

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

ΧΑΡΩΝΙΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

**«Η ΚΛΕΙΩ ΤΗΣ ΤΕΡΓΕΣΤΗΣ.
ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ»**

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:

**Λίνα Λούβη
Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
----------	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ταυτότητα της εφημερίδας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'. Η έκδοση της <i>Κλειούς</i>	9
--	---

1. Οι εκδότες
2. Μια καινούρια εφημερίδα γεννιέται.
3. Η αποστολή και οι στόχοι της

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'. Πολιτικοί και ιδεολογικοί προσανατολισμοί	20
--	----

1. Οι σχέσεις με τον ελληνικό Τύπο
2. Ο ανταγωνισμός με την *Ημέρα*
3. Η κοινότητα της Τεργέστης

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η στάση της *Κλειούς* απέναντι στην ελλαδική πολιτική

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'. Η συνταγματική περίοδος της εφημερίδας. Από τον Όθωνα στα Ιουλιανά	31
---	----

1. Η οθωνική περίοδος
2. Από την επανάσταση του 1862 στα Ιουλιανά

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'. Η αντισυνταγματική περίοδος της εφημερίδας 1863-1866	43
---	----

1. Ο «μεγάλος τρόμος»
2. Η κριτική στο Σύνταγμα του 1864
3. Η συμπαράσταση στο νέο βασιλιά
4. Η στροφή προς τη Συνταγματική Μοναρχία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'. Από την Κρητική Επανάσταση στο Δήλησι	61
--	----

1. Η «πολιτική ανατροφή» των Ελλήνων
2. Η αναθεώρηση των απόψεων για την ελληνική πολιτική
3. 1870: «Η ψήφος πρέπει να πηγάξει εκ του πλείστου μέρους του λαού»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'. Τα προβλήματα της κρίσιμης δεκαετίας 1872-1882	77
---	----

1. Τα Λαυρεωτικά: Η συμβιβαστική λύση και ο φόβος για την «ανώμαλον διανομήν του πλούτου»
2. Η κρίση του 1874-1875: Η υπεράσπιση του Συντάγματος και ο «κίνδυνος της Δημοκρατίας»
3. Η κριτική στον «ξενόφερτο» Τρικούπη

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Το εθνικό ζήτημα και οι χειρισμοί του

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'. Η υπεράσπιση της «Μικράς Ιδέας»	95
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'. Η Κρητική Επανάσταση και η υπεράσπιση της Μεγάλης Ιδέας	98
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'. Πανσλαβισμός	115
---------------------------	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'. Το Ανατολικό Ζήτημα και η προσάρτηση της Θεσσαλίας	125
---	-----

1. Η κρίση του 1875-1878
2. Η κριτική στο Συνέδριο του Βερολίνου
3. Από το Βερολίνο στη Θεσσαλία
4. Η συγκατάνευση στην εξωτερική πολιτική του Τρικούπη

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ: Μια εφημερίδα της συντηρητικής διανόησης;	146
---	-----

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	158
----------------------	-----

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η παρουσίαση της εφημερίδας *Κλειώ* Τεργέστης, μιας από τις σημαντικότερες εφημερίδες της ελληνικής διασποράς, με μεγάλη επιρροή στην Ελλάδα και τον έξω ελληνισμό τον προηγούμενο αιώνα (1861-1883).

Η περίοδος κυκλοφορίας της εφημερίδας συνέπεσε με μια μεταβατική περίοδο στην ιστορία του ελληνικού κράτους. Στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής καθορίστηκε από τη δυναστική μεταβολή του 1864 και την ψήφιση ενός προχωρημένου για τα δεδομένα της εποχής συντάγματος που εισήγαγε την καθολική ψηφοφορία και την μονήρη Βουλή. Αυτό οδήγησε στην διαπάλη των κέντρων εξουσίας θρόνου και πολιτικών που οδήγησε στην εδραίωση του δικομματικού συστήματος και του κοινοβουλευτισμού σε μεγάλο βαθμό. Στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής το ελληνικό κράτος πέρασε από τις συμπληγάδες της Κρητικής Επανάστασης του 1866-1869, της ελληνοβουλγαρικής εκκλησιαστικής διαφοράς και του σχίσματος του 1872, και της κρίσης του Ανατολικού ζητήματος (1875-1878) για να οδηγηθεί τελικά, μέσα από μια οδυνηρή διαδικασία, στην επέκταση του 1881.

Όλη αυτή η περίοδος σημαδεύεται τόσο στο χώρο του Τύπου όσο και στο χώρο της πολιτικής και από τις παρεμβάσεις της *Κλειούς*. Είναι ενδεικτικό ότι το άρθρο του Χαρίλαου Τρικούπη «Τις πταίει» στην εφημερίδα *Καιροί* στις 29 Ιουνίου 1874 είχε ως αφορμή ένα άρθρο του Αλεξάνδρου Βυζαντίου, που δημοσιεύτηκε στην *Κλειώ* (27/9.5.1874) με τίτλο «Τις πταίει; Η βασιλεία ή τα κόμματα;»¹.

Με δεδομένη, λοιπόν, την πολιτική βαρύτητα της εφημερίδας κατά τη διάρκεια της έκδοσής της προξενεί εντύπωση το γεγονός της μη συστηματικής έρευνας των απόψεων και της επιρροής της. Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει η παρούσα εργασία². Στόχοι της

¹ Αναστάσιος Σ. Βυζάντιος, *Έργα*, εκδίδονται υπό Αλεξάνδρου Σ. Βυζαντίου, τύποις του Αυστριακού Λόυδ, Τεργέστη 1893, σ. 247. Ο Αλέξανδρος Βυζάντιος, συντάκτης της *Ημέρας* Τεργέστης, υπέγραφε το άρθρο ως Ω. και επιχειρούσε να απαντήσει σε άρθρο που δημοσιεύτηκε στην *Κλειώ* (18/30.5.1874), ο συντάκτης του οποίου απέδιδε την πολιτική κρίση στους συμβούλους του βασιλιά.

² Η παρουσίαση της εφημερίδας από τον Αθανάσιο Μποχώτη είναι αποσπασματική και ελλιπής, όπως θα δείξουμε σε επόμενο κεφάλαιο, βλ. Αθανάσιος Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 126-133. Αντίθετα, η εργασία του Μποχώτη αποτελεί μια σημαντική μαρτυρία για την εφημερίδα *Ημέρα* της Τεργέστης. Η παρουσίαση της *Κλειούς* από τον Μάγερ εξαντλείται σε μια υποσημείωση με ελάχιστα βιογραφικά του Θερεϊανού, τις ακραίες χρονολογίες έκδοσης της εφημερίδας και μια τυπική θετική αξιολογική κρίση βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του*

εργασίας είναι: α) η παρουσίαση της ταυτότητας της εφημερίδας: οι εκδότες, οι συντάκτες, η ύλη και οι στήλες της εφημερίδας, ένταξη της εφημερίδας στο περιβάλλον της ομογένειας της Τεργέστης, ανταγωνισμός με την συντοπίτισά της *Ημέρα* Τεργέστης. β) η παρουσίαση της πολιτικής τοποθέτησης της εφημερίδας: οι απόψεις της για το πολίτευμα, τα κόμματα και τους έλληνες πολιτικούς, γ) η παρουσίαση των απόψεων για το εθνικό ζήτημα. Συγκεκριμένα, θα παρουσιαστούν οι απόψεις της για την εξωτερική πολιτική εντασσόμενες στην εκάστοτε συγκυρία (κυρίως η Κρητική Επανάσταση του 1966-1869, η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος και η προσάρτηση της Θεσσαλίας 1875-1881). Επιπλέον, θα επιχειρηθεί απόπειρα ανάλυσης του πολιτικού λόγου της εφημερίδας.

Ένα πρόβλημα στην έρευνα των εφημερίδων του δεκάτου ένατου αιώνα είναι ότι, συχνά, χρεώνονται με απόψεις ατόμων που δεν έχουν οργανική σχέση μαζί τους, δηλ. δεν είναι συντάκτες, εκδότες ή έστω ανταποκριτές. Γι αυτό θεωρήσαμε ως θέση της εφημερίδας μόνο τις απόψεις που διατυπώνονται από τους συντάκτες / εκδότες της εφημερίδας, είτε εκφράζονται με κύριο άρθρο είτε συναντώνται σε σχόλια ή επισημάνσεις τους. Επιπλέον, επισημάνσαμε κείμενα που θεωρούμε ότι αντανακλούν τις γενικότερες απόψεις της πολιτικής της τοποθέτησης και της συντηρητικής διανόησης, στην οποία κατατάσσουμε την εφημερίδα. Και αυτό γιατί είναι σαφές ότι ο Τύπος δεν εκφράζει μόνο την κοινή γνώμη αλλά ταυτόχρονα τη διαμορφώνει. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο στον ελληνικό δέκατο ένατο αιώνα, όπου οι εφημερίδες είχαν αυξημένη οργανωτική σημασία για τα κόμματα αφού ενοποιούσαν την πολιτική ιδεολογία και στάση ενός καθορισμένου κοινού και δέσμευαν σε συμβολικό επίπεδο, με την προβολή και επανάληψη, ορισμένα πρόσωπα που μπορούσαν να αναλάβουν ηγετικό ρόλο και να παραμερίσουν τις μεταξύ τους διαφορές για να ικανοποιήσουν τις προσδοκίες μιας κοινής γνώμης που οι εφημερίδες είχαν σχηματίσει³.

Η εργασία χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά την ταυτότητα της εφημερίδας. Στο πρώτο κεφάλαιο έχουν συγκεντρωθεί όλα τα στοιχεία που αφορούν την έκδοση της *Κλειούς* : βιογραφικά των εκδοτών, ύλη, μορφή, κυκλοφορία, συνεργάτες, αποστολή και στόχοι της εφημερίδας. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύονται οι ιδεολογικοί και πολιτικοί προσανατολισμοί της εφημερίδας. Παρουσιάζονται συνοπτικά οι αλλαγές στην πολιτική της στάση αλλά και οι βασικοί άξονες της

ελληνικού Τύπου, Αθήνα 1857, τ. Α', σ. 145.

³ Μποχώτης, ό.π., σ. 107.

πολιτικής της σκέψης. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται η σχέση της με τον ελλαδικό Τύπο και ο ανταγωνισμός με τη συντοπίτισσά της *Ημέρα*. Παράλληλα, επιχειρείται η ένταξη της εφημερίδας στο περιβάλλον της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης.

Το δεύτερο μέρος παρακολουθεί την πορεία των απόψεων της εφημερίδας για την εσωτερική πολιτική: πολίτευμα, κόμματα, και πολιτικούς, και δομείται σε σχέση με τις αλλαγές της πολιτικής θέσης της εφημερίδας. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύονται οι απόψεις της εφημερίδας κατά την περίοδο που ονομάζουμε συνταγματική και εκτείνεται από το 1861 ως τις ταραχές του Ιουνίου του 1863, κατά τη διάρκεια της οποίας υποστηρίζει με μετριοπάθεια την αντιπολίτευση στον Όθωνα. Το δεύτερο κεφάλαιο καλύπτει τις αντίστοιχες απόψεις και τη στάση της εφημερίδας στα γεγονότα της περιόδου που ονομάσαμε αντισυνταγματική και εκτείνεται από τα Ιουνιανά ως το ξέσπασμα της Κρητικής Επανάστασης. Αναλύονται ο τρόμος μπροστά στην επανάσταση, η κριτική στο Σύνταγμα του 1864, η υπεράσπιση της νέας μοναρχίας, και, τέλος, η στροφή προς την Συνταγματική Μοναρχία. Το τρίτο κεφάλαιο αφορά την περίοδο από το ξέσπασμα της Κρητικής Επανάστασης ως τη σφαγή στο Δήλεσι, κατά την οποία η εφημερίδα υπερασπίζεται το Σύνταγμα και την καθολική ψηφοφορία, αναθεωρώντας τις προηγούμενες απόψεις της. Στο τέταρτο κεφάλαιο του τρίτου μέρους αναλύονται οι απόψεις που διατύπωσε η εφημερίδα σχετικά με τα γεγονότα της περιόδου 1872-1882: Λαυρεωτικά, κυβέρνηση Δελιγιώργη, κρίση του 1874/1875, άνοδος Τρικούπη στην εξουσία.

Το τρίτο μέρος της εργασίας παρακολουθεί την πορεία στη σκέψη της για την εξωτερική πολιτική και το εθνικό ζήτημα, που όπως είναι φυσικό, ακολουθεί τις αλλαγές στις απόψεις για την εσωτερική πολιτική. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται η υπεράσπιση της «Μικράς Ιδέας» την περίοδο που καλύπτει την αρχή έκδοσης της εφημερίδας μέχρι την Κρητική Επανάσταση. Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται τη στροφή προς την υπεράσπιση της Μεγάλης Ιδέας, με αιτία την Κρητική Επανάσταση. Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται η πολιτική θέση της εφημερίδας σχετικά με τον πανσλαβισμό και οι αντιπαράθεσή της με τους ομογενείς της Κωνσταντινούπολης και την εφημερίδα *Νεολόγο*. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο του τρίτου μέρους γίνεται διαπραγμάτευση των γεγονότων που αφορούν το Ανατολικό Ζήτημα και την προσάρτηση της Θεσσαλίας, καθώς και της κριτικής στην πρώτη κυβέρνηση Τρικούπη.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση προβληματισμών σχετικά με την πολιτική ιδεολογία της εφημερίδας σε συνάρτηση με την γενικότερη πολιτική ιδεολογία

του ελληνικού 19^{ου} αιώνα. Κύριος άξονας είναι η ανάλυση πτυχών της ελληνικής συντηρητικής σκέψης του τρίτου τετάρτου του ελληνικού 19^{ου} αιώνα⁴.

Πηγές της παρούσας εργασίας αποτέλεσαν τα φύλλα της *Κλειούς* σε όλη την περίοδο έκδοσής της. Ερευνήθηκε σε μικρότερο ποσοστό η εφημερίδα *Ημέρα* Τεργέστης, κυρίως την περίοδο 1862-1864, καθώς για την υπόλοιπη διάρκεια έκδοσής της καλυφθήκαμε από την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Αναφορικά με τη σχέση της με τον ελλαδικό Τύπο ερευνήσαμε εντελώς ενδεικτικά, την εφημερίδα *Εκλεκτική* το έτος 1870. Έγινε, ακόμα, χρήση διαφόρων κειμένων της περιόδου.

⁴ Στην παρούσα εργασία δεν αναλύουμε τις απόψεις του Θερειανού για το γλωσσικό ζήτημα και την εθνική ταυτότητα, παρόλο που συνιστούν κεφαλαιώδεις τμήμα τόσο της σκέψης του Θερειανού όσο και της ύλης της εφημερίδας.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ταυτότητα της εφημερίδας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η έκδοση της Κλειούς

1. Οι εκδότες

Ο Διονύσιος Θερειανός (Κέρκυρα, 9 Σεπτεμβρίου 1834 – Τεργέστη 3/15 Μαρτίου 1897⁵) ήταν φιλόλογος και δημοσιογράφος. Περάτωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στην Κέρκυρα και το 1850 εγκαταστάθηκε στην Τεργέστη μαζί με τον πατέρα του Ευστάθιο (Ζάκυνθος, 1804 – Τεργέστη, 1881), ιερέα, όταν ο τελευταίος τοποθετήθηκε εφημέριος στην εκεί ελληνική παροικία. Στην Τεργέστη, ο Θερειανός σπούδασε φιλολογία, και το 1855 προσλήφθηκε ως συντάκτης της *Ημέρας*. Το 1861 αποχώρησε από την *Ημέρα* και σε συνεργασία με τον Θεαγόνη Λιβαδά εξέδωσε την εφημερίδα *Κλειώ* (1861-1883) της οποίας παρέμεινε εκδότης και συντάκτης και μετά την αποχώρηση του Λιβαδά (1870). Από το 1883 και μετά ο Θερειανός ασχολήθηκε με τη βιογραφία του Αδαμάντιου Κοραή η οποία δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στη *Νέα Ημέρα* την περίοδο 1888-1889, πριν εκδοθεί σε βιβλίο⁶. Η εργασία του *Στωικής φιλοσοφίας διάγραμμα* (1892) στάθηκε αφορμή να του προσφερθεί η θέση του καθηγητή Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, την οποία αρνήθηκε. Σύμφωνα με τον Λεωνίδα Ζώη, ο Θερειανός ήταν ασθενικής διαπλάσεως και πέθανε από οξεία νόσο τον Μάρτιο του 1897 (15 Μαρτίου 1897).

Η συγγραφική δραστηριότητα του Θερειανού υπήρξε τεράστια με άρθρα ποικίλου περιεχομένου στην *Κλειώ*, την *Ημέρα*, την *Πανδώρα*⁷ και αλλού ενώ πολλά είναι και τα βιβλία που εξέδωσε⁸. Η βιογραφία του για τον Κοραή τον κατατάσσει στους κορυφαίους βιογράφους του χιώτη σοφού. Ο ίδιος θαύμαζε τον Κοραή και μέσα από τις στήλες της *Κλειούς* θέλησε να μεταφέρει τις γλωσσικές του απόψεις, τουλάχιστον όπως τις αντιλαμβανόταν ο ίδιος (ο Θερειανός). Θεωρείται ένας από τους τελευταίους

⁵ Για τις ημερομηνίες γέννησης και θανάτου βλ. Λεωνίδας Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1963, τ. Α΄, σ. 233, λήμμα Διονύσιος Θερειανός. Η ημερομηνία θανάτου και από την από την ηλεκτρονική σελίδα της δημοτικής βιβλιοθήκης της Τεργέστης <http://www.triestecultura.it/biblioteche/bibciv/theriano.htm> (τελευταία επίσκεψη 28/8/2007).

⁶ Διονύσιος Θερειανός, *Αδαμάντιος Κοραής*, τύποις του Αυστροουγγρικού Λόυδ, 3 τόμοι, Τεργέστη 1889-1890.

⁷ Για τα άρθρα του Θερειανού στην *Πανδώρα* βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964.

⁸ Τα σπουδαιότερα είναι: *Νύξεις περί του ομηρικού ζητήματος* (1866), *Ο εθνικός και πολιτικός βίος των Ελλήνων* (1868), *Φιλολογικά υποτυπώσεις* (1885), *Αδαμάντιος Κοραής* (1889-1890), *Στωικής φιλοσοφίας διάγραμμα* (1892). Όλα εκδόθηκαν στην Τεργέστη από το τυπογραφείο του Αυστριακού Λόυδ. Στις περισσότερες περιπτώσεις επρόκειτο για έκδοση σειράς άρθρων του.

λογίους που εξέφρασαν στο ελληνικό κράτος το κίνημα του Διαφωτισμού (αρχαιολατρία, δυσπιστία προς το Βυζάντιο).

Ο Θερεϊανός φαίνεται ότι απέκτησε αρκετή περιουσία ώστε να αφήσει με τη διαθήκη του (18/30 Ιουλίου 1895) γενικό κληρονόμο της χρηματικής περιουσίας του την Βασιλική Βαυαρική Ακαδημία Μονάχου, με σκοπό από τους τόκους να απονέμονται ετήσια βραβεία και βοηθήματα για έργα που θα αφορούσαν τα γράμματα και την ιστορία των Ελλήνων υπό τον όρο οι βραβευόμενοι να είναι Έλληνες ή Βαυαροί, γεγονός εξέπληξε δυσάρεστα τους Ζακυνθίους⁹. Την ίδια έκπληξη προκάλεσε επίσης η δωρεά της πλούσιας βιβλιοθήκης του στην Δημοτική Βιβλιοθήκη Τεργέστης¹⁰. Η βιβλιοθήκη του αποτελείτο σύμφωνα με τον Ζώη από 7118 τόμους¹¹ και κάλυπτε μια ευρεία θεματική : φιλοσοφία, ιστορία, εθνολογία, φιλολογία, μυθολογία, άλωση Βυζαντίου, βοτανικά, ζωολογικά, ιατρικά¹². Στον τάφο του στο νεκροταφείο της Τεργέστης υπάρχει επιγραφή της Βασιλικής Ακαδημίας Επιστημών¹³.

Ο **Θεαγένης Λιβαδάς** (Ληξούρι 1827 – Μέντλινγκ, Αυστρία, 1903) μαθήτευσε στο ιεροδιδασκαλείο Κέρκυρας και σπούδασε φιλοσοφία στη Γερμανία ως υπότροφος του Ιονίου Κράτους. Διδάκτορας της φιλοσοφίας (1848), δίδαξε επί επταετία στο Ιόνιο Γυμνάσιο όπου ήρθε σε σύγκρουση με τον Ανδρέα Μουστοξύδη γιατί αρνήθηκε την έδρα καθηγητή στην Πετρίτσειο Σχολή Λιξουρίου. Το 1859 εγκαταστάθηκε στην Τεργέστη και ανέλαβε τη διεύθυνση της Ελληνικής Σχολής. Την περίοδο 1861-1870 συνεργάστηκε με τον Θερεϊανό στην έκδοση της *Κλειούς* (διετέλεσε διευθυντής της εφημερίδας την περίοδο 1861-1865). Το 1870 εγκαταστάθηκε οριστικά στη Βιέννη όπου ανέλαβε τη διεύθυνση της εκεί Εθνικής Ελληνικής Σχολής (1874-1894). Φαίνεται ότι η αποχώρησή του από την εφημερίδα αλλά και η εγκατάστασή του στη Βιέννη οφείλονται και σε σύγκρουση ή δυσaráσκεια με όργανα της κοινότητας Τεργέστης σχετικά με τη θέση του διευθυντή της ελληνικής Ελληνικής Σχολής¹⁴.

⁹ Ζώης, *ό.π.*

¹⁰ *Ο.π.*

¹¹ Σύμφωνα με τις πληροφορίες που δίνονται στην ηλεκτρονική σελίδα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τεργέστης, η βιβλιοθήκη του Διονυσίου Θερεϊανού αποτελείται από 6577 τόμους. Η διαφορά από τον αριθμό που αναφέρει ο Ζώης ίσως μας δίνει τον αριθμό των βιβλίων που δόθηκαν στη δημοτική βιβλιοθήκη της Ζακύνθου, τα οποία σύμφωνα με την ιστοσελίδα της Βιβλιοθήκης της Τεργέστης καταστράφηκαν από τους σεισμούς του 1953.

¹² Ηλεκτρονική σελίδα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Τεργέστης, *ό.π.*

¹³ Ζώης, *ό.π.*

¹⁴ Ο Λιβαδάς εξέφρασε μάλιστα από τις στήλες της *Κλειούς* τη δυσaráσκειά του για την αντιμετώπιση που του επιφυλάχθηκε *υπό τυχόντος ανθρώπου* ο οποίος δεν εκτίμησε την προσφορά του στην κοινότητα *Κλειώ*, 29/11.12.1869 (υπογραφή Θ.Λ.).

Ο Λιβαδάς έγραψε πολλά άρθρα στην *Κλειώ* κυρίως φιλολογικού περιεχομένου. Την περίοδο 1870-1873 ήταν αντεπιστέλλων αρθρογράφος της *Κλειούς* στη Βιέννη και απέστειλε πολλά πολιτικά άρθρα. Όπως και ο Θερειανός έτσι και ο Λιβαδάς αρνήθηκε έδρα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών που του προτάθηκε από τον υπουργό Παιδείας Δημήτριο Βουλπιώτη, γεγονός που κατά τον Τσιτσέλη¹⁵ εξηγείται από την ασθενή του κράση. Η εξήγηση μάλλον είναι προβληματική. Η θέση του καθηγητή στο Πανεπιστήμιο ήταν περιζήτητη και γι αυτό είναι άξιο απορίας πως οι δύο δημοσιογράφοι την αρνήθηκαν. Από την έρευνα που κάναμε δεν προέκυψε πάντως κάποιο στοιχείο¹⁶.

2. Μια καινούρια εφημερίδα γεννιέται

Η *Κλειώ*, εφημερίς πολιτική, φιλολογική και εμπορική εκδόθηκε στην Τεργέστη από τον λόγιο Διονύσιο Θερειανό, το 1861, μετά την αποχώρησή του από την *Ημέρα*. Αρχισυντάκτης μέχρι το 1865 και συνεκδότης μέχρι το 1870 ήταν ο Θεαγένης Λιβαδάς. Εβδομαδιαία, μεγάλου σχήματος γρήγορα κατάφερε να αποκτήσει μεγάλο κύρος τόσο στην Ελλάδα όσο και στους ομογενείς. Η έκδοσή της σταμάτησε το 1883.

Οι λόγοι που ώθησαν τον Θερειανό και τον Λιβαδά να αποχωρήσουν από την *Ημέρα* και να ιδρύσουν την *Κλειώ* δεν έγινε δυνατό να εξακριβωθούν. Καταρχάς, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν οικονομικοί. Αν κρίνουμε από τα κέρδη που δήλωνε ο Ισιδωρίδης Σκυλίσσης (ή Σκυλίτσης), εκδότης της *Ημέρας*, στη φορολογική του δήλωση του 1861 (καθαρό κέρδος 3.215 φιορίνια = 8.864 δρχ.)¹⁷ μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η έκδοση εφημερίδας ήταν μια επικερδής υπόθεση και, ακόμα περισσότερο, ότι υπήρχε χώρος και για άλλους. Ένας άλλος λόγος μπορεί να ήταν η διάσταση απόψεων αναφορικά με την πολιτική γραμμή της *Ημέρας*. Όπως αναφέρει ο Αλέξανδρος

¹⁵ Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τ. Α' σ. 305.

¹⁶ Τα βιογραφικά στοιχεία για τον Διονύσιο Θερειανό προέρχονται, εκτός από το βιβλίο του Ζώη και την ιστοσελίδα της δημοτικής βιβλιοθήκης της Τεργέστης που έχουμε ήδη αναφέρει, από τα αντίστοιχα λήμματα των εγκυκλοπαιδειών: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΒ, σ. 555, και *Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάνικα* (άρθρο της Αικατερίνης Κουμαριανού), τ. 27, ηλεκτρονική έκδοση 2004. Αντίστοιχα για τον Θεαγένη Λιβαδά προέρχονται από την *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΣΤ, σ. 81. Εκτενές βιογραφικό του Λιβαδά στο Τσιτσέλης, *ό.π.*, σ. 302-311.

¹⁷ Αναφέρεται στο Στ. Μακρυμύχαλος, «Η έκδοση της εφημερίδος «Ημέρα» στην Τεργέστη στα 1855. Από την ανέκδοτη αλληλογραφία του ιδρυτού της Σμυρναίου λογίου και δημοσιογράφου Ι. Ισ. Σκυλίτση», ανάτυπο από το περιοδικό *Ο Ερασιστής*, τχ 43, έτος Η', Αθήνα 1970, σ. 15. Ο ίδιος παραπέμποντας στον Χρ. Σολομωνίδη, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη (1821-1922)*, Αθήνα 1959, αναφέρει ότι τον πρώτο χρόνο έκδοσής της η εφημερίδα άφησε κέρδος 1000 φιορίνια. Και όλα αυτά παρά το γεγονός ότι η μεταφορά των δραστηριοτήτων του Σκυλίσση στην Τεργέστη από τη Σμύρνη συνεπαγόταν κόστος οκτώ φορές μεγαλύτερο, Μακρυμύχαλος, *ό.π.*

Βυζάντιος¹⁸ και θα δούμε στη συνέχεια της εργασίας μας, η *Ημέρα* τάχθηκε αναφανδόν κατά της δυναστείας του Όθωνα ενώ η θέση της *Κλειούς* ήταν σαφώς πιο μετριοπαθής την περίοδο 1861-1862, υπερασπιζόμενη το συνταγματικό πολίτευμα χωρίς να αμφισβητεί τη δυναστεία. Δεν γνωρίζουμε, επίσης αν η έκδοση της *Κλειούς* σήμαινε και ένα είδος ανταγωνισμού στο εσωτερικό της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης.

Το σίγουρο είναι ότι η εφημερίδα ξεκίνησε με την αρωγή πολλών ομογενών, όπως δήλωνε και στο πρώτο της φύλλο, εκφράζοντας ευγνωμοσύνη σε όσους εκ των προτέρων στήριξαν την έκδοσή της¹⁹. Η οικονομική στήριξη ήταν αναγκαία καθώς δεν ήταν εύκολο εγχείρημα να εκδώσει κανείς εφημερίδα στην Αυστρία. Παρόλο που είχε καθιερωθεί η ελευθεροτυπία, οι προϋποθέσεις έκδοσης εφημερίδας ήταν αρκετές και πριν από όλα χρηματικές, καθώς ο συντάκτης έπρεπε να πληρώσει μεγάλη εγγύηση (το 1855 ο Σκυλίσσης είχε πληρώσει ως εγγύηση 5.000 φιορίνια)²⁰. Η έκδοση της *Κλειούς* γνώρισε μεγάλη επιτυχία, τόση ώστε να αναγκάσει τον Σκυλίσση να μεταφέρει την έκδοση της *Ημέρας* στη Βιέννη²¹.

Το πρώτο φύλλο της *Κλειούς* εκδόθηκε στις 23/5.7.1861 στο τυπογραφείο του Αυστριακού Λόυδ. Η έκδοσή της σταμάτησε στις 17/29.12.1883 αριθμώντας 1174 νούμερα. Ο αρχικός τίτλος της ήταν *Η Κλειώ. Εφημερίς των πολιτικών φιλολογικών και εμπορικών ειδήσεων*. Στις 7/19.7.1861 ο τίτλος άλλαξε σε: *Η Κλειώ. Εφημερίς Πολιτική, Φιλολογική και Εμπορική* και στις 23/5.7.1862: *Κλειώ. Εφημερίς Πολιτική, Φιλολογική και Εμπορική*. Στα τέλη του 1865 διαμορφώθηκε ο τελικός τίτλος *Κλειώ*. Εφημερίδα μεγάλου σχήματος, ήταν αρχικά τετράστηλη. Η μεγάλη ανταπόκριση που βρήκε και η αύξηση της κυκλοφορίας της συντέλεσαν ώστε να αυξήσει τις στήλες της σε πέντε (23/5.7.1862). Πεντάστηλη παρέμεινε ως τον Αύγουστο του 1868 οπότε η έκδοσή της συνεχίστηκε ως τετράστηλη. Αρχικά, και μέχρι τον Ιανουάριο του 1868, η εφημερίδα εκδιδόταν κάθε Παρασκευή ενώ έκτοτε κάθε Σάββατο, ημέρα έκδοσης της ανταγωνίστριας της *Ημέρας*.

¹⁸ Αλέξανδρος Βυζάντιος, εισαγωγή στο Βυζάντιος, Αναστάσιος Σ. Βυζάντιος, *Έργα, ό.π.*, σ. θ'.

¹⁹ *Κλειώ*, 23/5.7.1861.

²⁰ Μακρυμύχalos, *ό.π.*, σ. 16. Άλλα προσόντα ήταν να έχει ο συντάκτης αυστριακή υπηκοότητα, να είναι κάτοικος της πόλης, «αμέπτου ηθικής», ηλικίας άνω των 24 ετών, και να έχει την δέουσα μόρφωση ώστε να τεθεί επικεφαλής φιλολογικής επιχείρησης, *ό.π.*

²¹ Ο Σκυλίσσης, μετέφερε την *Ημέρα* στη Βιέννη το 1861 (έλαβε τη σχετική άδεια από τις αυστριακές αρχές τον Σεπτέμβριο του 1861). Επέστρεψε στην Τεργέστη τον Ιούνιο του 1863 αφού η έκδοση στην Βιέννη αποδείχτηκε αποτυχία, Μακρυμύχalos, *ό.π.*, σ. 18 και σ. 27, 29-30. Είναι ενδεικτικό του πλήγματος που δέχτηκε η *Ημέρα* από την έκδοση της *Κλειούς* το γεγονός ότι ο Σκυλίσσης τη μετέφερε δύο μόλις μήνες μετά την έκδοση της *Κλειούς*.

Η τιμή της εφημερίδας ήταν υψηλή. Το 1864 και για τη μισή περίπου διάρκεια κυκλοφορίας της²² η ετήσια συνδρομή για Τουρκία, Ελλάδα, Αίγυπτο με το αυστριακό ατμόπλοιο κόστιζε 33 φράγκα, δηλ. 36,33 δρχ (τιμή ισοτιμίας το 1865)²³. Οπωσδήποτε ήταν ακριβή εφημερίδα αν λάβουμε υπόψη ότι κυκλοφορούσε μία φορά την εβδομάδα. Την ίδια στιγμή οι ετήσιες συνδρομές των αθηναϊκών εφημερίδων (που εκδίδονταν συνήθως τέσσερις φορές την εβδομάδα), ενδεικτικά για το έτος 1868, ήταν 12 δραχμές για την Αθήνα και 16 για την επαρχία ενώ οι συνδρομές τους για το εξωτερικό 24 δραχμές²⁴. Από αυτό συνάγεται ότι το κοινό της εφημερίδας θα ήταν μορφωμένοι, σχετικά ευκατάστατοι, και γενικά η ελίτ του ελλαδικού κράτους και των παροικιών. Επιπλέον μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα κέρδη που απέδιδε στον εκδότη της η εφημερίδα ήταν αρκετά, παρόλη την επιβάρυνση από τα μεταφορικά και την πληρωμή των “επιστασιών”.

Η κυκλοφορία της εφημερίδας γινόταν, φυσικά, με συνδρομές. Υπάρχουν διακριβωμένες περιπτώσεις κατά τις οποίες διάφοροι ομογενείς κατέβαλαν περισσότερες από μία συνδρομές²⁵. Πάντως η κυκλοφορία της εξαρτιόταν και από τις απαγορεύσεις των τουρκικών αρχών²⁶. Στις περιπτώσεις αυτές μεσολαβούσε υπέρ της εφημερίδας η αυστριακή κυβέρνηση, που φαίνεται ότι αποτελούσε ένα από τα σημαντικά στηρίγματα των εφημερίδων της Τεργέστης, όπως συνάγεται από άρθρο του Λιβαδά, το 1869, με το οποίο εξέφραζε τις ευχαριστίες του για την υποστήριξη της αυτοκρατορικής κυβέρνησης στην ελληνική δημοσιογραφία της Τεργέστης: [...] *πολλάς και ποικίλας διευκολύνσεις περί την αποστολήν των φύλλων, δια την άμεσον ανακοίνωσιν σπουδαίων εγγράφων διπλωματικών και δια την κραταιάν και τελεσφόρον αυτής σύμπραξιν, δι ης ήρθρη προτιμών μηνών η απαγόρευσις εισαγωγής των τεργεσταίων φύλλων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*²⁷.

Η κυκλοφορία της εφημερίδας στην Ελλάδα και στο εξωτερικό στις περιοχές της ελληνικής διασποράς ήταν ευρεία. Ο παρακάτω πίνακας δίνει συνοπτικά τα μέρη όπου είχε η εφημερίδα επιστασίες για τα έτη 1861, 1874 και 1880 και το 1883²⁸.

²² Από το 1870 η συνδρομή αυξήθηκε στα 40 φράγκα ή δύο εικοσάφραγκα.

²³ Οι ισοτιμίες όπως δίνονται στο ημερολόγιο *Ο Χρόνος. Ημερολόγιον του έτους 1865 μετά εικονογραφιών. Έτος τέταρτον*, Αθήνα 1864, σ. 19.

²⁴ Πρόκειται για τις τιμές των εφημερίδων *Αυγή*, *Παλιγγενεσία* (εκδίδονται πέντε φορές την εβδομάδα), *Φως* (εβδομαδιαία).

²⁵ Βλ. παρακάτω : Ανταγωνισμός με την *Ημέρα*.

²⁶ *Κλειώ*, 4/16.8.1873.

²⁷ *Κλειώ*, 29/11.12.1869.

²⁸ Η επιλογή των ετών έγινε με κριτήριο την χρονική έναρξη κυκλοφορίας της εφημερίδας (1861), την

1861 (15/27.9)	1874 (22/4.7)	1880 (14/26.6)	1883 (11/23.6)
Αθήνα	Αθήνα	Αθήνα	Αθήνα
Αλεξάνδρεια	Αλεξάνδρεια	Αλεξάνδρεια και λοιπή Αίγυπτος	Αλεξάνδρεια και λοιπή Αίγυπτος
Αργοστόλι	Αργοστόλι	Ανδριανούπολη	Βάρνα
Γαλάζιο	Βάρνα	Αργοστόλι	Βερδιάνσκα
Γιουργέβο	Βηρυτός	Βάρνα	Βόλος
Ζάκυνθος	Βουκουρέστι	Βερδιάνσκα	Βουκουρέστι
Ιάσιο	Γαλάζιο	Βόλος	Γαλάζιο
Ιβραΐλα	Γιουργέβο	Βουκουρέστι	Ζάκυνθος
Ισμαΐλια	Ζάκυνθος	Βράιλα (κοινή επιστασία με Γαλάζιο)	Θεσσαλονίκη
Ιωάννινα	Θεσσαλονίκη	Γαλάζιο	Ιεροσόλυμα
Κάιρο	Ιάσιο	Ζάκυνθος	Ισμαήλιο
Καλαφάτιο	Ιβραΐλα	Θεσσαλονίκη	Ιωάννινα
Κέρκυρα	Ιωάννινα	Ιάσιο	Καβάλα
Κραϊόβα	Κάιρο	Ιεροσόλυμα	Κέρκυρα
Κρήτη	Καλαμάτα	Ισμαΐλια	Κίσνοβο
Κύπρος	Καλαφάτιο	Ιωάννινα	Κραϊόβα
Κωνσταντινούπολη (δύο επιστασίες)	Κέρκυρα	Καβάλα	Κωνσταντινούπολη
Ληξούρι	Κίσνοβο και λοιπή Βεσσαβία	Καλαμάτα	Λεμεσός
Μυτιλήνη	Κραϊόβα	Κέρκυρα	Λίβερπουλ
Πάτρα	Κύπρος	Κίσνοβο	Λειψία
Ρόδος	Κωνσταντινούπολη (μία επιστασία)	Κύπρος (3 επιστασίες: Λάρνακα, Λεμεσός, Λευκωσία)	Λονδίνο και Αγγλία
Σμύρνη	Ληξούρι	Κωνσταντινούπολη (μία επιστασία)	Λυκωσία
Σύρος	Λίβερπουλ	Λειψία	Μασαλία
Χίος	Λονδίνο	Ληξούρι	Μυτιλήνη
	Μαγχεστρία	Λίβερπουλ	Νέα Υόρκη
	Μασσαλία	Λονδίνο	Οδησσός
	Οδησσός	Μαγχεστρία	Πάτρα
	Πάτρα	Μασσαλία	Πετρούπολη
	Σμύρνη	Μυτιλήνη	Σμύρνη
	Σύρος	Νέα Υόρκη	Σουλινά
	Ταϊγάνι	Οδησσός	Σύρος
	Χίος	Πάτρα	Ταϊγάνι
		Πειραιάς	Χίος
		Σέρρες	
		Σμύρνη	
		Σύρος	
		Τραπεζούντα	
		Χίος	
24	32	40	34

Από τον παραπάνω πίνακα καταδεικνύεται η αύξηση των πωλήσεων και η μεγάλη

αποκορύφωση της πολιτικής κρίσης (1874), και ενδεικτικά το 1880 (Β' συνδιάσκεψη Βερολίνου) και 1883 ως χρονιά κοντύτερα στην παύση κυκλοφορίας της εφημερίδας.

επέκταση του χώρου πώλησης και επιρροής της εφημερίδας. Αξιοσημείωτη είναι η απουσία της Κρήτης την περίοδο μετά την Επανάσταση του 1866-1869 καθώς και η εμφάνιση της Νέας Υόρκης το 1880, έτος που η εξάπλωσή της έλαβε την μεγαλύτερη μορφή. Το 1883 η εφημερίδα είχε χάσει μέρος από την κυκλοφορία της γεγονός όμως που δεν μπορεί κατά τη γνώμη μας να ερμηνεύσει τη διακοπή έκδοσής της το έτος αυτό. Η διακοπή πρέπει να οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους. Ο ένας είναι ότι κατά πάσα πιθανότητα ο Θερεϊανός θέλησε να ασχοληθεί συστηματικά με την έκδοση της βιογραφίας του Κοραή. Ο δεύτερος λόγος είναι πολιτικός και έχει να κάνει με το θάνατο του Κουμουندούρου και με τις γενικότερες αλλαγές στην πολιτική ζωή από το 1880 και μετά. Είχε εκλείψει ο πολιτικός που ο Θερεϊανός υποστήριζε και παράλληλα η πολιτική του θεωρία είχε πλέον ξεπεραστεί από τις εξελίξεις.

Η ύλη της εφημερίδας περιλάμβανε, σε όλη τη διάρκεια έκδοσής της, την «Πολιτικήν Επιθεώρησιν», η οποία γρήγορα μετατράπηκε σε «Σύνοψιν περιεχομένων»), όπου καταχωρούνταν επίκαιρα άρθρα των συντακτών της εφημερίδας και ξένων εφημερίδων για την κατάσταση στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Υπήρχαν στήλες με νέα από όλες τις χώρες της Ευρώπης («Αγγλία», «Ρωσία», «Πρωσία», «Γαλλία», «Τουρκία», «Σερβία», «Ιταλία», «Ελλάς» κ.ά.). Στη στήλη «Ελλάς» δημοσιευόταν αλληλογραφία με Έλληνες και ξένους αναγνώστες και ανταποκρίσεις από την Ελλάδα. Σημαντικό μέρος της εφημερίδας τόσο από άποψη χώρου όσο, κυρίως, ποιότητας ήταν η επιφυλλίδα όπου δημοσιεύονταν μελέτες, άρθρα και βιβλιοκρισίες για την ελληνική γλώσσα και φιλολογία, την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, τις εικαστικές τέχνες, το θέατρο, τη μουσική, τη φιλοσοφία, την ιστορία, τη θεολογία, την αρχαιολογία κ.λπ.²⁹. Στην τελευταία σελίδα υπήρχαν οι στήλες «Τελευταίαι Ειδήσεις», «Τηλεγραφήματα», «Εμπορικόν δελτίον». Γενικά, η εφημερίδα ακολουθούσε στη μορφή και τη διάταξη της ύλης την *Ημέρα*.

Πηγές της εφημερίδας αποτελούσαν σοβαρές εφημερίδες της Ευρώπης: *Χρόνος*, *Ημερήσια Νέα* (Λονδίνο), *Πολιτική Ανταπόκρισις*, *Τύπος* (Βιέννη), *Εφημερίς των Συζητήσεων* (Παρίσι) κ.ά., καθώς και η αυστριακή κυβέρνηση όπως είδαμε παραπάνω.

Από τις στήλες της εφημερίδας πέρασαν σημαντικοί έλληνες λόγιοι και επιστήμονες

²⁹ Σημειώνει χαρακτηριστικά ο Γεώργιος Χριστοδούλου: *Η Κλειώ επιβεβαιώνει με τη σειρά της και κατά τρόπο πανηγυρικό την και άλλοτε επισημασμένη αντίφαση, ότι δηλαδή μέσα στο έντυπο με τη βραχύτερη διάρκεια ζωής, την εφημερίδα, έχουν δημοσιευτεί μερικά από τα μακροβιότερα και διαρκέστερα σε σημασία κείμενα της επιστήμης και του νεοελληνικού στοχασμού*, Γεώργιος Α. Χριστοδούλου, «Η εφημερίδα Κλειώ Τεργέστης (1861-1883). Δοκίμιο αναλυτικής βιβλιογραφίας. Μέρος Πρώτο. Τα έτη Α'-Β' (1861-1863)», *Παρουσία Ε.Α.Π. Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών*, τ. Β, 1984, σ. 139.

της περιόδου: Κωνσταντίνος Κόντος, Γεώργιος Χατζιδάκης, Π. Παπαγεωργίου, Γεώργιος Μιστριώτης, Κωνσταντίνος Ασώπιος, Στέφανος Ξένος, Π. Περβάνογλους, Ι. Ν. Οικονομίδης, Πέτρος Βράϊλας Αρμένης, Σπυρίδων Λάμπρος, Κωνσταντίνος Σάθας, Γεώργιος Κρέμος, Δημήτριος Βικέλας, Κ.Ι. Δραγούμης, Κωνσταντίνος Κροκιδάς, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος ³⁰ καθώς και ευρωπαίοι ιδίως Γερμανοί, που ήταν συνδεδεμένοι με τους διευθυντές της εφημερίδας. Χαρακτηριστική ήταν η άνεση με την οποία οι συντάκτες της έρχονταν σε επαφή με διάσημους λογίους του εξωτερικού, πολιτικούς και διπλωμάτες³¹.

Πολιτικά άρθρα και ανταποκρίσεις προσέφεραν στην εφημερίδα πολλοί σημαίνοντες πολιτικοί, δημοσιογράφοι και επιστήμονες. Αναφέρονται ενδεικτικά οι: Τιμολέων Φιλήμων (κυρίως την περίοδο της Μεσοβασιλείας), Νικόλαος Σαρίπολος³², Ευστράτιος Νεγρεπόντης, Αναστάσιος Βυζάντιος, Φιλοποίμην Παρασκευαΐδης, Γεώργιος Γλήνης, Δημήτριος Βικέλας και άλλοι. Σύμφωνα με τον Θερειανό ανώνυμα άρθρα δημοσίευε στην εφημερίδα και ο Χαρίλαος Τρικούπης, ενώ και ο Κουμουνδούρος είχε στείλει επιστολή στον Θερειανό ³³. Τα πολιτικά άρθρα της εφημερίδας έγραφε, σύμφωνα με δική του μαρτυρία, ο Θερειανός ενώ ο Λιβαδάς ασχολούνταν μόνο με το φιλολογικό μέρος της εφημερίδας³⁴. Ο Λιβαδάς δημοσίευσε άρθρα πολιτικού χαρακτήρα την περίοδο 1870-1873 όταν ήταν αντεπιστέλλων αρθρογράφος από τη Βιέννη³⁵.

Η δημοσίευση άρθρων σπουδαίων πολιτικών αλλά και επιστημόνων σε εφημερίδες της διασποράς, χαρακτηριστικό του 19ου αιώνα είχε να κάνει με το γεγονός ότι το κοινό ήταν σαφώς μεγαλύτερο, ενώ από την άλλη, οι πολιτικοί απέφευγαν τις διώξεις στο εσωτερικό ³⁶. Τις περισσότερες φορές η πολιτική αρθρογραφία καλυπτόταν από την

³⁰ Αναλυτική καταγραφή των περιεχομένων των επιφυλλίδων της εφημερίδας, καθώς και των απόψεων των συντακτών της *Κλειούς* το γλωσσικό ζήτημα βλ. Lucia Marcheselli, *La cultura umanistica nei periodici greci di Trieste I. «Klio»*, Università di Trieste, 1968. Για τους διανοούμενους που έγραψαν στην *Κλειώ* βλ. επίσης Απόστολος Παπαϊωάννου, «Ο ελληνικός τύπος», στο *Καθημερινή*, Επτά Ημέρες (ένθετο), 17 Δεκεμβρίου 1995, σ. 23.

³¹ Ο Θερειανός διατεινόταν ότι από τα γραφεία της εφημερίδας είχε περάσει ο ανταποκριτής του *Χρόνου* στην Αθήνα, Φίνλεϋ και είχε εκφράσει το θαυμασμό του για την εφημερίδα, Διονύσιος Θερειανός, *Ολίγα περί του εθνικού και πολιτικού βίου των Ελλήνων*, τύποις του Αυστριακού Λόυδ, Τεργέστη 1868, σ. 7-8.

³² Αρχείο Νικολάου Σαρίπολου (συλλογή εφημερίδων), Ε.Λ.Ι.Α. Εκτός από επώνυμα άρθρα, έστειλε και ανταποκρίσεις από την Ελλάδα, κυρίως το 1865, με την υπογραφή «X».

³³ *Κλειώ*, 5/17.3.1883.

³⁴ *Κλειώ*, 21/2.2.1866.

³⁵ Έγραψε σειρά άρθρων για την παγκόσμια έκθεση της Βιέννης το 1873 καθώς και αρκετά που αφορούσαν την ελληνοβουλγαρική εκκλησιαστική διένεξη.

³⁶ Στην εφημερίδα *Εκλεκτική* (φύλλο τη 26.5.1870) στηλιτευόταν η δημοσίευση άρθρων φιλοκουμουνδουρικού πολιτικού στην *Κλειώ* ο οποίος ανέφερε ότι εκθέτει στην *Κλειώ* τις απόψεις του γιατί στον ελλαδικό τύπο δεν είχε τη δυνατότητα να μιλήσει για τα πάντα. Η αντικουμουνδουρική

ανωνυμία. Σχεδόν όλοι οι πολιτικοί και δημοσιογράφοι έστελναν ανώνυμα τις επιστολές ή χρησιμοποιούσαν ψευδώνυμα και ακρωνύμια. Οι αιτίες κατά τη γνώμη μας ήταν το γεγονός ότι με την ανωνυμία μπορούσαν να γράψουν πιο ελεύθερα χωρίς να εκτεθούν γλιτώνοντας έτσι το πολιτικό κόστος.

Η Κλειώ θα μπορούσε να έχει άλλη πορεία αν ο Λιβαδάς δεν απέρριπτε την πρόταση του Δημητρίου Βικέλα για μεταφορά της στην Αθήνα. Συγκεκριμένα, τον Δεκέμβριο του 1862 ο Βικέλας του πρότεινε την ίδρυση εφημερίδας στην Αθήνα με το σκεπτικό ότι χρειαζόταν μια εφημερίδα όπως η Κλειώ που θα προέβαλε την ανάγκη εκσυγχρονισμού της Ελλάδας. Μάλιστα, πρότεινε ένα εκδοτικό σχήμα σύμφωνα με τα γαλλικά πρότυπα κατά το οποίο η εφημερίδα θα εκδιδόταν με μετοχές (*δια συμμετοχής*), όπως μια εταιρεία με έναν διευθυντή, και θα διοικούταν από επιτροπή εκλεγμένη από τους μετόχους που θα ρύθμιζαν και την πολιτική της πορεία. Ο Λιβαδάς απέρριψε την ιδέα με τη λογική ότι δύσκολα θα βρισκόταν ικανός δημοσιογράφος που θα υπάκουε σε επιτροπή³⁷.

Τέλος αξίζει να αναφέρουμε ότι ήταν συχνή η γλωσσική επεξεργασία των επιστολών στο βαθμό που δεν συμφωνούσαν με τις απόψεις των συντακτών της εφημερίδας για το γλωσσικό ζήτημα. Διαπιστωμένο παράδειγμα είναι η ανταπόκριση που είχε στείλει ο Βικέλας από την Αθήνα τον Ιούλιο του 1863 που αναφερόταν στις μάχες στο κέντρο της Αθήνας. Ο ίδιος ο Βικέλας σημειώνει στα απομνημονεύματά του ότι ο Λιβαδάς μετέτρεψε το λεκτικό της επιστολής *προς τας υπερκαθαρευούσας αρχάς της Κλειούς* και δημοσιεύει την επιστολή στο αρχικό ύφος³⁸.

3. Η αποστολή και οι στόχοι της εφημερίδας

Η έκδοση της εφημερίδας εντασσόταν στη γενικότερη τάση η επεξεργασία ενός μεγάλου μέρους καθαρά εθνικών προβλημάτων να γίνεται στο πλαίσιο μιας

Εκλεκτική, αντέτεινε ότι αυτό είναι ψεύδος και το μόνο που δεν επιτρεπόταν ήταν οι ύβρεις κατά του βασιλιά. Είναι άλλωστε γνωστές οι περιπέτειες του Σοφοκλή Καρύδη, του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου αλλά και του Χαρίλαου Τρικούπη με τη Δικαιοσύνη.

³⁷ Αλέξανδρος Αρ. Οικονόμου, *Τρεις άνθρωποι. Συμβολή εις την ιστορίαν του ελληνικού λαού*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα 1953, σ. 116-117.

³⁸ Δημήτριος Βικέλας, *Άπαντα*, Α. Αγγέλου (επιμ.), τ. Α' «Αυτοβιογραφία», Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1997, σ. 225. Αναδημοσιεύουμε την πρώτη παράγραφο της επιστολής όπως την δημοσιεύει από τη μια η Κλειώ (1) και από την άλλη ο Βικέλας (2):

1) *Γράφω σήμερα προς υμάς υπό το κράτος μεγάλης μελαγχολίας, διότι τα τελευταία οδυνηρά συμβάντα εκθέσαντα την πολιτικήν και ηθικήν ημών ασχημοσύνην καθ' όλην αυτής την γυμνότητα, πολλές παρηγόρους πλάνας μου διέλυσαν, και πολλές γλυκείας ελπίδας μου ψεύδουν.*

2) *Γράφω υπό το κράτος μεγάλης μελαγχολίας, διότι τα τελευταία οδυνηρά συμβάντα, εκθέσαντα την πολιτικήν και ηθικήν μας ασχημοσύνην καθ' όλην την γυμνότητά της, πολλές παρηγόρους πλάνας μου διέλυσαν και πολλές γλυκείας μου ελπίδας διαψεύδουν.*

δημοσιογραφικής δραστηριότητας που απευθυνόταν σε ξενόφωνο (ή και ξενόφωνο) κοινό. Η τάση αυτή ήταν η ανάδυση, μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο της εικόνας της Ευρώπης - παρατηρητή (κοντά στην Ευρώπη - πρότυπο και την ισχυρή Ευρώπη). Πολλά πράγματα καθορίζονταν πλέον από τον τρόπο που η Ελλάδα θα ανταποκρινόταν στις προσδοκίες της Ευρώπης- παρατηρητή ³⁹. Πράγματι, η εφημερίδα δήλωνε ότι σκοπός της έκδοσής της δεν ήταν μόνο να μεταφέρει ειδήσεις από την Ευρώπη αλλά, πολύ περισσότερο η ανίχνευση των φιλελληνικών αισθημάτων στην Ευρώπη⁴⁰. Αυτό κατέληγε στη διάχυτη εντύπωση ότι ο Έλληνας είχε ένα ξεχωριστό πρόσωπο που προοριζόταν για τα ευρωπαϊκά μάτια ⁴¹. Στο πλαίσιο αυτό, η εφημερίδα που απευθυνόταν κυρίως στους ομογενείς ⁴², θεωρούσε υποχρέωση κάθε εντύπου που εκδιδόταν στο εξωτερικό να ψέγει μέχρις υπερβολής τα κακώς κείμενα του ελληνικού βασιλείου, αλλά να υπερασπίζεται το βασίλειο απέναντι στους ξένους μετριάζοντας τα ελαττώματά του και εξαίροντας τα πλεονεκτήματά του⁴³.

Κύριο χαρακτηριστικό της εφημερίδας ήταν η υπεράσπιση του ελληνικού κράτους τόσο απέναντι στους ξένους όσο και απέναντι στους ομογενείς. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της πρώτης τάσης ήταν η σειρά άρθρων *Ο εθνικός και πολιτικός βίος των Ελλήνων* (1868) που γράφτηκε προκειμένου να αναιρέσει τις αρνητικές κρίσεις του ανταποκριτή της αγγλικής εφημερίδας *Χρόνος* σχετικά με το όργιο εκλογικής βίας του Βούλγαρη στις εκλογές του 1868 αλλά με τελικό στόχο την απαξίωση της κρητικής επανάστασης. Στο άρθρο της αυτό η εφημερίδα χρησιμοποιούσε όλα τα κλασικά επιχειρήματα⁴⁴ που επιστρατεύονταν σε αυτές περιπτώσεις περί ανωτερότητας ελληνικού κράτους έναντι της Τουρκίας, και της προόδου του από την Επανάσταση και εντεύθεν.

Για να ακριβολογούμε, η υπεράσπιση της Ελλάδας και κυρίως η υπεράσπιση της ανεξαρτησίας της χώρας απέναντι τόσο στην Τουρκία όσο και απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις είναι το όριο που δεν μπορεί να διαβεί η *Κλειώ* σε αντίθεση και σε

³⁹ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα* (1830-1880), Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 163. Η συγγραφέας επισημαίνει την έμφαση στα καταμετρήσιμα στοιχεία.

⁴⁰ [...] ευσυνείδητοι ιχνηλάται θα ήμεθα των εν Ευρώπη αναφαινομένων διαθέσεων και αισθημάτων περί της προσφιλοῦς ἡμῖν Ελλάδος, αισθημάτων ἅτινα, κατὰ μικρόν περιθαλπόμενα ὑπὸ ευθυτέρας κρίσεως, τις οἶδε μήπως επαναγάγωσι, ἐν τῷ μέλλοντι φωτεινότερον τὸν ἤδη σχεδὸν ἀπεσβεσμένον τοῦ φιλελληνισμοῦ ἥλιον; *Κλειώ*, 27/8.11.1861.

⁴¹ Σκοπετέα, *ό.π.*

⁴² *Κλειώ*, 5/17.2.1865.

⁴³ *Κλειώ*, 26/7.4.1865.

⁴⁴ Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 227.

αντιπαράθεση με την *Ημέρα* όπως θα δούμε στη συνέχεια της εργασίας μας. Όταν τίθεται ζήτημα επέμβασης των Δυνάμεων για οποιοδήποτε ζήτημα (κυρίως για το πολιτειακό) η *Κλειώ* είναι σταθερά αντίθετη ακόμα και στην περίοδο που διακρίνεται για τον αντισυνταγματισμό της ⁴⁵. Η *Κλειώ* αντιπροσωπεύει την τάση που διακρίνεται έντονα τη συγκεκριμένη περίοδο, του να αποκτά απόλυτη προτεραιότητα το ελληνικό κράτος. Η Αθήνα έπαυε να είναι προσωρινό κέντρο και γινόταν οριστική πρωτεύουσα ενός έτοιμου κράτους. Οι εθνικές επιδιώξεις μπορούσαν να διατυπωθούν με βάση τις ελλαδικές ανάγκες, αποκτούσαν ελλαδικούς ορισμούς ⁴⁶. Η *Κλειώ* εξέφραζε αυτόν τον ελληνικό εθνικισμό και την ύψιστη σκοπιμότητά του τη νομιμοποίηση του έθνους κράτους και του εγχώριου πλέγματος εξουσίας ⁴⁷. Από θεωρητική και πρακτική άποψη αυτό σήμαινε για την *Κλειώ* πάνω από όλα τη διατήρηση και προστασία της μοναρχίας η οποία στη θεώρηση της *Κλειούς* ήταν ήταν διαλεκτικά συνδεδεμένη με την εθνική ανεξαρτησία. Παράλληλα η εφημερίδα, σε κάθε περίπτωση προσπάθησε να προστατεύσει το κοινωνικό καθεστώς, εξέφρασε τον τρόπο απέναντι στην πιθανή ανατροπή και μέσα από συγκεκριμένα ρητορικά σχήματα και τρόπο σκέψης, υπερασπίστηκε το κοινωνικό καθεστώς.

⁴⁵ Σχετικά με τα όρια της αντικοινοβουλευτικής ρητορικής και πρακτικής, ο Μποχώτης, σημειώνει ότι το συνταγματικό πολίτευμα θεωρούνταν το μόνο εθνικό πολίτευμα και αφού όσοι είχαν κυβερνήσει δικτατορικά τη χώρα ήταν ξένοι (Βαυαροί) είτε ετερόχθονες (Καποδίστριας) η διακήρυξη ενός καθαρού αντικοινοβουλευτισμού επέσυρε σχεδόν αυτόματα την κατηγορία του ανθελληνισμού. Κρίσιμη, επιπλέον, είναι η άποψή του ότι η πολεμική κατά του κοινοβουλευτισμού από Έλληνες, ιδιαίτερα όταν συνοδευόταν με την ευρωπαϊκή ή ξενική ανθελληνική καταδίκη της Ελλάδας καθώς και την υπονόμευση της πίστης της στην εκπλήρωση της εθνικής της αποστολής, Μποχώτης, *ό.π.* σ. 28.

⁴⁶ Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 292.

⁴⁷ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ³2005, τ. Α', σ. 488.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Πολιτικοί και ιδεολογικοί προσανατολισμοί

Η εφημερίδα πέρασε από διάφορες φάσεις στην πολιτική της τοποθέτηση, γεγονός που ισχύει για όλες τις εφημερίδες του 19ου αιώνα. Αρχικά, κατά τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου υποστήριξε την φιλελεύθερη αντιπολίτευση με μετριοπάθεια. Την επανάσταση του 1862 και την έξωση του Όθωνα δέχτηκε ως αναπόφευκτο γεγονός και υποστήριξε την προσωρινή κυβέρνηση. Την περίοδο αυτή της εφημερίδας χαρακτηρίσαμε στην παρούσα εργασία ως συνταγματική. Οι ταραχές του Ιουνίου του 1863 συντέλεσαν στην αλλαγή της άποψής της για την Εθνοσυνέλευση και η εφημερίδα αντιτάχθηκε στο Σύνταγμα του 1864, προτείνοντας μάλιστα στον Γεώργιο να κηρύξει δικτατορία. Πάντως, ήδη από τα τέλη του 1865, η στάση της αναφορικά με το Σύνταγμα υπήρξε μετριοπαθέστερη. Την περίοδο αυτή χαρακτηρίσαμε ως αντισυνταγματική. Η Κρητική Επανάσταση (1866-1869) και ό,τι αυτή επέφερε στην εσωτερική πολιτική σκηνή (παύση κοινοβουλευτικής κυβέρνησης Κουμουνδούρου, διορισμός Βούλγαρη, πλήρης εγκατάλειψη από την Αγγλία, απογοήτευση από τον βασιλιά Γεώργιο), και η αντιπαράθεση με τις απολυταρχικές απόψεις της *Ημέρας*, συντέλεσε ώστε να αλλάξει στάση αναφορικά με το Σύνταγμα. Έκτοτε υπερασπίστηκε με θέρμη το Σύνταγμα, την ορλεανική μορφή του κοινοβουλευτικού συστήματος και την καθολική ψηφοφορία. Επιστέγασμα ήταν τα άρθρα της μετά τη σφαγή του Δήλεσι, το 1870, και αυτά του 1874 κατά τη διάρκεια των στηλιτικών.

Ένα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό της εφημερίδας είναι ότι πρωταγωνίστησε στην πολιτική αντιπαράθεση, κυρίως την περίοδο 1869-1875, με την έννοια ότι δημοσίευσε άρθρα πολιτικών, δημοσιογράφων και λογίων, που διαμόρφωσαν το κλίμα της περιόδου. Η εφημερίδα με συνέπεια δημοσίευε τις επιστολές ακόμα και όταν οι απόψεις που εκφράζονταν προσέγγιζαν τα όρια της, όποιας, δημοκρατικής θεώρησης των πραγμάτων.

Οι απόψεις της *Κλειούς* για την εξωτερική πολιτική συμβάδισαν με την εξέλιξη των απόψεών της για την εσωτερική πολιτική. Έτσι την περίοδο μέχρι την Κρητική Επανάσταση του 1866-1869 η εφημερίδα, υποστήριξε την προτεραιότητα της εσωτερικής ανάπτυξης έναντι της άμεσης επέκτασης. Η Κρητική Επανάσταση

σηματοδότησε αλλαγή στη στάση της αυτή. Η εφημερίδα υποστήριξε την επανάσταση και την πολιτική του Κουμουνδούρου, της βαλκανικής συνεργασίας και των πολεμικών προπαρασκευών, εν τέλει την προτεραιότητα της άμεσης πραγματοποίησης της Μεγάλης Ιδέας έναντι της εσωτερικής ανάπτυξης. Μετά το τέλος της Κρητικής Επανάστασης και μέχρι την Ανατολική Κρίση του 1875-1878 η εφημερίδα υποστήριξε την πολιτική της ειρηνικής συνύπαρξης με Τουρκία. Κατά τη διάρκεια της Ανατολικής Κρίσης 1875-1878 θα υποστηρίξει αρχικά την πολιτική των προπαρασκευών και της αποχής από την κρίση και έπειτα, θα προσπαθήσει να προπαγανδίσει τις θέσεις του ελληνικού κράτους. Σταθερά της πολιτικής της εφημερίδας στην εξωτερική πολιτική ήταν η αντίθεσή της με τον αντισλαβισμό, γεγονός που συντέλεσε ώστε να κατηγορηθεί συχνά ως πανσλαβίστρια. Αυτό συνέβαινε γιατί η *Κλειώ* έβλεπε τη Ρωσία ως αντικειμενικό σύμμαχο της Ελλάδας στην προσπάθεια εδαφικής επέκτασης

Παρά τις φαινομενικές αντιφάσεις υπάρχουν κάποιοι βασικοί άξονες στην πολιτική σκέψη της εφημερίδας όπως: α) η ανάγκη κυριαρχίας του ήθους στην πολιτική, β) η θεώρηση του βασιλιά ως κεντρικού πόλου του πολιτικού συστήματος με ηθοποιητικό ρόλο, γ) η αναγνώριση πραγματικής ισχύος στα προνόμια του βασιλιά σύμφωνα με το γράμμα του συντάγματος, δ) η εμμονή στην κυβερνητική σταθερότητα με το διορισμό από το βασιλιά κυβερνήσεων κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, ε) η υποστήριξη προς τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, ε) η κυριαρχία του «εθνικού ζητήματος» στην πολιτική σκέψη της εφημερίδας, στ) η μέριμνα για την ασφάλεια του κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος ζ) η αντίληψη ότι η Ρωσία αποτελεί αντικειμενικά, και παρόλες τις δυσκολίες, τη δύναμη εκείνη στην οποία θα μπορούσε να στηριχθεί το ελληνικό κράτος για την επέκτασή του.

1. Οι σχέσεις με τον ελλαδικό Τύπο

Οι σχέσεις της *Κλειούς* με τις ελλαδικές εφημερίδες ήταν σχέσεις θα μπορούσαμε να πούμε αγάπης – μίσους. Η *Κλειώ* όπως και οι άλλες εφημερίδες της διασποράς, αποτελούσε, την περίοδο αυτή, που δεν είχε ακόμα ολοκληρωθεί η τηλεγραφική σύνδεση του ελλαδικού τύπου με την υπόλοιπη Ευρώπη⁴⁸, μία από τις κύριες πηγές του ελλαδικού τύπου για τα εξωτερικά θέματα.

⁴⁸ Ενδεικτικό το παρακάτω απόσπασμα: *Αγγέλομεν δε εις αυτήν [την Ημέρα] ότι άμα η τυφλή Κυβέρνησις ημών καταστήση την συγκοινωνίαν μεταξύ Λονδίνου και Ελλάδος εντός εξ ημερών, όπως δύναται να γίνη, τότε ούτ' η Ημέρα ούτε η Κλειώ δεν θα υπάρχουσι κομπάζουσαι εν Τεργέστη, Εκλεκτική, 9.6.1870.*

Από την άλλη, οι παλινωδίες της *Κλειούς* αναφορικά με το Σύνταγμα και οι απολυταρχικές της απόψεις κυρίως μέχρι το 1870, και η υποστήριξη στον Κουμουνδούρο αποτέλεσαν σημεία αντιπαράθεσης με τον ελλαδικό τύπο. Ενδεικτικές είναι οι κατηγορίες του Γεωργίου Γλήνη, εκδότη του *Μέλλοντος*, το 1869. Ο Γλήνης, σε επιστολή του προς της εφημερίδα ⁴⁹ την κατηγορούσε ότι δεν είχε σταθερή πορεία και ότι μονίμως εκθειάζε τον Κουμουνδούρο. Ο Γλήνης διατεινόταν ότι στην αρχή της έκδοσής της η εφημερίδα είχε υπηρετήσει εν αγνοία της τη διχοτόμηση του ελληνισμού, μετά είχε πέσει στον *απολυτισμό* και στη συνέχεια άλλαξε θέση πάλι απόψεις. Γενικά, δεν είχε πυξίδα, εκτός από το να εκθειάζει τον αρχηγό μιας από τις αποτρόπαιες, κατά τον Γλήνη, φατρίες τον Κουμουνδούρο. .

Ο Θερειανός αναταπαντούσε σχετικά με τις παλινωδίες ⁵⁰ ότι αυτές οφείλοναν στο γεγονός ότι εξέφραζε τις απόψεις των ομογενών: *Ταύτην επιδοκιμάζουσιν οι πλείστοι των ομογενών, οίτινες ανέκαθεν ετίμησαν την Κλειώ δια της συνδρομής των* ⁵¹ *και των οποίων τα φρονήματα εφιλοτιμήθη αείποτε η Κλειώ να εκφράση όσον ένεστι πιστότερον. Ως εφημερίς κατ' εξοχήν πανελλήνιος και ως απολαύουσα κυκλοφορίας, προς ην ουδέν άλλο ομόγλωσσον φύλλον δύναται ν' αναμετρηθεί, η Κλειώ ακολουθεί επί πάσι το ρεύμα της εν τω Πανελληνίω επικρατούσης κοινής γνώμης [...] Σχηματίζει τας κρίσεις της κατά την καθημερινήν των πραγμάτων φοράν, εξελέγχει δε τα γινόμενα καθ' ας ταύτα εμποιούσιν αυτή εντυπώσεις. Μόνος οδηγός της ήταν η τιμιότητα και ειλικρίνεια. Αναφορικά με την υποστήριξη προς τον Κουμουνδούρο η Κλειώ δεν αρνιόταν ότι τον θεωρούσε τον καλύτερο πολιτικό, εμείς θεωρούμε ότι σε μεγάλο βαθμό εξέφρασε πολιτικά το κόμμα του, αλλά αντέτεινε ότι σε πολλές περιπτώσεις τον κατέκρινε και ότι δεν τον υποστήριζε εν λευκώ.*

Άλλη μία κατηγορία που εκτοξευόταν εναντίον της εφημερίδας ήταν ότι η *εν απολαύσεσι και κέρδεσι κυλινδουμένη Κλειώ* δεν δικαιούνταν να διατυπώνει κρίσεις τη

⁴⁹ *Κλειώ*, 8/20.3.1869. Η πληροφορία ότι συντάκτης της επιστολής είναι ο Γλήνης παρέχεται από τον Θερειανό στο φύλλο της 10/22.5.1869.

⁵⁰ *Κλειώ*, 21/2.2.1866. Πρόκειται για απάντηση στον Βερναρδάκη που την κατηγορούσε για τις παλινωδίες. Το άρθρο εντάσσεται στη διαμάχη με την *Ημέρα* που θα πραγματευτούμε παρακάτω.

⁵¹ Ο Μποχώτης έχει επισημάνει ότι συνέπεια του τρόπου πώλησης των εφημερίδων με συνδρομές ήταν η διαμόρφωση της πολιτικής στάσης ενός ομοιογενούς κοινωνικά και μορφωτικά κοινού, καθώς και της οικονομικής εξάρτησης της εφημερίδας από αυτό Μποχώτης, *ό.π.*, σ. 107. Παρόλο που η άποψη σε γενικές γραμμές είναι σωστή, αναφορικά με τη διαμόρφωση κοινής γνώμης τελικά, δεν συμφωνούμε με την άποψη του συγγραφέα ότι η συνδρομή “συνιστούσε την οικονομική αιτία του ταξικού χαρακτήρα των εφημερίδων”. Είναι νομίζουμε αυτονόητο ότι ο *τρόπος διανομής* των εφημερίδων δεν αποτελεί την *οικονομική αιτία* του ταξικού τους χαρακτήρα. Η *Κλειώ* πχ. δεν εξέφραζε τους ομογενείς (και δη το οικονομικά ευρωστότερο κομμάτι τους) επειδή εξαρτιόταν από τη συνδρομή τους αλλά επειδή από την αρχή της έκδοσής της αυτό ήταν το κοινωνικό τμήμα που είχε διατυπωμένα πρόθεση να εκφράσει. Ακόμα και αν υπήρχε άλλος τρόπος διανομής εκτός από την συνδρομή πάλι την ίδια διαδρομή θα είχε.

στιγμή που η ίδια δε ζούσε εις τον ζέοντα τούτον λέβητα εντός του οποίου ημείς βράζομεν ⁵² μακριά από την Ελλάδα. Η Κλειώ στα περί πλουτισμού απαντούσε ότι σκοπός της δεν ήταν το κέρδος: *Εάν η αποστολή ημών συνίστατο μόνον εις το διαδίδειν δίκην αυτομάτων τας ειδήσεις της Δύσεως εις τους κατά την Ανατολήν ομογενείς, εάν ο αληθής σκοπός της εν Ευρώπη ελληνικής δημοσιογραφίας εστρέφετο μόνον περί τον υλικόν τούτον κύκλον, εντός του οποίου είναι εξ ανάγκης δεδεμένη η καθ' ημών ζηλοτύπως φωνασκούσα κερδαλεοφροσύνη τότε δεν θα έκανε αυτό το επάγγελμα τοσούτω αφιλότιμον όσω και ανελεύθερον, τοσούτω ελεεινόν όσω και βάνανυσον* ⁵³. Το επιχείρημα της απόστασης στη λογική του Θερειανού μετατρέποταν σε πλεονέκτημα καθώς μπορούσε να υποστηρίζει ότι η απόσταση του εξασφάλιζε την μη ανάμειξη στα πολιτικά πάθη ⁵⁴.

Μεγάλο μέρος των επικρίσεων από τον ελλαδικό τύπο χρωστούσε η εφημερίδα και στην τακτική της να κατακεραυνώνει τους Έλληνες στο εσωτερικό. Σε αυτήν την περίπτωση δεν έλειπαν και οι κατηγορίες ότι εξυπηρετούσε την αυστριακή προπαγάνδα. Έτσι πχ. το 1869 μετά το τέλος της κρητικής επανάστασης η Κλειώ σε ένα άρθρο της κατακεραύνωνε τους έλληνες πολιτικούς (Κουμουνδούρο, Βούλγαρη) ως αντιπροσώπους της *ελεεινότητος* του ελληνικού έθνους. Η *Εκλεκτική* ανταπάντησε με το επιχείρημα της ανθελληνικής αυστριακής προπαγάνδας. Ποτέ κανείς δεν είχε τολμήσει να μιλήσει για *ελεεινότητα* του ελληνικού έθνους *εκτός των ιουδαϊζόντων τουρκομισθώτων εφημεριδογράφων της Αυστρίας [...] το ους προσεγγιζόντων εις Αυστριακάς ύβρεις κατά της Ελλάδος* διατεινόταν η εφημερίδα ⁵⁵.

Από την άλλη η Κλειώ έστρεφε τα πυρά της εναντίον του ελλαδικού Τύπου με τη λογική ότι αντιπροσώπευε φατρίες και δεν ήταν αναπτυγμένος. Ειδικά οι κατηγορίες στρέφονταν κατά των σατιρικών εφημερίδων επειδή θεωρούσε ότι κατέστρεφαν τη γλώσσα και ήταν ανήθικες ⁵⁶.

2 Ο ανταγωνισμός με την *Ημέρα*

Η Κλειώ, όπως ήταν φυσικό, ήταν ανταγωνίστρια με την *Ημέρα*. Παρόλο που ο

⁵² *Μέλλον*, 18.8.1865

⁵³ *Κλειώ*, 27/8.11.1861

⁵⁴ *Κλειώ*, 2/14.12.1861

⁵⁵ *Εκλεκτική*, 26.8.1869.

⁵⁶ Βλ. Λούβη Λίνα, *Περιγέλωτος Βασίλειον. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα*, σ. 93, υποσ. 75.

ανταγωνισμός αυτός τις περισσότερες φορές εκδηλώθηκε κυρίως στον ιδεολογικό τομέα υπήρξε μία περίπτωση που οι δύο εφημερίδες διασταύρωσαν τις δημοσιογραφικές τους πένες με αντικείμενο την εκδοτική τους θέση. Από την αντιπαράθεση αυτή αντλούμε πολύ χρήσιμες πληροφορίες για την έκδοση της *Κλειούς*, τις σχέσεις των δύο εφημερίδων και την επιρροή τους στην ομογένεια γι αυτό και κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε εκτενέστερα.

Αφορμή για την αντιπαράθεση υπήρξε βιβλιοκρισία του Θεαγένη Λιβαδά για την *ελληνική γραμματική* του Βερναρδάκη⁵⁷. Ο τελευταίος, σύμφωνα με τον Λιβαδά, έστειλε ένα αντίτυπο στην *Κλειώ* προκειμένου να αποσπάσει καλή κριτική, όπως νόμιζε, και να ενισχυθεί έτσι το κύρος του ίδιου και του βιβλίου του καθώς η επιρροή της *Κλειούς* τόσο στο ελληνικό βασίλειο όσο και στους ομογενείς ήταν μεγάλη. Ο Λιβαδάς βρήκε πολύ δημοτικίζουσα την *γραμματική* και δημοσίευσε άρθρα εναντίον της με αποτέλεσμα να ξεσπάσει ένας πόλεμος ανάμεσα στον Βερναρδάκη (που δημοσίευσε κατηγορίες εναντίον της *Κλειούς* στην *Ημέρα*) και τον Λιβαδά, που σύντομα μετατράπηκε σε διαμάχη ανάμεσα στις δύο εφημερίδες.

Σκοπός της επίθεσης της *Ημέρας*⁵⁸ ήταν να αποδείξει ότι μόνο αυτή είχε τα απαραίτητα εχέγγυα ώστε να καυχάται ότι εκπροσωπεί τους ομογενείς. Στο πλαίσιο αυτό κατηγορούσε την *Κλειώ* ότι η *Ημέρα* υπήρξε παλαιότερη: *Μας λένε ότι εάν εφημερίς τις έχη δικαίωμα να λαλήση εν ονόματι των ομογενών, αύτη είναι η Ημέρα η μήτηρ των εν Ευρώπη ελληνικών εφημερίδων.* Ο Θερεϊανός δεν αρνούνταν να της αποδώσει τα *θρέπτα και τα διδασκάλια*.

Η *Ημέρα* διατεινόταν ότι ήταν τόσο σημαντική ώστε ο Όθωνας είχε εκφραστεί θετικά γι αυτήν. Αυτό όμως δεν εμπόδισε τους οθωνιστές, ανταπαντούσε με ειρωνία ο Θερεϊανός, να αποτανθούν στην σύνταξη της *Κλειούς* *τούτο δε έπραξαν ίσως διότι δεν ήθελον να εισενέγωσιν εις πειρασμόν την γεροντικήν άνεσιν της ευλαβούς ημών μητρός.*

Ένα άλλο επιχείρημα της *Ημέρας* είχε σχέση με τα οικονομικά: *Μας υπομνησκουσιν ότι “μόνον εφημερίς δια μετοχών συστηθείσα ή έχουσα ρητά πληρεξούσια γράμματα δύναται να καυχηθή ότι εκπροσωπεί τμήμα τι καν της ελληνικής γνώμης”,* δηλ. ότι η *Ημέρα* ήταν μετοχική επιχείρηση και ως εκ τούτου αντιπροσώπευε καλύτερα την ελληνική κοινή γνώμη. Ο Θερεϊανός αναρωτιώταν γιατί δεν μπορούσε να

⁵⁷ *Ελληνική γραμματική εις χρήσιν των ελληνικών σχολείων, φιλοπονηθείσα υπό Δ.Ν. Βερναρδάκη*, Αθήνα 1865

⁵⁸ *Κλειώ*, 4/16.3.1866. Τα αντίστοιχα φύλλα της *Ημέρας* δεν βρέθηκαν στη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

εκπροσωπεί η *Κλειώ* την ελληνική κοινή γνώμη από τη στιγμή που είχε καταφέρει με την αξία της να περιστεύει *μέχρις έσχατου βαθμού* το μονοπώλιο του *βροντολογούντος* αντιπάλου της και να προσελκύσει τους υποστηρικτές της *υπεργήρου*, αναγκάζοντας την ανταγωνίστριά της να ελαττώσει την τιμή της πέραν του δέοντος, και να πλανάται από εδώ και από εκεί (εννοεί την μετακόμιση στη Βιέννη) ⁵⁹.

Με τα οικονομικά σχετίζεται και η κατηγορία της *Ημέρας* ότι η *Κλειώ* χρηματιζόταν με την αιτιολογία ότι είχε δημοσιεύσει επαινετική επιστολή ενός ομογενή στο Λονδίνο επειδή είχε πληρώσει δέκα συνδρομές. Η *Κλειώ* απαντούσε ότι ο περί ου ο λόγος Παπαντωνόπουλος, ήταν ένας από τους πολλούς Άγγλους συνδρομητές της που επειδή είναι *ανεξάρτητοι, γενναίοι και περιποιητικοί προκαταβάλουν τη συνδρομή τους αλλά και πολλαπλές συνδρομές*.

Το γεγονός ότι η *Ημέρα* λειτουργούσε ως μετοχική εταιρεία - επιχείρηση είναι ένα καινούριο στοιχείο στην μέχρι τώρα έρευνα. Το στοιχείο αυτό αιτιολογεί και τον σταθερά φιλομοναρχικό χαρακτήρα της αφού προφανώς εκφράζει το σκληρό πυρήνα της ομογένειας της Τεργέστης, το χρηματιστικό κεφάλαιο. Οι τεργεσταίοι, όπως θα δούμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο συνιστούσαν την πιο συντηρητική ομογενειακή ομάδα.

Πάντως, είναι γεγονός ότι η *Ημέρα* ήταν μια εφημερίδα συντακτών σε αντίθεση με την *Κλειώ* που παρέμεινε προσκολλημένη στην εφημεριδογραφία, στην εφημερίδα του ενός ⁶⁰. Η διαφορά αυτή είναι εμφανής και από το γεγονός ότι ο Θερεϊανός δεν φαίνεται να κατέβηκε ούτε μία φορά στην Ελλάδα στα είκοσι χρόνια που εξέδιδε την εφημερίδα (ο ίδιος συχνά απαντά σε τέτοιες κατηγορίες), ενώ αντίθετα ο Βυζάντιος είχε την δυνατότητα να κατεβαίνει στην Αθήνα, να στέλνει επιστολές και να δημοσιεύονται αυτές στην *Ημέρα*.

Στον ιδεολογικό - πολιτικό τομέα υπάρχουν ανάμεσα στις δύο εφημερίδες, όπως είναι φυσικό, ομοιότητες και διαφορές. Αρχίζοντας από τις ομοιότητες, παρατηρούμε ότι και οι δύο εφημερίδες είναι συντηρητικής κατεύθυνσης αντανακλώντας και τις αντίστοιχες αντιλήψεις των τεργεσταίων ομογενών. Άλλη μια σημαντική ομοιότητα είναι η υποστήριξη και των δύο στη βαλκανική συνεργασία, η αντιπάθεια προς την

⁵⁹ Ο Λιβαδάς σε επόμενο άρθρο του στην *Κλειώ* αναφέρει μάλιστα ότι η *Ημέρα* *εξύβρισεν αυτούς* [τους ομογενείς Τεργέστης] *αγνωμόνως και αγενώς* *ότε προ πενταετίας εχωρίζεται απ' αυτών όπως εύρη άλλοθι την τύχην της, Κλειώ*, 18/30.3.1866.

⁶⁰ Για την εφημεριδογραφία βλ. Νάνση Μπαλτά, «Η καρδιοβόλος αγωνία της κάλπης» Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη 1881-1895, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σ. 66

Τουρκία και η υποστήριξη της επέκτασης του ελληνικού κράτους, της πραγματοποίησης της Μεγάλης Ιδέας έναντι της *μικράς*, όπως την χαρακτηρίζει η *Κλειώ*.

Από τις δύο αυτές ομοιότητες εκκινούν και οι διαφορές τους που είναι σημαντικές. Η *Ημέρα* θα μπορούσε να πει κανείς ότι εκφράζει με σαφήνεια τις πολιτικές και πολιτειακές απόψεις των τεργεσταίων, γεγονός που διαλεκτικά συνδέεται με την επιχειρηματική λογική της εφημερίδας. Η *Ημέρα* του Βυζάντιου εκφράζει με συνέπεια τον ελληνικό φιλομοναρχικό – αντικοινοβουλευτισμό ενώ, αντίθετα η *Κλειώ* εκφράζει, το ορλεανικό σύστημα διακυβέρνησης και αντιτίθεται στις απολυταρχικές αντιλήψεις της ανταγωνίστριάς της, υιοθετώντας και προβάλλοντας, πολλές φορές, τις απόψεις του κόμματος του Κουμουνδούρου. Η *Κλειώ* εκφράζει τελικά το συνταγματικό έθνος-κράτος, και, ακριβώς γι αυτό, αντιτάχθηκε σθεναρά στην απαξίωσή του από την αντίπαλό της.

Η βασική αυτή διαφορά γίνεται εμφανής και στην εξωτερική πολιτική. Η *Ημέρα* τονίζει σε κάθε ευκαιρία το μίσος εναντίον των Τούρκων και την ανάγκη βαλκανικής συνεργασίας, ενώ η *Κλειώ* από το 1870 και εξής, μέσα στη δίνη του σχίσματος και του αντισλαβισμού θα κρατήσει μια επαμφοτερίζουσα στάση, η οποία, χωρίς να απεμπολεί τη βαλκανική συμμαχία, αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό και φόβο την ανάδυση των σλαβικών εθνικισμών και τάσσεται υπέρ της ειρηνικής συνύπαρξης με την Τουρκία, αρνούμενη ωστόσο τη λογική του ελληνοσθωμανισμού. Η αντίθεση είναι έντονη την περίοδο της Ανατολικής Κρίσης 1875-1878 όταν η *Ημέρα* θα ταχθεί αναφανδόν υπέρ της εμπλοκής της Ελλάδας σε πόλεμο σε αντίθεση με την *Κλειώ* που θα τονίσει την ανάγκη προπαρασκευών.

Η αντίθεση αυτή μπορεί να εξηγηθεί σε δύο επίπεδα. Το πρώτο είναι ότι όντως η *Ημέρα* ήθελε τον πόλεμο με βάση εθνικιστικά θα λέγαμε κριτήρια. Το δεύτερο είναι ότι ο πόλεμος και ενδεχομένως μια ελληνική ήττα, θα οδηγούσε σε αλλαγή του συντάγματος καθώς θα φανέρωνε ότι το συνταγματικό - κοινοβουλευτικό σύστημα δεν ήταν βιώσιμο, και την αδυναμία του να εξυπηρετήσει τη Μεγάλη Ιδέα. Επιπλέον, θα μπορούσε να οδηγήσει σε άμεση επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων και την Κατοχή, όρο που ο Βυζάντιος θεωρούσε σχεδόν απαραίτητο προκειμένου να πραγματοποιηθεί η ριζική πολιτειακή μεταβολή που ευαγγελιζόταν⁶¹.

⁶¹ Μποχώτης, ό.π., σ. 116.

3. Η κοινότητα της Τεργέστης

Οι διαφορές των δύο εφημερίδων θα μπορούσαν να έχουν και άλλες αιτίες εντοπιζόμενες στο εσωτερικό της κοινότητας της Τεργέστης. Η Κλειώ σε σημείωση που δημοσιεύει σε συνέχεια άρθρου του Λιβαδά που αναφερόταν στην συμπεριφορά ορισμένων κοινοτικών απέναντί του, καταφερόταν εναντίον του *συστήματος* που επικρατούσε στην κοινότητα χαρακτηρίζοντάς το ανελεύθερο. Την υπόληψη της κοινότητας από πολλούς αμαυροί δυστυχώς πονηρόν τι, έστω και μονομερές σύστημα, υποστήριζε η εφημερίδα. Το σύστημα αυτό για το οποίο συνεργάστηκαν *τίγρεις, αλώπεκες και σειρήνες* ήταν η προσωποποίηση της κακεντρέχειας και της πανουργίας. Μετερχόταν όλα τα μέσα (κολακεία, συκοφαντία) προκειμένου να παραπλανήσει το κοινό και να επιτύχει τους σκοτεινούς σκοπούς του. Δουλοπρεπές και ανελεύθερο έχριζε το *δουλικόν αυτού φρόνημα* εις πέπλον υποκρισίας με τέτοια επιτυχία ώστε οι άνθρωποι να θεωρούν αρετή ό,τι αποτελεί *αποστάλαγμα εσχάτης μιαιρότητας*. Προκειμένου να εξαπατήσει, οργάνωνε κάθε είδους κοινωνικές εκδηλώσεις. Στους εθνικούς αγώνες πρόθυμα προσέφερε *ολίγας εκατοντάδας λεπτών, πλήρες δε συγκινήσεως πατριωτικής να ομολογή ότι θα συνεισέφερε διπλάσια ή τριπλάσια εάν μη συνέβαινον μεγάλοι και ανεπανόρθωτοι συμφοραί ένεκα των οποίων τα χρήματα ηναγκάσθησαν ν' αποχειρετίσωσι τον μέχρι προ ολίγου ευπορούντα και πλουτούντα ελληνισμόν*. Η σημείωση τελείωνε με την επισήμανση ότι οι κανονισμοί της κοινότητας είναι μεσαιωνικοί και αντίκεινται προς το πεφωτισμένο και φιλοδίκαιο πνεύμα της εποχής⁶².

Η υπόθεσή μας επιβεβαιώνεται από μια άλλη αναφορά της Κλειούς. Πιο συγκεκριμένα σε παρουσίαση του νέου καταστατικού της ελληνικής κοινότητας της Οδησού η εφημερίδα, αφού παρουσίαζε τους κυριότερους άξονές του, σχολίαζε με θετικό τρόπο την έλλειψη διαίρεσης σε τάξεις. Τόνιζε, συγκεκριμένα, ότι *οι εξάρχοντες της εν Οδησσώ κοινότητος ου μόνον δεν ηθέλησαν να μιμηθώσι την παρά τισιν άλλαις κοινότησιν επικρατούσαν μωράν διαίρεσιν εις τάξεις, αλλά και προέθηκαν αξιομίμητον παράδειγμα ισονομίας θεσπίσαντες «μέλη της κοινότητος, εκλογείς δηλαδή και εκλέξιμοι, να ήναι και οι συνεισφέροντες τρία μόνον ρούβλια κατ' έτος»*. Η ελληνοπρεπής αυτή ισηγορία και ισονομία εν χώρα, απολύτως μοναρχουμένη και

⁶² Κλειώ, 29/11.12.1869.

*υπερφιλούση τον βαθμολογικόν καταμερισμόν της κοινωνίας, περιποιεί τιμήν εις τους εν Οδησσώ Έλληνας»*⁶³.

Είναι γεγονός ότι η κοινότητα Τεργέστης ήταν από τις πιο ταξικά διαστρωμένες κοινότητες. Όπως παρατηρεί η Όλγα Κατσιαρδή - Hering η διαίρεση των μελών της κοινότητας της Τεργέστης σε τάξεις, αποτελούσε νεωτερισμό στην οργάνωση των κοινοτήτων της ελληνικής Διασποράς, όπου επικρατούσε μια συμβολική χρηματική συνεισφορά χωρίς άλλη διάκριση. Αυτό εξηγεί και την όχι μεγάλη συμμετοχή των ομογενών στα κοινοτικά πράγματα⁶⁴. Η ίδια παρατηρεί ότι η διαίρεση σε τάξεις οφειλόταν κυρίως στην ανάγκη αντιμετώπισης των άμεσων οικονομικών αναγκών της⁶⁵. Η ανάγκη για την προσέλκυση της άμιλλας και του ενδιαφέροντος των ομογενών ώστε να βοηθήσουν για την οικονομική ενίσχυση της εκκλησίας και τις πρώτες ανάγκες της κοινότητας σε μια περίοδο που τα πάντα έπρεπε να αρχίσουν από το μηδέν καθόρισε την έννοια του μέλους της κοινότητας στην οποία στηρίχθηκε και η ισχύς του πρώτου καταστατικού της, το 1782. Έτσι, προέκυψε η διαίρεση των μελών της κοινότητας σε τέσσερις τάξεις. Από τις τρεις πρώτες θα λαμβάνονταν τα πρόσωπα για τη διαχείριση της κοινότητας και της εκκλησίας. Οι τάξεις θα ορίζονταν ανάλογα με το ποσό εισφοράς τους (50 φιορίνια η πρώτη τάξη («κτήτορες») η οποία εξέλεγε τους «επιτρόπους»), 30 η δεύτερη («προστεθέντες κτήτορες»), 15 η τρίτη («ευεργέτες») οι τάξεις αυτές είχαν δικαίωμα συμμετοχής στα άλλα κοινοτικά όργανα, και 10 η τέταρτη («επάξιοι») με δικαίωμα ψήφου⁶⁶. Αργότερα, η απροθυμία των ομογενών να εκπληρώσουν τις οικονομικές τους υποχρεώσεις ανάγκασε την κοινότητα να μειώσει τις εισφορές⁶⁷.

Η κατάσταση αυτή δεν άλλαξε ούτε την επόμενη περίοδο που μας ενδιαφέρει. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη δεκαετία του 1850 έγιναν προτάσεις για αλλαγή του καταστατικού, αλλά έμειναν χωρίς αποτέλεσμα, εκτός από τη μετονομασία της κοινότητας σε Ελληνική Ανατολική Κοινότης Τεργέστης, που επιβλήθηκε από την κεντρική διοίκηση της πόλης. Το φαινόμενο μάλιστα κρινόταν θετικά από την ηγεσία της κοινότητας το 1882: *η πλειονοψηφία στερρώς εχομένη και εκάστοτε ταύττας*

⁶³ Κλειώ, 11/23.12.1871.

⁶⁴ Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης : 1751-1830*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1986, τ. Α', σ. 140. Τα παραπάνω ισχύουν για το 1790.

⁶⁵ Ο.π., σ. 135

⁶⁶ Ο.π., σ. 139.

⁶⁷ Ο.π., σ. 130-141.

απορρίπτουσας ουδεμίαν ουδέποτε, απλώς ειπείν, μεταβολήν του Γένους εδέχθη ⁶⁸. Την εποχή που η *Κλειώ* συγκρουόταν με το «σύστημα» «κυβερνήτης» ήταν ο Δημήτριος Οικονόμου ⁶⁹). Ο ίδιος πριν το 1848 υπήρξε στέλεχος του συντηρητικού κόμματος της Τεργέστης ⁷⁰.

Θα μπορούσε λοιπόν με βάση τα παραπάνω να υποτεθεί ότι ένας από τους λόγους της αντιπαράθεσης των δύο εφημερίδων ήταν η αντιπαράθεση στους ίδιους τους κόλπους της κοινότητας. Επιπλέον, ο συντηρητισμός και η ταξική οργάνωση της κοινότητας Τεργέστης εξηγεί το γιατί η πιο συνεπής αντικοινοβουλευτική-αντισυνταγματική ιδεολογία εδραιώθηκε εκεί.

⁶⁸ *Διήγησις των περί την εν Τεργέστην Ελληνικήν κοινότητα σπουδαιότερων συμβάντων από της συστάσεως αυτής μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Τεργέστη, Τύποις «Αυστροουγγρικού Λόυδ», 1882, σ. 32.

⁶⁹ Όπως προκύπτει από τον πίνακα των προέδρων της κοινότητας, *ό.π.*, σ. 52

⁷⁰ Μποχώτης, *ό.π.*, σ. 110. Ο Μποχώτης αντλεί την πληροφορία από τον Βυζάντιο, *Έργα*, *ό.π.*, σ. 92.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η στάση της Κλειούς απέναντι στην ελλαδική πολιτική

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η συνταγματική περίοδος της εφημερίδας. Από τον Όθωνα στα Ιουνιανά.

1. Η οθωνική περίοδος

Η πρώτη περίοδος έκδοσης της *Κλειούς* συνέπεσε με την πτώση του Όθωνα και τον πρώτο χρόνο της μεταπολίτευσης. Τα γεγονότα που οδήγησαν στην πτώση του Όθωνα είναι γνωστά και δεν θα αναφερθούμε αναλυτικά σε αυτά. Αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει είναι το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο.

Είναι γνωστό ότι η καθιέρωση του συντάγματος του 1843/1844 δεν άλλαξε την πολιτική του Όθωνα, εφόσον συνεχίστηκε η αποστροφή του μονάρχη απέναντι στην αντιπολίτευση καθώς και η αδυναμία του κατανοήσει τη φύση των κομματικών αγώνων⁷¹. Ανασφαλής και καχύποπτος, επέλεξε να στηριχθεί περισσότερο στη δημοτικότητα που του εξασφάλιζε η υποστήριξη της «Μεγάλης Ιδέας», παρά στη συνεννόηση με τις πολιτικές δυνάμεις. Οι επεμβάσεις του στέμματος γίνονταν όλο και συχνότερες στην πολιτική ζωή της χώρας, με αποτέλεσμα οι αυλικές κυβερνήσεις των ετών 1843-1862 να εγκαταλείψουν στην ουσία το Σύνταγμα και ο Όθωνας να χάσει τα ερείσματα που είχε κερδίσει από την περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου⁷².

Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής ο Όθωνας εφάρμοσε μια αλτρωτική πολιτική κύριος άξονας της οποίας ήταν η οργάνωση βαλκανικής συνεργασίας εναντίον της Τουρκίας. Ωστόσο η εποχή του Κριμαϊκού πολέμου είχε περάσει. Η αντιπολίτευση κατήγγειλε σε όλους τους τόνους και αναδρομικά ως προδοτικό και αντεθνικό το ρόλο της μοναρχίας απαιτώντας πριν από κάθε συζήτηση νέας εθνικής εξόρμησης, την ανατροπή της. Έτσι η δυναμική πολιτική του Όθωνα στην τελευταία διετία της βασιλείας του ήταν αποτέλεσμα της κρίσης και όχι του δυναμισμού του καθεστώτος του⁷³.

Αλλωστε είχε αλλάξει το υποκείμενο του αντιπολιτευτικού ρεύματος. Η εξάλειψη ή απόσυρση των αρχηγών και στελεχών των ξενικών κομμάτων είχε αναδείξει νέους

⁷¹ Gunar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, τ. Α, σ. 292.

⁷² Για την πολιτική κατάσταση στα τελευταία έτη της βασιλείας του Όθωνα βλ. Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, «Ο αντιδυναστικός αγώνας και η έξωση του Όθωνος» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ', σ. 186-194.,

⁷³ Αντώνης Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 171-172.

πρωταγωνιστές. Τη σκυτάλη έπαιρνε η λεγόμενη νέα γενιά, με την πανεπιστημιακή νεολαία επικεφαλής, που επηρεασμένη από φιλελεύθερες ιδέες, θεωρούσε ότι το αντίβαρο στην πολιτική διαφθορά θα ήταν η εφαρμογή του δυτικού κοινοβουλευτισμού⁷⁴. Το ιταλικό μοντέλο ήταν το πρότυπό τους. Θεωρούσαν ότι οι φιλελεύθεροι θεσμοί, ο σεβασμός του συντάγματος από τον Βίκτωρα Εμμανουήλ και η εσωτερική πολιτική του Καβούρ, εξασφάλισαν στο Πιεμόντε τόσο την υποστήριξη των δυνάμεων, όσο και την αποδοχή της ηγεμονίας του από τους άλλους πληθυσμούς⁷⁵. Η πίεση του νέου αυτού παράγοντα, η αδυναμία συνοχής του φιλοοθωνικού πολιτικού, και αναμφίβολα η αγγλική επιρροή δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την πρώτη αποτυχημένη εξέγερση του Ναυπλίου, τον Φεβρουάριο του 1862 και την εξέγερση της αθηναϊκής φρουράς τον Οκτώβριο του 1862 με την οποία ο Όθωνας εκθρονίστηκε.

Η στάση της *Κλειούς* αυτήν την περίοδο υπήρξε μετριοπαθής. Κύριος στόχος της επιχειρηματολογίας της ήταν να πείσει τον Όθωνα ότι η πιστή εφαρμογή του συντάγματος αποτελούσε τη μόνη εγγύηση για την ασφάλεια της δυναστείας και τη λύση των προβλημάτων της χώρας. Σε αυτό το πλαίσιο συντάχθηκε με τη φιλελεύθερη αντιπολίτευση στην κριτική κατά των οθωνικών κυβερνήσεων και της εξωτερικής πολιτικής του Όθωνα. Από την άλλη, η εφημερίδα απευθυνόταν στους αντιπολιτευόμενους με κύριο στόχο τον μετριασμό της κριτικής τους, επειδή ανησυχούσε για ενδεχόμενη ανάπτυξη δημοκρατικού ρεύματος και για την τύχη της δυναστείας. Παράλληλα, υπεράσπισε την Ελλάδα από τις επιθέσεις του ξένου Τύπου, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση της έκφρασής της όταν απευθύνεται στους Έλληνες και στους ξένους.

Η εφημερίδα θεωρούσε ότι η διακυβέρνηση της χώρας ασκούνταν με τρόπο επιζήμιο για τα εθνικά συμφέροντα και δεν βοηθούσε στην πνευματική και πολιτική ανάπτυξη της Ελλάδας⁷⁶. Η κυβέρνηση ασχολούνταν με *παντοίας καταδιώξεις* (τη νομιμότητα των οποίων η εφημερίδα δεν έθετε υπό αμφισβήτηση) αντί να λαμβάνει πρωτοβουλίες για την εσωτερική και τη στρατιωτική οργάνωση της Ελλάδας. Μόνος τρόπος ανάπτυξης της χώρας και αποδυνάμωσης της αντιπολίτευσης, που θεωρούσε ότι προέρχεται από ατομική εμπάθεια, ήταν η τήρηση του συντάγματος. Η ηθοποίηση της κυβέρνησης, μέσω της συνταγματικής νομιμότητας, θα συντελούσε με τη σειρά της στην ηθοποίηση του λαού γιατί η ηθοποίηση του τελευταίου θα ήταν αποτέλεσμα του

⁷⁴ Για τη Νέα Γενεά βλ. Hering, *ό.π.*, σ.321-360.

⁷⁵ Λιάκος, *ό.π.*, σ.113.

⁷⁶ *Κλειώ*, 2/14.12.1861.

κράτους του νόμου.

Η εφημερίδα αντιμετώπισε θετικά την αναίμακτη καταστολή της ναυπλιακής επανάστασης και τη δημοσίευση βασιλικού διατάγματος περί σύστασης εθνοφυλακής. Θεωρούσε το διάταγμα περί εθνοφυλακής προάγγελο και άλλων αναγκαίων αλλαγών στις οποίες περιλάμβανε τη διάλυση των βουλών, την αλλαγή κυβέρνησης, τη ριζική αλλαγή του κυβερνητικού συστήματος γενικά. Η εφημερίδα για μια ακόμα φορά τόνιζε ότι το Σύνταγμα ήταν η *ασφαλεστέρα κρηπίς* της μοναρχίας, και ότι η πιστή εφαρμογή του, *προάγει και ανυψοί ενταυτώ την ηθικήν της βασιλείας περιωπήν*. Φίλοι της μοναρχίας θα έπρεπε να θεωρούνται όσοι ενθάρρυναν τον βασιλιά να εφαρμόσει το Σύνταγμα και όχι οι σύμβουλοι του στέμματος που τον προέτρεπαν να το καταπατά και συνέβαλαν με αυτόν τον τρόπο στην κακοδαιμονία της χώρας⁷⁷. Στο κύριο επιχείρημα των κυβερνητικών αλλά και των ξένων ότι οι Έλληνες ήταν ανώριμοι πολιτικά για την εφαρμογή του συνταγματικού πολιτεύματος, η εφημερίδα ανταπαντούσε επικαλούμενη τον Μακόλεϋ, ότι δεν ήταν δυνατόν να περιμένουν την ελευθερία οι άνθρωποι μέχρι να εκπολιτιστούν στην δουλεία και εντόπιζε την κύρια ευθύνη για την κατάσταση της Ελλάδας στους συμβούλους του στέμματος⁷⁸.

Μόνιμος εφιάλτης της εφημερίδας ήταν η απειλή της δημοκρατίας και προσπάθησε να προειδοποιήσει τον Όθωνα ότι η αλυτρωτική πολιτική του καθιστούσε την απειλή αυτή αμεσότερη. Τόνιζε ότι η προπαγάνδα του δημοκρατικού κόμματος στην Ιταλία, που προέκρινε απερίσκεπτα την πολιτική της ενεργείας χωρίς να υπολογίζει τις συνέπειες και τη διεθνή κατάσταση είχε στόχο την κατάλυση της μοναρχίας και την εγκαθίδρυση δημοκρατίας καθώς εμφάνιζε τον βασιλιά Βίκτωρα Εμμανουήλ να απεμπολεί την εθνική υπόθεση⁷⁹. Το δημοκρατικό κόμμα ήταν τελικά για τον Θερεσιανό ένας εσωτερικός εχθρός, χειρότερος ακόμα και από τις διαφορετικές εθνότητες, όσον αφορά την ασφάλεια των κρατών: *Θέλομεν μάλλον να είπωμεν, ότι τα μεγάλα έθνη, ή μάλλον ειπείν των μεγάλων εθνών αι κυβερνήσεις, έχουσι εν τη σαρκί των και σκόλοπας πολύ δεινότερους εκείνων των εις την εαυτών εξουσίαν υποκειμένων και εις ελευθερίαν οργώντων εθνών · ο δεινός δε ούτος σκόλοψ, είναι η αντιπολίτευσις των εσωτερικών φατριών, ήτις, επί πονηρώ γινομένη σκοπώ, παραλύει τα στοιχεία της κυβερνητικής ενεργείας, καταστρέφει δε ενίστε, και αυτήν του κράτους την μηχανήν*. Η προειδοποίηση

⁷⁷ Κλειώ, 21/2.5.1862.

⁷⁸ Κλειώ, 21/2.5.1862.

⁷⁹ Κλειώ, 6/18.10.1861.

προς τον Όθωνα ήταν, νομίζουμε, σαφής.

Παρόλο που η εφημερίδα συμφωνούσε με την αντιπολίτευση στην κριτική εναντίον του οθωνικού κυβερνητικού συστήματος δεν έφθανε, όπως επισημίναμε, στα άκρα δηλ. το αίτημα για ανατροπή του Όθωνα. Η στάση της υπήρξε μετριοπαθής σε όλη την περίοδο. Κύριο επιχείρημα ήταν ότι δεν έφθανε μόνο μια καλή κυβέρνηση. Αναγκαία προϋπόθεση της κυβερνητικής επιτυχίας ήταν η ηθική ανάπτυξη του λαού: *Η σωτηρία των επικρατειών, ή μάλλον ειπείν η σωτηρία των λαών, δεν εξαρτάται από μόνης της δραστηριότητος ή της συνετής οικονομικής διαχειρίσεως των ηγεμόνων. Η ιστορία μας διδάσκει ότι όσω και αν ήναι δραστήριος ηγεμών τις, ποτέ δεν θα κατορθώση να θεραπεύση τας πληγάς των υπηκόων του, όταν μάλιστα τύχη αι ηθικαί αυτών πληγαί να ήναι αθεράπευτοι ή ανίατοι*⁸⁰. Τα παραπάνω αποτελούσαν απάντηση στα εγκωμιαστικά σχόλια της γαλλικής εφημερίδας *Συνταγματική* για το νέο σουλτάνο, η ρητή όμως διατύπωση του Θερειανού ότι ο κανόνας αυτός ισχύει για όλες τις επικράτειες, συμπεραίνουμε ότι αφορούσε και την Ελλάδα.

Στο πλαίσιο αυτό εντασσόταν και η επιδίωξη της εφημερίδας να τονίσει τις εσωτερικές διαστάσεις του πολιτικού προβλήματος και να διαχωρίσει τις ευθύνες του Όθωνα από αυτές των κυβερνήσεών του. Έτσι αντέδρασε στην άποψη ότι η Αυστρία υπονόμει το συνταγματικό πολίτευμα σε συνεργασία με τον Όθωνα. Οι Έλληνες δεν θα έπρεπε να κατηγορούν την Αυστρία αφού δεν ήταν λογικό μία χώρα που εφάρμοζε το Σύνταγμα και το *υ π ε ύ θ υ ν ο ν των υπουργών* να υπονόμει το συνταγματικό καθεστώς σε άλλη χώρα. Τα αίτια της κακοδαιμονίας θα έπρεπε να αναζητηθούν στο εσωτερικό της χώρας και όχι να κατηγορούνται οι Μεγάλες Δυνάμεις, την ώρα που η Ελλάδα είχε ανάγκη της υποστήριξής τους. Η κακοδαιμονία οφειλόταν *εις τον ώνιον χαρακτήρα, εις την ιδιοτέλειαν και εις την ήκιστα ευσυνείδητον διαγωγή των την Ελλάδα διοικούντων*.

Είναι σαφής η προσπάθεια της εφημερίδας να διαχωρίσει τις ευθύνες του Όθωνα από την κυβέρνηση και τους “συμβούλους του στέμματος” για την κατάσταση της Ελλάδας. Ενδεικτικός είναι ο τονισμός του υπεύθυνου της κυβέρνησης. Η νομική και πολιτική βάση του ισχυρισμού της όμως δεν ισχύει καθώς το Σύνταγμα του 1844 διεπόταν από τη “μοναρχική αρχή”. Στον βασιλιά «ανήκε» η εκτελεστική εξουσία, αυτός συμμετείχε στη νομοθετική εξουσία διορίζοντας τη Γερουσία, διαλύοντας κατά βούλησιν τη Βουλή

⁸⁰ Κλειώ, 30/12.7.1861.

και κυρώνοντας τους νόμους, και αναφερόταν ως πηγή της δικαστικής εξουσίας⁸¹. Επιπλέον η πολιτική του Όθωνα όπως είδαμε στο ιστορικό πλαίσιο, δεν άφηνε αμφιβολίες για τις ευθύνες του βασιλιά. Είναι λογικό όμως για τη φιλομοναρχική *Κλειώ* να μην επιτίθεται ποτέ στο πρόσωπο του βασιλιά ή στο θεσμό αλλά πάντα εναντίον των συμβούλων του στέμματος και των κυβερνήσεων, τακτική που θα φθάσει στα όριά της το 1875 όταν η κριτική της άγγιξε τον ίδιο τον βασιλιά.

Ένα ακόμα στοιχείο παρατήρησης είναι ότι η εφαρμογή του συντάγματος θεωρούνταν ως πανάκεια, θα μπορούσαμε να πούμε, για κάθε πρόβλημα. Χαρακτηριστικά, στο άρθρο περί εθνοφυλακής που αναφέραμε παραπάνω⁸² η ανάλυση περιλάμβανε προβληματισμούς για το σκοπό της και τις οικονομικές δυσκολίες που θα προέκυπταν στη συγκρότηση της. Και ενώ από την ανάλυση⁸³ θα περίμενε κανείς συγκεκριμένες προτάσεις άρσης του οικονομικού αδιεξόδου, η *Κλειώ* ως λύση των προβλημάτων προέβαλε την εφαρμογή του Συντάγματος! Το γεγονός εξηγείται, νομίζουμε, από δύο παραμέτρους. Η πρώτη είναι η ίδια η δυναμική του συνταγματισμού ο οποίος χαρακτηριζόταν από οιονεί “καθολικότητα” και “οικουμενικότητα” καθώς το συνταγματικό πολίτευμα είχε αποσπασθεί από εθνικούς προσδιορισμούς και είχε γίνει σύμβολο ορθολογικής ρύθμισης της κοινωνίας⁸⁴. Ο ίδιος ο Θερεϊανός τόνιζε σε άρθρο του αργότερα, όταν ασκούσε αρνητική κριτική στο Σύνταγμα του 1864⁸⁵, ότι επιχειρηματολογούσε υπέρ του συνταγματικού πολιτεύματος γιατί πίστευε ότι ο Όθωνας νόθευε το πολίτευμα αλλά και γιατί δεν μπορούσε να μεταχειριστεί άλλο όπλο: *αλλά και επειδή δεν ηδυνάμην να μεταχειριστώ έτερον όπλον κατά της κυβερνήσεως του Όθωνος ή μη το συνταγματικόν*. Στη δήλωση αυτή διαφαίνεται τόσο η βαρύτητα που είχε αποκτήσει ο συνταγματισμός όσο και η δεύτερη, πιο σημαντική, παράμετρος. Ότι το Σύνταγμα ήταν για τον Θερεϊανό το αντίβαρο στον κίνδυνο δημοκρατίας και την ακραία αντιπολίτευση άρα και της ύπαρξης της δυναστείας.

⁸¹ Μιχάλης Τσαπόγας, «Η Συνταγματική Μοναρχία: Περιεχόμενο και εφαρμογή του Συντάγματος του 1844», στο *30 χρόνια από το σύνταγμα του 1975. Τα ελληνικά συντάγματα από τον Ρήγα έως σήμερα*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2004, σ. 55.

⁸² *Κλειώ*, 21/2.5.1862.

⁸³ Η εφημερίδα τόνιζε τις οικονομικές δυσχέρειες που υπήρχαν στον εξοπλισμό της εθνοφυλακής με 150-200.000 όπλα, και για τη συγκρότηση μιας δύναμης 50.000 ανδρών. Επίσης υποστήριζε το χωρισμό της σε στρατό εκστρατείας και σε δύναμη υπεράσπισης της εσωτερικής τάξης.

⁸⁴ Γιώργος Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Θεμέλιο, Ιστορική βιβλιοθήκη, Αθήνα 2003, , σ. 431.

⁸⁵ *Κλειώ*, 21/2.2.1866.

2. Από την Επανάσταση του 1862 στα Ιουνιανά

Παρά τις επισημάνσεις της εφημερίδας, ο Όθωνας εξακολουθώντας την πολιτική του δεν απέφυγε τελικά την ανατροπή του. Τον Οκτώβριο του 1862 ξέσπασε επανάσταση που υποστηρίχθηκε από το σύνολο του ελληνισμού στο εσωτερικό και στο εξωτερικό και οδήγησε στην έξωσή του.

Η εφημερίδα αντιμετώπισε την πτώση του Όθωνα (*ριζικήν μεταβολήν*), ως αναμενόμενη χαρακτηρίζοντάς την ως *από πολλού χρόνου προσημανθείσαν καταστροφήν* και την απέδωσε σε αίτια που είχαν να κάνουν με την προσωπικότητα του Όθωνα, στα *οδυνηρά ελατήρια της ανθρωπίνης αδυναμίας*⁸⁶. Εκφράζοντας τη συγκίνησή της η εφημερίδα είχε δύο λόγια ελέους να πει για τον ηγεμόνα που επί 30 χρόνια περιέπεσε *εις πικροτάτας περιπετείας*. Χαρακτήριζε δε τον Όθωνα *ατυχή ηγεμόνα*, η πτώση του οποίου *έχει τι συμπαθείας και ελέους εφελκυστικόν, και δεν δύναται να μη κινήση την φιλοικτίρμονα ευαισθησίαν παντός τιμίου ανθρώπου*.

Όμως ο λόγος τώρα δεν ήταν για τον Όθωνα αλλά για την Ελλάδα. Κύριες προτεραιότητες για την εφημερίδα την περίοδο αυτή ήταν η επικράτηση ομόνοιας, η τήρηση της τάξης και η αποφυγή τυχοδιωκτικών ενεργειών σε βάρος της Τουρκίας. Τελικός στόχος η διατήρηση του συνταγματικού πολιτεύματος δηλ. της συνταγματικής μοναρχίας και η εύνοια των Δυνάμεων πρωτίστως της Αγγλίας. Η εύνοια των Δυνάμεων ήταν κρίσιμη: από αυτήν εξαρτώταν η επιβίωση της ίδιας της επανάστασης καθώς θα μπορούσαν να επιβάλουν κατοχή στη χώρα. Επιπλέον ήταν αναγκαία για την εξεύρεση νέου βασιλιά και την ικανοποίηση των ελληνικών αλυτρωτικών βλέψεων.

Περισσότερο από την αναρχία η εφημερίδα φοβόταν τη ριζοσπαστικοποίηση της Επανάστασης, έναν εμφύλιο πόλεμο και εξέφραζε την ανησυχία της για αντεκδικήσεις που μπορεί να προκληθούν κατά των πρώην καθεστωτικών⁸⁷. Καλούσε τους Έλληνες να τηρήσουν την τάξη και να ομονοήσουν ώστε να μη δώσουν αφορμή στους ξένους για επικρίσεις. Άλλωστε, η Ελλάδα ήταν *άμοιρος συμπαθειών και παντοίων σκωμμάτων αντικείμενον* στο εξωτερικό, γεγονός που οφείλονταν, κατά την εφημερίδα είτε σε άγνοια είτε σε κακοήθεια.

Το τελευταίο, δηλ. η εικόνα της Ελλάδας στο εξωτερικό, ήταν ένας από τους

⁸⁶ Κλειώ, 19/31.10.1862.

⁸⁷ *Φοβούμεθα μήπως την επιγενομένην ριζικήν μεταβολήν επακολουθήση ουχί της λαοφθόρου αναρχίας η μάστιξ, αλλ' η προς τους προαγωγούς ή οπαδούς του καταλυθέντος κυβερνητικού συστήματος εκείνη διάθεσις, ήτις συμπαρομαρτεί δυστυχώς εις πάσαν δημοτικήν αναστάτωσιν.*

κύριους παράγοντες που απασχολούσε την *Κλειώ*. Η ευνοϊκή ανταπόκριση από τον φιλελεύθερο ευρωπαϊκό Τύπο προς την Επανάσταση αποτιμήθηκε θετικά από την εφημερίδα⁸⁸. Κατά την εφημερίδα απαραίτητη προϋπόθεση για τη συνέχιση της ευνοϊκής στάσης της Ευρώπης ήταν η μετριοπαθής εσωτερική και εξωτερική πολιτική. Διαφορετικά υπήρχε κίνδυνος επέμβασης των Δυνάμεων και επομένως επ' αόριστον κατοχής της Ελλάδας. Η εφημερίδα θεωρούσε κρίσιμο το γεγονός ότι στην περίπτωση της Ελλάδας οι Δυνάμεις είχαν αποφασίσει να τηρήσουν την αρχή της μη επέμβασης, όπως και στην Ιταλία, παρέχοντας *ανεπηρέαστον ελευθερίαν* στον ελληνικό λαό *ίνα ορίση την μέλλουσαν πολιτείαν του*. Τονίσαμε ήδη στην εισαγωγή μας ότι μια θεμελιώδης αρχή της εφημερίδας είναι η απόρριψη της όποιας κατοχής από τις Δυνάμεις και η υπεράσπιση της αυτονομίας της Ελλάδας. Διαβλέπουμε και πάλι τη διαλεκτική σχέση εσωτερικών εξελίξεων και εξωτερικής πολιτικής και πιο συγκεκριμένα τη σχέση της μορφής του πολιτεύματος με την ίδια την ανεξαρτησία, εδώ από τις Δυνάμεις, της Ελλάδας.

Το τελευταίο γίνεται πιο εμφανές από τη θέση που εξέφρασε ο Θερεϊανός για την αβασίλευτη δημοκρατία⁸⁹. Με αφορμή δημοσιεύματα του ιταλικού κυρίως Τύπου, που πρόβλεπαν ότι το δημοκρατικό κόμμα θα κέρδιζε τις εκλογές για την ανάδειξη των αντιπροσώπων στην Β' Εθνοσυνέλευση και παράλληλα κατηγορούσαν τους Έλληνες ότι είχαν ξεχάσει την ιστορία τους, η *Κλειώ* ανέφερε ότι οι οπαδοί της *αντιδράσεως* ενοχλημένοι από την τάξη που επικρατούσε στην Ελλάδα και τη μεταστροφή της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης [εννοεί, φυσικά, κυρίως την αγγλική] διέδιδαν ψεύδη για δήθεν υπερίσχυση των δημοκρατικών στην Ελλάδα και επικείμενη κατάλυση του συνταγματικού πολιτεύματος. Παρόλο που η εφημερίδα υιοθετούσε τη ρητορική της περιόδου ότι οι Έλληνες είχαν έμφυτη την ισηγορία και την ισονομία διαχώριζε αυτές τις ιδιότητες από τις αντικοινωνικές, όπως τις χαρακτήριζε, θεωρίες των Ματσίνι, Ρολέν. Μόνο το συνταγματικό πολίτευμα θα οδηγούσε την Ελλάδα στην ευδαιμονία και την πρόοδο. Άλλωστε, προηγούνταν η ηθοποίηση του λαού. Επιπρόσθετα, η εγκαθίδρυση δημοκρατίας θα ήταν ολέθρια για την ύπαρξη της Ελλάδας και θα προκαλούσε την επέμβαση των Δυνάμεων καθώς η Ελλάδα θα εμφανιζόταν ανάξια αυτοκυβέρνησης. Με την βαθμιαία ανάπτυξη των θεσμών η Ελλάδα θα μπορούσε να καταστεί κέντρο της Ανατολής, ακριβέστερα γέφυρα μεταξύ της βάρβαρης Ανατολής

⁸⁸ *Κλειώ*, 26/7.11.1862.

⁸⁹ *Κλειώ*, 2/14.11.1862.

και της Ευρώπης και να μεταλαμπαδεύσει τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και φιλελεύθερες ιδέες στην Ανατολή.

Δεν υπήρχε όμως αντικειμενικός λόγος ανησυχίας για τη μορφή του πολιτεύματος. Η Επανάσταση δεν βρέθηκε σε δίλημμα ανάμεσα στη δημοκρατία και τη βασιλεία. Ήταν από όλους αυτονόητο ότι το πολίτευμα θα ήταν συνταγματική μοναρχία. Το ζήτημα ήταν η εκλογή του ηγεμόνα. Οι υποψήφιοι ήταν αρκετοί κάθε ένας ευνοούνταν από μια από τις Μεγάλες Δυνάμεις, όμως για όλους υπήρχαν αντικειμενικές δυσκολίες. Η επιλογή ηγεμόνα θεωρούσε η *Κλειώ*, ήταν θέμα των Ελλήνων του Βασιλείου που έπρεπε με μετριοπάθεια, παρρησία *εν τη δηλώσει των εθνικών ευχών*, τάξη και ομόνοια να θέσουν τις βάσεις για την οικοδόμηση του μεγαλείου της πατρίδας⁹⁰.

Το σχήμα της εσωτερικής ανάπτυξης και της εκ των έσω κατάκτησης της Ανατολής, σήμαινε πρακτικά την περίοδο αυτή, ή τουλάχιστον αυτό ήταν η καθολική θεώρηση, την εύνοια της Αγγλικής πολιτικής. Είναι γνωστό ότι η Αγγλία επιθυμούσε την αλλαγή δυναστείας στην Ελλάδα λόγω της αλυτρωτικής πολιτικής του Όθωνα αλλά και για άλλους λόγους. Βαθμιαία διαμορφώθηκε μια τέτοια ιδεολογική ατμόσφαιρα που η πρόσδεση στο άρμα της Αγγλίας ήταν σχεδόν αυτονόητη. Η προσδοκία για εσωτερική ευνομία και συνταγματική διακυβέρνηση σε συνδυασμό με την ελπίδες στο πεδίο της Μεγάλης Ιδέας ένωσαν τους πάντες υπό την υποψηφιότητα του άγγλου πρίγκιπα Αλφρέδου⁹¹. Από την άλλη, η αγγλική κυβέρνηση πρόβαλε την υποψηφιότητά του, προκειμένου να παρεμποδίσει τον υποψήφιο που υποστηριζόταν από τη Ρωσία. Ως επιπλέον κίνητρο προβαλλόταν η προοπτική παραχώρησης των Ιονίων Νήσων στην Ελλάδα. Η «αλφρεδομανία», όπως χαρακτήρισε η *Κλειώ* το 1868⁹² την κατάσταση που επικρατούσε το 1862, αποτυπώθηκε και στα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος που είχε προκηρύξει η Εθνική Συνέλευση με θέμα την εκλογή ηγεμόνα στο οποίο η υποψηφιότητα του Αλφρέδου απέσπασε τις 230.000 από τις 240.000 περίπου ψήφους.

⁹⁰ *Κλειώ*, 2/14.11.1862. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κρίση της για την υποψηφιότητα του πρίγκιπα Αλφρέδου της Αγγλίας, την οποία θεωρούσε ως την πιο αμφίβολη. Τα αίτια ήταν η άμεση συγγένεια με τη βρετανική οικογένεια γεγονός που ερχόταν σε αντίθεση με το πρωτόκολλο του 1832 και επίσης ήταν δύναμει διάδοχος του αγγλικού θρόνου. Το κυριότερο όμως εμπόδιο ήταν ότι ενδεχόμενη ανάρρησή του στον ελληνικό θρόνο θα συνεπαγόταν αναθεώρηση της πολιτικής της Αγγλίας στο Ανατολικό Ζήτημα καθώς η Αγγλία θα αναγκαζόταν να υπερασπίζεται τις αλυτρωτικές βλέψεις του έλληνα βασιλιά, *κάτι δεν διανοείται παντάπασι να πράξει επί του παρόντος*. Ενδιαφέρον είναι ότι το άρθρο δημοσιεύεται την περίοδο που διενεργείται το δημοψήφισμα. Γενικά, η εφημερίδα σχολιάζοντας τις υποψηφιότητες σημείωνε τον ρόλο των Δυνάμεων στην τελική επιλογή, θέση που κατά την άποψή μας εκφράζει τις αμφιβολίες της εφημερίδας για τη δυνατότητα εφαρμογής των αποτελεσμάτων του δημοψηφίσματος.

⁹¹ Hering, *ό.π.*, σ. 373.

⁹² *Κλειώ*, 1/13.9.1867.

Το κλίμα παρέσυρε και την εφημερίδα η οποία, συμφωνώντας με τον αγγλικό *Χρόνο* έβλεπε στην υποψηφιότητα του Αλφρέδου το κύριο αίτιο που συντέλεσε στην ευταξία και την ενότητα των Ελλήνων καθώς υπήρξε το *φαινόν κέντρον* όλης της ελληνικής δραστηριότητας αποτρέποντας την εκδήλωση κεντρόφυγων δυνάμεων και εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο την ενότητα των Ελλήνων. Η ηρεμία και ευταξία που επικρατούσαν οφείλονταν βέβαια στο φύσει φιλήσυχο του Έλληνα αλλά, κυρίως, στον προσδοκώμενο *αρραβώνα* Ελλάδας – Αγγλίας⁹³.

Στη συνέχεια ανέλυε την αλλαγή της αγγλική πολιτικής θεωρώντας ότι η μεταπολίτευση και η αγάπη των Ελλήνων προς την αγγλική δυναστεία ανέτρεψαν τις προλήψεις της αγγλικής πολιτικής και ενδυνάμωσαν τους δεσμούς των δύο εθνών. Από τη μεριά της Αγγλίας έγινε κατανοητό ότι οι Έλληνες ήταν άξιοι υγιούς πολιτικού βίου και όχι όργανα της Ρωσίας. Από την άλλη οι Έλληνες προτιμούσαν την Αγγλία για δύο λόγους. Πρώτα γιατί τη θεωρούσαν πρότυπο συνταγματικού πολιτεύματος και δεύτερον γιατί κατανοούσαν ότι επρόκειτο για τη Δύναμη που μπορούσε περισσότερο από όλες να επηρεάσει θετικά ή αρνητικά την επέκταση της Ελλάδας και άρα η γνώμη της ήταν σημαίνουσα: *Έχοντες ανάγκην της Αγγλίας ίνα καθιδρύσωμεν υγιά συνταγματικόν βίον, ουχ ήττον έχομεν ανάγκην της αντιλήψεως αυτής ίνα δυνηθώμεν ν' ανορθώσωμεν το πεπτωκός του έθνους μεγαλείον*.

Ακροθίνιον της εξευμενισθείσης αγγλικής πολιτικής ήταν η ένωση των Επτανήσων. Κομβικό σημείο θεωρούσε την παραχώρηση της Κέρκυρας γεγονός που θα σήμαινε ότι η Αγγλία αναγνώριζε τη στενότητα των συνόρων και τις αλυτρωτικές βλέψεις της Ελλάδας. Δεν μπορούσε, διατεινόμενος ο Θερεϊανός, η ρεαλιστική αγγλική πολιτική να μη διακρίνει πίσω από την προσδοκία για προσάρτηση της Κέρκυρας την επιθυμία της Ελλάδας για επέκταση προς την Ήπειρο ώστε να «στρογγυλέψουν» τα σύνορα! ⁹⁴. Φυσικά ίσχυε το ακριβώς αντίθετο, δηλ. η παραχώρηση των Επτανήσων ήταν μια κίνηση για τον κατευνασμό των αλυτρωτικών διαθέσεων της Ελλάδας, αλλά το άρθρο είναι ενδεικτικό του κλίματος που επικρατούσε.

Η απόρριψη της υποψηφιότητας του Αλφρέδου (15/12/18862) δυσαρέστησε τους

⁹³ *Κλειώ*, 14/26.12.1862

⁹⁴ *Κλειώ*, 9/21.11.1862. Η εφημερίδα διαπίστωνε ότι υπήρχει *μετατόπισις καθεστηκότων* στην αγγλική πολιτική. Σε επόμενο φύλλο της το φαντασιακό γίνεται ακόμα πιο εντυπωσιακό από τη δημοσίευση της είδησης ότι ο έκτακτος απεσταλμένος, άγγλος πρεσβευτής φεύγει για την Κωνσταντινούπολη ώστε να διαπραγματευτεί την προσάρτηση της Ηπείρου στην Ελλάδα. Η είδηση συνοδεύεται από εκτιμήσεις σχετικά με τις αντιδράσεις που θα προκαλούσε μια τέτοια κίνηση. Το ύφος είναι τέτοιο ώστε να σχηματίζεται η εντύπωση ότι η *Κλειώ* σχεδόν πιστεύει τις φήμες, *Κλειώ*, 21/2.1.1863.

Έλληνες και τον Θερειανό, που τόνισε ότι η Αγγλία με την *περισκεμμένη* σιωπή της συντέλεσε στην αισιοδοξία όσον αφορούσε την τελική έγκριση του Αλφρέδου. Απαντώντας σε δημοσιεύματα αγγλικών εφημερίδων σύμφωνα με τα οποία με τον τρόπο αυτό σώθηκε η Ελλάδα από περιπέτειες η εφημερίδα έσπευσε να υιοθετήσει την άποψη του *Χρόνου* ότι με τη στάση της αυτή η Αγγλία απέτρεψε την εκλογή του δούκα του Λάιχτεμπεργκ, ευνοούμενου της Ρωσίας, τονίζοντας έτσι ότι η «αλφρεδομανία» εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της Αγγλίας. Ο Θερειανός, με μια δόση πικρίας, δήλωνε ότι δεν ήταν αναγκαία αυτή η στάση από την μεριά της Αγγλίας γιατί οι Έλληνες δεν επρόκειτο να προτιμήσουν κάποιον που δεν θα ενέκρινε η Αγγλία, εξαιτίας της ευγνωμοσύνης τους για την προσάρτηση των Επτανήσων και ως ένδειξη εκτίμησης της δραστηριότητας της Αγγλίας να ανεύρει βασιλιά. Στο πλαίσιο αυτό της αγγλόφιλης πολιτικής η εφημερίδα τάχθηκε υπέρ της εκλογής του γερμανού πρίγκηπα Ερνέστου ευνοούμενου της Αγγλίας⁹⁵.

Όσο η άγρα ηγεμόνα συνεχιζόταν στα διάφορα ανακτοβούλια της Ευρώπης στην Ελλάδα τα πνεύματα είχαν αρχίσει να οξύνονται. Τον Φεβρουάριο του 1863 έλαβαν χώρα οι πρώτες συγκρούσεις στην Αθήνα ανάμεσα στους Πεδινούς και τους Ορεινούς (Φεβρουαριανά), ενώ τα “Μπερναϊκά” άνοιξαν τους ασκούς του αιώλου για διώξεις εναντίον των οπαδών του Όθωνα. Το κλίμα αυτό ανησύχησε την εφημερίδα⁹⁶ που σημείωσε ότι στην Αθήνα είχαν αρχίσει να εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια απώλειας της ηρεμίας γεγονός που το απέδιδε στην ανυπαρξία του συνεκτικού κρίκου της βασιλείας και στην κυριαρχία μιας επαναστατικής κατάστασης. Ο κίνδυνος της αναρχίας ήταν τώρα ορατός. Η εφημερίδα πρότεινε ως μόνη διέξοδο από την κρίση η ίδια η Εθνοσυνέλευση να αναλάβει την πρωτοβουλία να αναζητήσει ηγεμόνα και να μην αφεθεί στη μεσολάβηση των Δυνάμεων. Μια τέτοια ενέργεια θα ήρε τις φοβίες των υποψηφίων ηγεμόνων αφού θα αποκτούσαν προσωπική επαφή με τους Έλληνες και θα διαπίστωναν από πρώτο χέρι τα φιλοβασιλικά αισθήματά τους. Η Εθνοσυνέλευση διέθετε αυτή τη δυνατότητα, σύμφωνα με την εφημερίδα, γιατί η Ελλάδα καλυπτόταν από την αρχή της μη επέμβασης, άρα ήταν ανεξάρτητη και μπορούσε να διαχειριστεί τα του οίκου της. Στην εκλογή ηγεμόνα θα έπρεπε η Ελλάδα να επιδιώξει την εύνοια και των τριών Δυνάμεων όχι μόνο της μίας.

Ευτυχώς για την *Κλειώ* η άγρα ηγεμόνων είχε αποτέλεσμα. Στις 18 Μαρτίου 1863 ο

⁹⁵ *Κλειώ*, 25/6.2.1863.

⁹⁶ *Κλειώ*, 22/6.3.1863.

πρόεδρος της προσωρινής κυβέρνησης Ζ. Βάλβης ανακοίνωνε στην Εθνοσυνέλευση ότι οι τρεις Δυνάμεις είχαν προτείνει ως βασιλιά της Ελλάδας τον πρίγκηπα της Δανίας Γεώργιο-Γουλιέλμο-Χριστιανό. Η εφημερίδα υποδέχτηκε την είδηση με ενθουσιασμό⁹⁷ :

Αι εναγώνιοι ελπίδες του ελληνικού έθνους επληρώθησαν, τα δεινοπαθήματα της Ελλάδος ετελείωσαν, έχομεν βασιλέα. Ευγνωμοσύνη πρέπει στις Δυνάμεις και την Εθνοσυνέλευση. Οι Έλληνες πολύ περίμεναν και υπέμειναν αλλά δικαιώθηκαν. Τώρα τα πάντα βρίσκονταν στα χέρια των Ελλήνων και του βασιλιά: *Εις την περιεσκεμμένην και αφιλοκερδή των Ελλήνων φιλοπατρίαν απόκειται ήδη να καταβάλη τα θεμέλια ισχυρού και πεφωτισμένου πολιτικού βίου, εις την νοημοσύνην δε του βασιλέως ν' αναμορφώση, διαλλάξη και πυκνώση τα ασυνάρτητα και προσωπικώς αντίθετα πολιτικά στοιχεία, αφορών πάντοτε εις την ωφέλειαν της πατρίδος και παρασκευάζων ηρέμα το μεγαλείον του ελληνικού έθνους.* Το επόμενο βήμα, σύμφωνα με την Κλειώ, θα έπρεπε να είναι ο σχηματισμός αντιβασιλείας καθώς ο Γεώργιος ήταν άπειρος νεανίας. Ο σχηματισμός της αντιβασιλείας θα έπρεπε να είναι προσεκτικός με βάση την εμπειρία του Όθωνα. Και τη φορά αυτή η Κλειώ έκανε επίκληση στη φιλοπατρία των Ελλήνων τονίζοντας την ανάγκη ομόνοιας. Μάλιστα έκανε ένα βήμα παραπέρα και κατηγορούσε τις φατρίες κρατώντας πάντως χαμηλά τους τόνους και εισάγοντάς μας στην επόμενη περίοδο της της αντισυνταγματικότητας: *Πρέπει να συναισθανθώμεν ότι η Ελλάς ουδέποτε θα καταλάβη την προσήκουσαν αυτή εν τω συνεδρίω της Ευρώπης θέσιν, εάν μη καθαρθή από των ρύπων ους ενέτριψεν αυτή η φατριάζουσα ακολασία.* Έχομεν προ πάντων ανάγκην να μορφωθώμεν ηθικώς ίνα μη μεταχειριζώμεθα προς ημετέραν βλάβην και προς βλάβην της πατρίδος τα όπλα της πνευματικής ημών αναπτύξεως, ίνα μη εξοκέλλωμεν συνεχώς εις τα οικτρότερα των ηθικών παρανομημάτων.

Στα επόμενα φύλλα δημοσιεύονται ανταποκρίσεις του Τιμολέωντος Φιλήμονα από τις τελετές απονομής του στέμματος στον Γεώργιο⁹⁸.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντίθεση με την *Ημέρα* του Ισιδωρίδη Σκυλίσση, η οποία υποδέχτηκε την έξωση του Όθωνα με ενθουσιασμό τοποθετώντας την στο ίδιο επίπεδο με την Επανάσταση του 1821: *Η Ελλάς του λοιπού αριθμεί δύο μεγάλας ημερομηνίας εις το εθνικόν αυτής ημερολόγιον. Ο Μάρτιος απέκτησεν αδελφόν έγραφε στο φύλλο της 15/27.10.1862.* Σε επόμενο φύλλο της⁹⁹ τόνιζε θριαμβευτικά ότι η Ευρώπη αναγνώριζε τα δίκαια της Ελλάδας και ότι υπήρχε αντιστροφή όρων. Άλλοτε οι τρεις Δυνάμεις

⁹⁷ Κλειώ, 22/3.4.1863.

⁹⁸ Κλειώ, 29/10.4. 1863, 12/24.4. 1863, 19/1.5.1863, 3/15. 5.1863.

⁹⁹ Ημέρα, 26/7.11.1862.

εξέλεγαν βασιλιά ενώ τώρα η Ελλάδα εξέλεγε τον βασιλιά της και η Ευρώπη απλώς επικύρωνε την απόφαση της Ελλάδας. Διαφαίνονται οι διαφορές των δύο εφημερίδων. Ο ενθουσιασμός της *Ημέρας* αντιπαραβάλεται με τη μετριοπαθή στάση της *Κλειούς*, και από την άλλη η *Κλειώ* διακρίνεται για την πιο ρεαλιστική προσέγγιση των διαδικασιών εκλογής βασιλιά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η αντισυνταγματική περίοδος της εφημερίδας : από τα Ιουνιανά στην Κρητική Επανάσταση (1863-1866)

1. Ο μεγάλος τρόμος

Η εκλογή νέου βασιλιά δεν επηρέασε θετικά τις κομματικές διαμάχες. Αντίθετα, ο Δημήτριος Βούλγαρης και το κόμμα των Πεδινών επεδίωξαν με κάθε μέσο να διαμορφώσουν ευνοϊκές γι αυτόν συνθήκες στη νέα περίοδο που άρχιζε. Τον Ιούνιο του 1863 τα πράγματα οδηγήθηκαν στα άκρα και σφοδρές συγκρούσεις ξέσπασαν στο κέντρο της Αθήνας, ενώ στην επαρχία κυριαρχούσε η ληστεία. Οι συγκρούσεις αυτές σηματοδότησαν τη μεταστροφή μεγάλου μέρους της αστικής τάξης εναντίον της επανάστασης και της εθνοσυνέλευσης και υπέρ του εγγυητή της τάξης Γεωργίου¹⁰⁰. Εξαιρετικά δυσμενής ήταν η αντίδραση των ομογενών¹⁰¹. Ο τρόμος της *Κλειούς* μπροστά στο επαναστατικό ενδεχόμενο συνέβαλε ώστε να ασκήσει έντονη αρνητική κριτική τόσο στην Β΄ Εθνοσυνέλευση όσο και στο σχέδιο και το τελικό κείμενο του Συντάγματος που αυτή ψήφισε. Η επιχειρηματολογία της διακρινόταν για τις ακραίες θέσεις της ενώ υβριστικό ήταν και το ύφος των κειμένων της. Σταδιακά, το μένος της εξευμενίστηκε και παρατηρούμε μια τουλάχιστον ανεκτική στάση απέναντι στο τελικό αποτέλεσμα των διεργασιών της περιόδου.

Το πρώτο άρθρο που σηματοδοτούσε την εμφανή αλλαγή στις θέσεις της *Κλειούς* δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 1863¹⁰². Πρόκειται για μια οξύτατη επίθεση εναντίον της Εθνοσυνέλευσης. Οι ταραχές, φρονούσε η εφημερίδα, έλαβαν χώρα την ώρα που υπήρχε κάθε λόγος χαράς και ευφροσύνης καθώς οι Έλληνες είχαν διέλθει σχεδόν *αβρόχοις ποσί το αχανές πέλαγος της μεσοβασιλείας*. Δεν γνώριζε την αφορμή της νέας *αύτης αθηναϊκής επαναστάσεως* ήξερε όμως ποια ήταν η αιτία. Αυτή έπρεπε να αναζητηθεί στους κόλπους της λεγομένης *Εθνικής Συνελεύσεως*. Δεν υπήρχε μέτρο για να κατακριθούν οι πληρεξούσιοι. *Διότι ποταπότερα, αμαθέστερα, φιλαρχικότερα, φελεκδικότερα και ατιθασσότερα στοιχεία των εν τη παρούση Ελληνική*

¹⁰⁰ Μποχώτης, ό.π., σ. 5.

¹⁰¹ Στην αυτοβιογραφία του ο Βικέλας αφηγείται ότι τα Ιουνιανά τον επανέφεραν στον δρόμο της συντηρητικότητας, Βικέλας, ό.π., σ. 225-228.

¹⁰² *Κλειώ*, 28/10.7.1863.

Συνελεύσει φύρδην μίγδην συνωθουμένων, σπανίως αναφέρονται εν τοις χρονικοίς των βουλευτικών αγώνων. Από την πρώτη στιγμή διεκρίθησαν επί αμοιβαίαις ύβρεσι και προπηλακισμούς, επί θρασύτητι και αναγώγω συμπεριφορά, επί βανανυστάτοις διαπληκτισμοίς, οποίοι σπανίως συμβαίνουν και παρ' αυτοίς τοις εν τοις τριοίδοις αχθοφόροις.

Από την πρώτη εξέλεγξ η Συνέλευση έδωσε δείγματα γραφής διατρανώσασα την μυσαρωτέραν μνησικακίαν. Αντί να ενώσει διαίρεσε τους Έλληνες δια της εμπαιχθείας και υπέρ πάντα λόγον παραλόγου συμπεριφοράς της σε οθωνιστές και μη οθωνιστές βουλγαροφρονούντας και αντιβουλγαριστάς. Επικρατούσε η μιανρά σπουδαρχία και δουλικωτάτη του εγώ λατρεία.

Τους πληρεξούσιους μιμούνταν ο στρατός. Απειθαρχία και καταπίεση των φιλήσυχων πολιτών, προβιβασμοί χωρίς τήρηση ιεραρχίας άπαντες δε ούτοι συνομνύουσι κατά της τάξεως και βάπτουσι τα όπλα των εν τω αίματι ουχί των κοινών εχθρών αλλά των αθώων συμπολιτών.

Σε μια τέτοια κατάσταση ο πατριωτισμός έσβηνε και το αίσθημα ελπίδας είχε εκλείψει. Εν όσω υπάρχει μία Συνέλευσις, της οποίας μέλη τινά αποτελούσι την υποστάθμην της κοινωνίας και φέρουσι επί του προσώπου τα καταφανή στίγματα των εσχάτων κακουργημάτων, εν όσω μία τοιαύτη Συνέλευσις αναζίως εκπροσωπούσα τον ελληνισμόν, αποβαίνει ανυπόφορον καταγώγιον της εξευτελιστικωτέρας ατομικής πάλης, ημείς οι έξω Έλληνες έχομεν δικαίωμα να υψώσωμεν την φωνήν μας κατ' αυτής και να ζητήσωμεν, χάριν της αξιοπρεπείας της πατρίδος, - την διάλυσιν ενός τοσούτον αφιλοτίμου όσον και ανελευθέρου συρφετού πληρεξουσίων.

Η μόνη λύση σωτηρίας ήταν η διάλυση της Εθνικής Συνέλευσης και του στρατού και η ταχεία κάθοδος του βασιλιά. Η κατάσταση ως είχε παρείχε επιχειρήματα στους εχθρούς της Ελλάδας. Σε επόμενο φύλλο της η εφημερίδα δημοσίευε ανταπόκριση του Δημητρίου Βικέλα από την Αθήνα όπου διεκτραγωδούσε την κατάσταση μετά τα Ιουνιανά ¹⁰³.

Τον Ιανουάριο του 1864 η εφημερίδα εξαπέλυσε την μεγάλη της επίθεση συμβουλευοντας τον βασιλιά να κηρύξει δικτατορία. Ως αιτία της κατάστασης έβλεπε την εξαχρείωση από την αναρχία: Τί τρέχει; Συνειθίσαντες επί δώδεκα μήνας εις ακόλαστον πολιτικόν βίον, δεν δύνασθε να επανέλθετε υπό την στέγην της πολιτικής

¹⁰³ Κλειώ, 19/31.7.1863.

εγκρατείας. [...] *Εκρημνίσθητε οι πλείστοι εις τον πηλόν της αναρχίας και της αρχολιπαρίας, και δεν δύνασθε να πεισθήτε ότι το μεν άρχει προσήκει εις τους κρείττονας, (εάν κρείττονες υπάρχουν παρ' ημίν) το δε υπακούειν εις τους χείρονας.* Ο Γεώργιος αν και ορκίστηκε να κυβερνά συνταγματικά και πράγματι κινούνταν προς αυτή την κατεύθυνση δεν μπορούσε να βρει άνδρες συνταγματικά καταρτισμένους. Η πολιτική θεωρία της εφημερίδας συνέδεε αναπόσπαστα την ελευθερία με την τάξη. Η ελευθερία δεν θεμελιώνει τα κράτη αλλά τα συντηρεί. Από την άλλη *η Ελλάς απολαμβάνει ικανήν ελευθερίαν αλλ' ελευθερίαν ούτως ειπείν ετερομερή και ασυνάρτητον.* Η πλήρης ελευθερία πρέπει να συνοδεύεται από την τάξη: *Αφ' ότου όμως η απόλυτος άσκησις των πολιτικών δικαιωμάτων δεν ερείδεται επί της τάξεως, ήτις είναι προϊόν της ισορροπίας των κοινωνικών χρεών, τι ωφελεί ερωτώμεν; Πάσα υπερβολική χρήσις φέρει εις παράχρησιν, η δε παράχρησις πάλιν γεννά την εθνωλέτειραν κατάχρησιν.*

Η εφημερίδα, παρόλα αυτά, διακήρυσσε την πίστη της στο συνταγματικό πολίτευμα σε αντίθεση με άλλους που αρνούνται να ομολογήσωσι τους ψηλαφητώς κατά την Ευρώπην αναδεδειγμένους καρπούς των αντιπροσωπευτικών θεσμών. Όμως, θεωρούσε, ότι το συνταγματικό πολίτευμα ήταν η ανώτερη βαθμίδα πολιτικής εξέλιξης που θα μπορούσε να φθάσει ένα έθνος. Η πρώτη βαθμίδα ήταν η δικτατορία και η Ελλάδα στερήθηκε στην αρχή της πολιτικής της αυθυπαρξίας έναν δικτάτορα. Αφού ο Όθωνας απέτυχε ο Θερεϊανός καλούσε τον Γεώργιο να κηρύξει δικτατορία και να περιστείλει το Σύνταγμα. Ο λαός ήταν ακατέργαστος και έπρεπε να τον παιδαγωγήσει μέσω της ηθοποίησης και με τον εξευγενισμό να καταστήσει την Ελλάδα πρότυπο βασίλειο της Ανατολής. Στο στόχαστρο της εφημερίδας έμπαιναν οι κομματάρχες και ο Τύπος: *Σώσον, Βασιλεύ, την Ελλάδα περιστέλλων την ελευθερίαν, εως ου οι καταχρώμενοι αυτήν συνειδώσι τα κοινωνικά των καθήκοντα, συμπεριστέλλων δε και την ακρασίαν του τύπου, όπως μη αι τίμαι συνειδήσεις συγκυλίωνται μετά των ατίμων εις τον κατήφορον και την δυσμφημίαν.* Με περισσή εμπάθεια χαρακτήριζε *καθάρματα* όσους θα έσπευδαν να καταγγείλουν τον βασιλιά στην περίπτωση που ενστερνιζόταν τις απόψεις της Κλειούς και τον συμβούλευε να έχει ως πρότυπο τον Καβαινιάκ. Όπως το 1848 η Γαλλία, έτσι και η Ελλάδα τώρα είχε ανάγκη την περιστολή των πολιτικών δικαιωμάτων: *Πάταξον λοιπόν και Σύ, Βασιλεύ, τους λυμαινομένους την παρθενικήν τιμήν της Ελλάδος και παρεμποδίζοντας την κοινωνικήν και υλικήν πρόοδόν της. Επί πάσι δε, Βασιλεύ, αποκατάστησον την αρμονίαν των κοινωνικών καθηκόντων δια της ηθικοποιήσεως των μη ηθικώς εστοιχειωμένων, και συγκέρασον την υπερβολικήν ελευθερίαν δια του*

καταναγκαστιού μέτρου των νόμων. Μάλιστα καλούσε τον βασιλιά να μετέλθει των Ελλήνων την νηστείαν και το ζύλον¹⁰⁴.

Οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν¹⁰⁵ καθώς και το γεγονός ότι δεν υπήρχαν πολλοί υποστηριχτές των απόψεων αυτών στην Β' Εθνική Συνέλευση συντέλεσαν στην αποδοχή από μέρους της εφημερίδας του «συνταγματικού πολιτεύματος». Σε άρθρο της με τίτλο «Προς τους εκλογείς της Επτανήσου»¹⁰⁶ η εφημερίδα ανέπτυξε τις απόψεις της για το θέμα. Σκοπός του άρθρου ήταν ο επηρεασμός των εκλογών στα Επτάνησα για την ανάδειξη των 84 πληρεξούσιων που θα λάμβαναν μέρος στη Συνέλευση ώστε να ανατραπεί η αριθμητική υπεροχή της «δημοκρατικής» και «προοδευτικής» τάσης έναντι της «συντηρητικής» και «φιλομοναρχικής»¹⁰⁷ στη Συνέλευση. Παράλληλα, αποτελούσε και ένα είδος μανιφέστου για το ιδεατό πολίτευμα κατά την εφημερίδα.

Αφού επισήμαινε την κρισιμότητα της στιγμής η εφημερίδα έθετε το πρόβλημα: το ρεύμα της Μεταπολίτευσης ήταν τόσο ισχυρό ώστε στην Εθνοσυνέλευση να μειονεκτούν αριθμητικά οι *φρόνιμοι και εγκρατείς εαυτών άνθρωποι*. Η πολιτική σωφροσύνη, η μετριοπάθεια και η αξιοπρέπεια εξέλιπαν. Για το λόγο αυτό οι εκλογείς με την ψήφο τους έπρεπε να ενισχύσουν το *συντηρητικόν εκείνον της Εθνοσυνελεύσεως στοιχείον* που μέχρι τότε αδυνατούσε να αντισταχθεί στις *ατάκτους και ταραχώδεις ορμάς της επαναστατικής ή ορθότερον ειπείν στασιαστικής φατρίας*. Οι εκλογείς έπρεπε να στείλουν ως αντιπροσώπους τους *νουνεχείς και χρηστούς* ανθρώπους, που δεν έλειπαν από την κοινωνία τους, και να μην επηρεαστούν από την *υποστάθμην* που σε κάθε κοινωνία μετέρχεται *δόλους και ραδιουργίας* για να αναδειχθεί στην επιφάνεια. Χωρίς αναφορά ονομάτων, καθώς αυτό αφηνόταν στην κρίση των ψηφοφόρων, ως χρηστούς η εφημερίδα θεωρούσε όσους διαθέτουν ευσυνειδησία, αρετή, και παιδεία¹⁰⁸. Κύριο κριτήριο των εκλογέων έπρεπε να είναι η *ενότητα* του κράτους και της κυβέρνησης έναντι των επαρχιακών συμφερόντων.

¹⁰⁴ Κλειώ, 20/1.1.1864.

¹⁰⁵ Ο ελλαδικός Τύπος επιτέθηκε κατά της Κλειούς, ενώ το συγκεκριμένο φύλλο κήκε, Κλειώ, 12/25.3.1864.

¹⁰⁶ Κλειώ, 22/3.6.1864.

¹⁰⁷ Οι όροι χρησιμοποιήθηκαν από τους εκφραστές των δύο τάσεων, βλ. Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ. 112.

¹⁰⁸ Στο φύλλο της 28/9.6.1865 η εφημερίδα εξέφραζε την ανακούφισή της γιατί εκλέχτηκαν βουλευτές στα Επτάνησα οι *έντιμοι και πεφωτισμένοι*. Στέφανος Παδοβάς, Σωκράτης Κουρής, Γεώργιος Μαρκοράς (Κέρκυρα), Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Γεράσιμος Σέρβος (Λευκάδα). Οι δύο πρώτοι ανήκαν στο μετριοπαθές «Μεταρρυθμιστικό» κόμμα την περίοδο της Ιονίου Πολιτείας (βλ. Νικόλαος Μοσχονάς, «Το Ιόνιο Κράτος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, *ό.π.*, σ. 209). Και οι άλλοι βουλευτές ήταν γενικά συντηρητικοί: ο Σέρβος ακολούθησε τον Χαρίλαο Τρικούπη (βλ. Γρηγόριος Δαφνής, «Η πολιτική κατάσταση της χώρας κατά το 1865 και το 1866», *ό.π.*, σ. 243), ο Βαλαωρίτης γρήγορα ξέχασε τον ριζοσπαστισμό του ενώ ο Μαρκοράς πρότεινε τη διαίρεση της Κέρκυρας σε εκλογικές περιφέρειες πόλης και προαστείων (βλ. Κλειώ, 22/3.2.1865).

Κατόπιν, διατύπωνε τις απόψεις της για το πολίτευμα. Για την εφημερίδα ο βασιλιάς ήταν ο κεντρικός πόλος, η *άγκυρα* του πολιτεύματος. Για το σκοπό αυτό το Σύνταγμα θα έπρεπε να είναι όσο το δυνατόν *συνεσταλμένον δια της ενισχύσεως της βασιλικής εξουσίας*. Η Ελλάδα δεν ήταν ώριμη για συνταγματικούς θεσμούς αγγλικού τύπου. Στην Αγγλία τα συνταγματικά ήθη ήταν ριζωμένα στην καρδιά του έθνους (οι Άγγλοι ήταν *καθ' ἑξίν* συνταγματικοί) και είχαν εξαγοραστεί με ακαταλόγιστες θυσίες. Αντίθετα, στην Ελλάδα τα συνταγματικά ήθη βρίσκονταν μόνο στα κεφάλια κάποιων. Άλλωστε, ούτε στη Γαλλία ρίζωσαν τα ήθη αυτά, αλλά παρόλα αυτά η χώρα ευημερούσε, λόγω της παρουσίας του Ναπολέοντα Γ'. Ο ρόλος που καλούνταν λοιπόν να παίξει ο Γεώργιος ήταν παρόμοιος με του Ναπολέοντα. Γι αυτό θα έπρεπε η *νοημοσύνη* του να αφεθεί ελεύθερη και να αποφευχθεί η εξάσκηση κάθε συνταγματικής ελευθερίας που *θα εδέσμευεν επί βλάβη του κράτους την αυτενεργόν αυτού πρωτοβουλίαν*. Από αυτό θα κρινόταν, άλλωστε, αν ο Γεώργιος ήταν *νοήμων*. Το σύνθημα των ιονίων πληρεξουσίων στην Εθνοσυνέλευση θα έπρεπε να είναι η ενίσχυση της βασιλείας που ταυτιζόταν με το μεγαλείο της Ελλάδας.

2. Η κριτική στο Σύνταγμα του 1864

Μετά τις εκλογές της Επτανήσου η *Κλειώ* διαπίστωνε ότι ενισχύθηκε η ομάδα των *ευ φρονούντων*¹⁰⁹. Ωστόσο, το σχέδιο συντάγματος της Επιτροπής σύνταξης του Συντάγματος φαινόταν *σφόδρα ελεύθερον*. Η εφημερίδα αντιτασσόταν στην άποψη της Επιτροπής (στην ουσία του Σαρίπολου, που συνέταξε την έκθεση της Επιτροπής για το νέο Σύνταγμα) κατά την οποία η ελευθερία είναι *μία και αδιαίρετος*¹¹⁰ αντιτείνοντας ότι η ελευθερία συνίσταται στον μετριασμό των παθών και απαιτεί *κοινωνικήν τινά μόρφωσιν, της οποίας ουδέ καν ίχνος υπάρχει εν Ελλάδι* ο δε λαός *άγεται και φέρεται από τους δημαγωγούς*. Η εφημερίδα προέβαινε στη διάκριση ελευθερίας – ευημερίας τονίζοντας ότι το ζητούμενο ήταν η ευημερία και όχι η ελευθερία. Ο ίδιος ο λαός επιθυμούσε να προοδεύσει και δεν τον ενδιέφεραν οι τύποι της ελευθερίας. Οι συνταγματικοί θεσμοί ήταν μίμηση ξένων προτύπων¹¹¹. Εκτενέστερη διαπραγμάτευση

¹⁰⁹ *Κλειώ*, 31/12.8.1864. Είναι γεγονός ότι οι επτανήσιοι πληρεξούσιοι παρόλο που τάχθηκαν υπέρ των προχωρημένων ρυθμίσεων του Συντάγματος δεν έθεσαν πολιτειακό ζήτημα. Αμέσως μετά την είσοδό τους στην Εθνοσυνέλευση δήλωσαν δια, του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, ότι θα υποστηρίξουν την τάξη και τη βασιλεία, τη δικαιοσύνη και τη νομιμότητα, *Δαφνής, ό.π., σ. 232*.

¹¹⁰ Στην έκθεσή της η Επιτροπή είχε συναίσθηση των επικρίσεων που θα δεχόταν ότι είχε αναγράψει *πλείονα του δέοντος δικαιώματα* αλλά ανέφερε ότι η ελευθερία ή είναι πλήρης, ή δεν είναι ελευθερία. *Έκθεσις της επί του Πολιτεύματος Επιτροπής της εν Αθήναις Β' Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Αθήνα 1864, σ. 5.

¹¹¹ *Κλειώ*, 31/12.8.1864.

του άρθρου θα κάνουμε στο μέρος πολιτική φιλοσοφία.

Παρά τη συντηρητικότητά της η εφημερίδα υποστήριξε την κατάργηση της Γερουσίας¹¹². Οι λόγοι φυσικά δεν ήταν οι ίδιοι με το σκεπτικό των «δημοκρατικών».¹¹³ Η εφημερίδα έκρινε ανώφελο το θεσμό της Γερουσίας από τη στιγμή που έλειπε από την ελληνική κοινωνία η αριστοκρατία που εκφράζεται μέσω του σώματος αυτού. Αντίθετα, η Γερουσία συνιστούσε μια περιττή δαπάνη¹¹⁴, ενώ παράλληλα χρησιμοποιήθηκε για την ανέλιξη στην πολιτική των ατόμων που αποτύγχαναν να εκλεγούν βουλευτές. Παράλληλα θεωρούσε τη Γερουσία έναν θεσμό που θα εξελισσόταν, στις ελληνικές συνθήκες, σε εμπόδιο για την άσκηση της βασιλικής εξουσίας.

Παρά τις αντιρρήσεις της *Κλειούς* το Σύνταγμα ψηφίστηκε και η εφημερίδα αναγκάστηκε να το αποδεχθεί τονίζοντας, ωστόσο, ότι απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία του ήταν η ύπαρξη *εμφύτου νομοθεσίας ήτις πηγάζει αυτομάτως από του ηθικού χαρακτήρος κάθε έθνους που διαπλάθεται με την υγιή παιδεία και την χριστιανική ανατροφή*¹¹⁵.

Παρατηρούμε ότι σε αυτή τη φάση η εφημερίδα εκφράζει τους κοινούς τόπους των αντισυνταγματικών της περιόδου. Παρόμοιες απόψεις διέτύπωνε τον Ιούλιο του 1864 ο Αλέξανδρος Βυζάντιος στην *Ημέρα* προς τους επανήσιους πληρεξουσίου της Εθνοσυνέλευσης¹¹⁶. Ο Βυζάντιος, όντας θερμός υποστηρικτής της αντιοθωνικής κίνησης¹¹⁷, δεν προχώρησε στα άκρα και δεν σύστησε δικτατορία σε αντίθεση με την *Κλειώ*, αλλά υποστήριξε και αυτός τη μοναρχική αρχή έναντι της αρχής της εθνικής (λαϊκής) κυριαρχίας¹¹⁸. Η πολιτική πρόταση στην οποία κατέληγε ήταν λοιπόν ταυτόσημη με αυτήν της *Κλειούς*. Και αυτός έψαχνε να βρει *στοιχεία συντηρήσεως, άνδρας φιλοβασιλείς, αντεπαναστάτας*, θεωρούσε τους φιλελεύθερους θεσμούς ξένους

¹¹² *Κλειώ*, 18/30.9.1864.

¹¹³ Υπέρ της κατάργησης της Γερουσίας τάχθηκε η συντριπτική πλειοψηφία των μελών της Εθνοσυνέλευσης με το σκεπτικό ότι η λειτουργία της φαλκίδευε τη δύναμη της Βουλής, που όφειλε να υπερισχύει της βασιλικής εξουσίας, Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ. 136.

¹¹⁴ Η άποψη της για τη Γερουσία δεν ήταν διαφορετική και επί Όθωνα. Συγκεκριμένα η εφημερίδα υποστήριξε τον περιορισμό του αριθμού των βουλευτών σε 80, περιορισμό της μισθοδοσίας αυτών και των Γερουσιαστών στο ποσό που όριζε το Σύνταγμα και περιορισμό του αριθμού των Γερουσιαστών στους 20-25, *Κλειώ*, 23/4.1.1862.

¹¹⁵ *Κλειώ*, 27/9.12.1864.

¹¹⁶ «Συμβουλαί προς τους πληρεξουσίου της Επτανήσου», στο Βυζάντιος, *ό.π.*, σ. 71-78. Το άρθρο γράφτηκε τον Ιούλιο του 1864.

¹¹⁷ Βυζάντιος, *ό.π.*, σ. ι'.

¹¹⁸ Έχει επισημανθεί ότι η συνταγματική ιδεολογία της «συντηρητικής – φιλομοναρχικής» τάσης είχε ως πρότυπο το Σύνταγμα του 1844, βλ. Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ. 115.

προς την ελληνική πραγματικότητα (*Επτανήσιοι κατασκευάσατε δια την Ελλάδα νόμους ελληνικούς*), και τόνιζε την ανάγκη ευημερίας και υλικής προόδου.

Στην πραγματικότητα ο Θερεϊανός και οι αντίπαλοι του συντάγματος του 1864 τάσσονταν υπέρ ενός συντάγματος στα πρότυπα του προηγούμενου του 1844¹¹⁹. Η νομική φύση του συντάγματος εκείνου λογίζεται ως «σύνταγμα - συνάλλαγμα» δηλαδή, κατά την πολιτειολογική ορολογία, ως συνθήκη ανάμεσα στον βασιλιά και τον λαό, με την οποία αμφοτέρω αυτοδεσμεύονται. Ως προς την κατανομή της κυριαρχίας των εξουσιών το Σύνταγμα του 1844 διέπεται από τη «μοναρχική αρχή»: ο βασιλιάς αναγνωρίζεται ως φορέας της κυριαρχίας και υπέρ αυτού συντρέχει το «τεκμήριο αρμοδιότητας», δηλαδή η αρμοδιότητα εφ' όλων των ζητημάτων που δεν έχουν ρητώς ανατεθεί σε άλλο όργανο. Σ' αυτόν «ανήκει» η εκτελεστική εξουσία, αυτός συμμετέχει στη νομοθετική εξουσία διορίζοντας τη Γερουσία, διαλύοντας κατά βούλησιν τη Βουλή και κυρώνοντας τους νόμους, αυτός αναφέρεται ως πηγή της δικαστικής εξουσίας¹²⁰. Πράγματι η *Κλειώ* χαρακτηρίζει το Σύνταγμα του 1864 ως συνάλλαγμα μεταξύ βασιλιά και έθνους¹²¹. Αυτή βέβαια δεν ήταν η νομική φύση του συντάγματος του 1864. Αντίθετα αυτό νομικά αποτελεί προϊόν μονομερούς βούλησης της συνέλευσης, ο δε βασιλιάς δεν μετέχει στην προβλεπόμενη διαδικασία αναθεώρησης. Ως προς την κατανομή της κυριαρχίας και των εξουσιών, το σύνταγμα του 1864 διέπεται από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας: «άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του έθνους» (άρθρο 21), ενώ το «τεκμήριο αρμοδιότητας» συντρέχει, πλέον, σε βάρος του βασιλιά, ο οποίος είναι όργανο του κράτους, δεν έχει άλλες εξουσίες πέραν εκείνων που το ίδιο το Σύνταγμα και οι σύμφωνοι προς αυτό νόμοι ρητώς του αναθέτουν, και μάλιστα δεν συμπράττει καν στη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος¹²².

Υπό αυτό το πρίσμα δεν συνιστά αντίφαση το γεγονός ότι ακόμα και όταν η εφημερίδα εξαπέλυε τους μύδρους της κατά του Συντάγματος διατεινόταν ότι δεν τασσόταν εναντίον του συνταγματικού πολιτεύματος. Άλλωστε το περί δικτατορίας παραλήρημα μπορεί να θεωρηθεί περισσότερο ως έκφραση τρόμου της στιγμής παρά ιδεολογική συνιστώσα.

¹¹⁹ Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ. 115.

¹²⁰ Τσαπόγας, *ό.π.*, σ. 55.

¹²¹ *Κλειώ*, 27/9.12.1864.

¹²² Τσαπόγας, «Το Σύνταγμα του 1864 και η εφαρμογή του μέχρι το 1909», *ό.π.*, σ. 67-68.

3. Η συμπαράσταση στο νέο βασιλιά (1864-1866)

Η πολιτική κατάσταση των ετών 1864-1865 καθορίστηκε από τη σύγκρουση των Πεδινών με τον Σπόννεκ και την κομματική αντιπαράθεση Πεδινών – Ορεινών. Η σύγκρουση των Πεδινών του Βούλγαρη με τη βασιλεία και τον Σπόννεκ ξεκίνησε μετά την πτώση της κυβέρνησης του Βούλγαρη (2/3/1864). Από εκείνη τη στιγμή η Εθνοσυνέλευση έγινε πεδίο αντιπαράθεσης καθώς σχηματίζονταν διάφορες κυβερνήσεις που πρόσκεινταν τους Ορεινούς και με την υποστήριξη του Σπόννεκ. Σε αυτό το πλαίσιο η συζήτηση για το Σύνταγμα προσέλαβε και χαρακτήρα σύγκρουσης της Αυλής με τους οπαδούς του Βούλγαρη και του Δεληγιώργη. Η επιθυμία των τελευταίων να παρατείνουν επ' αόριστον την συζήτηση για το Σύνταγμα και η αντίστοιχη επιθυμία του Γεωργίου να κλείσει την επαναστατική περίοδο και να ασκήσει τα καθήκοντά του σύμφωνα με το Σύνταγμα οδήγησαν σε σύγκρουση¹²³. Κύριος στόχος της αντιπολίτευσης ήταν η απομάκρυνση του κόμητα Σπόννεκ.

Η εφημερίδα υπερασπίστηκε τη βασιλεία και τον Σπόννεκ. Στην ουσία θεωρούσε ότι ο Γεώργιος είχε δείξει υπερβολική συνταγματική ελαστικότητα. Η Εθνοσυνέλευση, που άλλωστε εξυπηρετούσε, σύμφωνα με την *Κλειώ*, τα συμφέροντα του Βούλγαρη, του Δεληγιώργη όχι όμως και του λαού, θα έπρεπε να είχε διαλυθεί. Πάντως, εξέφραζε την ικανοποίησή της για το γεγονός ότι η βασιλεία είχε καταφέρει να μη γίνει έρμαιο των επαναστατών (με την έκφραση αυτή εννοούσε τον Βούλγαρη και τον Δεληγιώργη, που επέσειαν τη μήνη της) και διόρισε στην κυβέρνηση χρηστούς ανθρώπους. Η απαίτηση των «επαναστατών» να παραταθεί για ένα χρόνο η συζήτηση του συντάγματος δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτή. Θα έπρεπε η Εθνοσυνέλευση να διαλυθεί καθώς η ύπαρξή της υπονοούσε την άρνηση της βασιλικής εξουσίας. Η χώρα χρειαζόταν ισχυρή σταθερή κυβέρνηση¹²⁴. Ο ίδιος ο λαός καλούνταν να επιδείξει τα φιλοβασιλικά του αισθήματα καθώς η βασιλεία ταυτιζόταν με τη σωτηρία της Ελλάδας, και να αποδοκιμάσει τους «επαναστάτες»¹²⁵. Στο πλαίσιο αυτό η εφημερίδα επαίνεσε τη σύμπραξη των Επτανήσιων πληρεξουσίων με τους Ορεινούς¹²⁶ και κάλεσε τον Γεώργιο να απευθύνει τελεσίγραφο στην Συνέλευση για την επίσπευση των διαδικασιών

¹²³ Hering, *ό.π.*, σ. 435.

¹²⁴ *Κλειώ*, 21/2.9.1864.

¹²⁵ *Κλειώ*, 28/9.9.1864.

¹²⁶ Οι επτανήσιοι πληρεξούσιοι κατέλαβαν τις έδρες τους στην εθνοσυνέλευση στις 20/7/1864 και οι περισσότεροι προσχώρησαν στους Ορεινούς. Η πλειονότητα των Επτανήσιων πληρεξουσίων διέκρινε ότι τους συνέδεαν περισσότερα (προπάντων η επιθυμία για σταθερότητα, φιλελεύθερους θεσμούς και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις) με τους Ορεινούς, παρά με το κόμμα των Πεδινών. Έτσι, η πλειοψηφία της Εθνοσυνέλευσης πέρασε σταθερά στους Ορεινούς, Hering, *ό.π.*, σ. 405.

ψήφισης του συντάγματος. Κύριο όπλο του Γεωργίου ήταν ότι η Ελλάδα είχε εξευτελιστεί και ότι αν αποποιούνταν το στέμμα κανείς δεν θα βρισκόταν να δεχτεί τον ελληνικό θρόνο. Τέλος, αναφερόταν στις πληροφορίες περί κίνησης των Δυνάμεων για επιβολή κατοχής. Κάτι τέτοιο δεν ήταν απαραίτητο, κατά τον Θερεϊανό καθώς υπήρχε αγάπη βασιλιά – λαού που θόλωναν οι κομματικές αντιπαραθέσεις. Φρονούσε πάντως ότι ήταν απλοϊκότητα εκ μέρους του Γεωργίου να μη δεχτεί να συνοδευτεί από ξένα στρατεύματα¹²⁷.

Όταν ο Γεώργιος απηύθυνε προς την Εθνοσυνέλευση στις 6/18.10.1864, μετά από παρότρυνση του Σπόννεκ, το τελεσίγραφο που είχε προαναγγείλει η *Κλειώ*, την βρήκε ένθερμο συμπαραστάτη του. Ωστόσο η *Κλειώ* αρνήθηκε ότι είχε ειδοποιηθεί από τον “σύμβουλο του Σπόννεκ”¹²⁸ τονίζοντας ότι ήταν τυχαία η σύμπτωση των γεγονότων. Αντιτάχθηκε επίσης στην ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας με το σκεπτικό περιορισμού της βασιλικής εξουσίας.

Η εφημερίδα υπερασπίστηκε τις επιλογές και την πολιτική του Σπόννεκ¹²⁹ απέναντι στις αιτιάσεις των επαναστατών και των μετριοπαθών. Κύριο επιχείρημά της ήταν ότι αυτοί που κατηγορούσαν τον Σπόννεκ το έκαναν από ιδιοτέλεια που έφθανε στα όρια της ψυχολογικής διαταραχής¹³⁰ και όχι εξ αιτίας ιδεολογικών διαφορών. Μόνος σκοπός τους ήταν να εκβιάσουν τον Σπόννεκ ώστε να σχηματίσουν κυβέρνηση. Ωστόσο ο αποκλεισμός τους από την εξουσία ήταν λογικός καθώς ο Βούλγαρης είχε ανάξιους συνεργάτες και εκπροσωπούσε την εξουσία του δρόμου που δεν μπορούσε να συμβιώσει με την εξουσία του θρόνου. Σκοπός της δυναστείας του Γεωργίου ήταν να μετριάσει τα πάθη και αν χρειαστεί να καταστέψει την *ολέθριαν μονιμότητα του επαναστατικού πυρετού*. Στις επιθέσεις που εξαπέλυαν τα δημοσιογραφικά όργανα των επαναστατών για δωροδοκία, η *Κλειώ* απαντούσε ότι το κύρος της στο Πανελλήνιο – *δεν λέγομεν εν τη Ανατολή αλλ’ εν τη Δύσει*¹³¹ – ήταν απόδειξη του ανυπόστατου του ισχυρισμού. Άλλωστε, ανέμενε αυτές της επιθέσεις. Όλα τα παραπάνω δεν είχαν ιδεολογικό υπόβαθρο, υποστήριζε η εφημερίδα. Αν ο Σπόννεκ καλούσε τον Βούλγαρη ή τον Δεληγιώργη τότε σίγουρα οι επαναστατικές εφημερίδες θα του απηύθυναν

¹²⁷ *Κλειώ*, 9/21.10.1864.

¹²⁸ Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για τον Τιμολέοντα Φιλήμονα για τον οποίο η εφημερίδα ανέφερε ότι είχε καιρό να πάρει επιστολές του (προφανώς από την εποχή των τελετών στέψης του Γεωργίου στην Κοπεγχάγη).

¹²⁹ *Κλειώ*, 6/18.11.1864.

¹³⁰ Η μήνη των επαναστατών προερχόταν εκ *μανιώδους παραφοράς αισθημάτων*.

¹³¹ Η *Κλειώ* είχε μόνιμη αντιπαράθεση με τις εφημερίδες της Πόλης

αινετηρίους ωδάς.

Στις επικρίσεις των *πονηρών* (όπως η εφημερίδα *Ελπίς*)¹³² ότι ο Σπόννεκ εκβίαζε την Εθνοσυνέλευση ενώ αρχικά είχε συμβουλευσει τον βασιλιά να *καθομολογήση ενόρκως την νομοθετικήν και συνταγματικήν εξουσίαν* της Εθνοσυνέλευσης, η *Κλειώ* απαντούσε ότι ήταν λογικό να αλλάξει γνώμη κάποιος. Το λάθος του Σπόννεκ σύμφωνα με την *Κλειώ* ήταν ότι δεν ανέβαλε την Εθνοσυνέλευση. Αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι πριν γνωρίσει τους Έλληνες *διαβουκολευθείς υπό των αγγλικών εφημερίδων*, θεώρησε ότι *ο υπέρ του Αλφρέδου ακατάσχετος ενθουσιασμός* προήλθε από την συνταγματική βουλιμία των Ελλήνων. Στην πραγματικότητα η προτίμηση προς τον Αλφρέδο προερχόταν από τη μια από την ελπίδα για οικονομική βοήθεια και από την άλλη από την πεποίθηση *περί αυξήσεως των ελληνικών μεθορίων μέχρι του Λάκμωνος εάν μη και μέχρι Προποντίδος*. Οι Έλληνες, επαναλάμβανε η *Κλειώ*, λίγο ενδιαφέρονταν για το Σύνταγμα, αυτό που τους ένοιαζε ήταν η ευημερία. Το κύριο πρόβλημα ήταν ότι η τύχη του Σπόννεκ συνδεόταν με την τύχη της βασιλείας γιατί ούτε ο Χριστιανός θα άφηνε τον γιο του έρμαιο των επαναστατών ούτε ο Γεώργιος θα ανεχόταν απομάκρυνση του Σπόννεκ. Και η *Κλειώ* έκλεινε το άρθρο της με την προειδοποίηση ότι όσοι *απεργάζονταν αυτά θα άναβαν φωτιά που θα μετέτρεπε σε παρανάλωμα την Ελλάδα*.

Μέσα σε αυτό το κλίμα και παρόλα αυτά οι εκλογές που διεξήχθησαν στις αρχές του 1865 από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου ήταν άψογες. Η εφημερίδα επέκρινε φυσικά την εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας: *Η εισαγωγή της γενικής ψηφοφορίας εν Ελλάδι είναι αυτόχρημα τερατώδης παραλογισμός, όν ουδέποτε θα παύσωμεν οικτείροντες. Παραδεχόμεθα μέχρι τίνος την γενικήν ψηφοφορίαν εν τοις τόποις εκείνοις, ένθα υπάρχει ανεπτυγμένη η διάνοια και ηθικότης του λαού, και ένθα έκαστος συναισθάνεται και σύνοιδε την βαρύτητα της οποίας φέρει ψήφου* Για την σωστή εξάσκηση του εκλογικού δικαιώματος προϋπόθεση είναι η στοιχειώδης παιδεία και ανατροφή¹³³.

Πάντως το αποτέλεσμα των πρώτων εκλογών υπό το νέο συνταγματικό καθεστώς (14 Μαΐου 1865) ήταν ανακουφιστικό για την *Κλειώ*¹³⁴: *Το πρώτον δοκίμιον της μυστικής καθολικής ψηφοφορίας οφείλομεν να θεωρήσωμεν ως οποσούν ευχάριστον, ή*

¹³² Αναφέρεται προφανώς στην ανοικτή επιστολή του εκδότη της *Κ. Λεβίδη* με την οποία προκαλούσε τον Σπόννεκ με το ερώτημα γιατί ανεχόταν την Εθνοσυνέλευση αντί να εγκαθιδρύσει δικτατορία Hering, *ό.π.*, σ. 437

¹³³ *Κλειώ*, 11/23.2.1865.

¹³⁴ *Κλειώ*, 28/9.6.1865.

ορθότερον ειπείν ως μη αποβάν καθώς συνελάβομεν εν αρχή φόβους. Στη Βουλή μπήκαν άτομα κατά μεγάλο μέρος ουχί ανάξια ίνα παρακαθήσωσιν εν τω εθνικώ συνεδρίω και βουλευθώσι περί των κοινών της πατρίδος αναγκών. Ανέφερε ως παραδείγματα ότι στην Επτάνησο οι εκλογείς είχαν ψηφίσει συνετά ενώ θετική κρινόταν η εκλογή του Κ. Πλατή στην Ερμούπολη, και των Δεληγιώργη - Τρικούπη στο Μεσολόγγι. Αρνητική εξέλιξη, θεωρούσε η εφημερίδα, τη μη εκλογή του Π. Καλλιγά στην Αττική της οποίας οι αλβανοί κάτοικοι εξευτελίσθησαν ενώπιον των έξω ομογενών. Το θετικό ήταν ότι ο λαός είχε εξοβελίσει τα σφόδρα στασιαστικά στοιχεία που κήρυτταν την διάλυση του Συμβουλίου της Επικρατείας και την αποπομπή του Σπόννεκ. Ο λαός είχε καταλάβει ότι το ΣτΕ και ο Σπόννεκ δεν είχαν αρνητική επίπτωση στην πολιτεία αλλά αντίθετα η προσωπική φιλαυτία και οι πολιτικές θύελλες που αυτή δημιουργούσε ήταν χειρότερες.

Από την άλλη στη Βουλή είχαν εισέλθει και άτομα που δεν περιλαμβάνονταν στον άνθεμον της ελληνικής κοινωνίας. Παράδειγμα οι επτά αντιπρόσωποι των χωρικών της Κέρκυρας οι οποίοι εν τη απλοϊκή απαιδευσία των, αντήλλαξαν το άροτρον δια του βουλευτικού εισιτηρίου και εισήλθον εις τον περίβολον του βουλευτηρίου τεθωρακισμένοι δια καινοφανούς τινός ορκομωσίας, διαπεπιστωμένης μάλιστα υπό του Παπά του χωρίου. Αυτοί ορκίστηκαν να καταργήσουν το συμβούλιο της Επικρατείας όχι επειδή γνώριζαν τι είναι όσο για αυτό που φαντάζονταν ότι είναι: ένα τέρας. Επίσης, στη Βουλή εισήλθαν και πρώην οθωνιστές που είχαν συμμαχήσει με τους ανθρώπους της Νέας Γενιάς. Οι ήρωες της πρώην μεν Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος τανύν δε της Νέας Γενεάς που είχαν ορκιστεί πίστη στον Όθωνα, τώρα θα αρκεστούν στην πίστη στο νέο καθεστώς ή θα επιορκήσουν ξανά.

Η εφημερίδα έκρινε θετικά τη μη ανάμιξη της κυβέρνησης στις εκλογές γεγονός που απέδιδε στη συνειδητοποίηση από την κυβέρνηση ότι από τη συμπεριφορά της εξαρτιόταν η αξιοπρέπεια και η ύπαρξη της νέας μοναρχίας. Στην άψογη διαδικασία συντέλεσε βοηθητικά ο νέος τρόπος ψηφοφορίας (με σφαιρίδια) γιατί παρείχε λιγότερους πειρασμούς και λιγότερα μέσα επηρεασμού των ψηφοφόρων για τους οπαδούς των παλαιών συνηθειών.

Ο σχηματισμός κυβέρνησης από τη νέα βουλή αποδείχτηκε μια ωδυνηρή και καθόλου εύκολη διαδικασία. Ο Κουμουνδούρος, που σχημάτισε την πρώτη κυβέρνηση τον Ιούνιο του 1865 έπεσε τον επόμενο μήνα. Το δεύτερο εξάμηνο του 1865 διέρρευσε με το σχηματισμό βραχύβιων κυβερνήσεων από όλους τους ισχυρούς πολιτικούς άνδρες. Κύριο αίτημα, πάντως, των Βούλγαρη, Δεληγιώργη προκειμένου να δεχτούν

την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης παρέμενε η απομάκρυνση του Σπόννεκ

4. Η στροφή προς τη Συνταγματική Μοναρχία.

Τελικά, ο Σπόννεκ αναγκάστηκε να φύγει από την Ελλάδα στα τέλη του 1865. Η κατάσταση, ωστόσο, ανησύχησε και το δανό βασιλιά που ενημερωμένος από τον Σπόννεκ, κάλεσε, στις αρχές του 1866, τις Δυνάμεις να ενισχύσουν τον Γεώργιο. Οι πρεσβευτές στην Αθήνα συναντήθηκαν με τον βασιλιά ενώ ο άγγλος πρεσβευτής Έρσκιν ανέλαβε πρωτοβουλία συνάντησης με τους αρχηγούς των κομμάτων για να τους επιστήσει την προσοχή. Οι πρωτοβουλίες αυτές ενόχλησαν τον Γεώργιο καθώς έδειχναν έλλειψη εμπιστοσύνης προς το πρόσωπό του αλλά και γιατί τέτοιες ενέργειες παρεμβάσεις έθιγαν το κύρος του θρόνου¹³⁵.

Η πρωτοβουλία του Χριστιανού και των Δυνάμεων εκλήφθηκε από την *Κλειώ* ως προοίμιο στρατιωτικής επέμβασης¹³⁶. Με ένα σημαντικό άρθρο της¹³⁷ επιχειρηματολόγησε εναντίον αυτής της προοπτικής. Αρχικά εξέφραζε την ελπίδα ότι η αρχή της μη επέμβασης που είχε ανακηρυχθεί σε όλη την Ευρώπη ως *απρόσβλητον δόγμα* θα κυριαρχούσε και στην περίπτωση της Ελλάδας και οι Δυνάμεις θα την απαλλάξουν από *του σκληροτάτου μώμου ξενικής επεμβάσεως έστω και προσωρινής και προς το καλόν αυτών των Ελλήνων γινομένης*.

Στη συνέχεια του άρθρου παρατηρείται στροφή σε ότι αφορά τις απόψεις της εφημερίδας για τον κοινοβουλευτισμό και το πολίτευμα. Με αφορμή τις συζητήσεις για διάφορα νομοσχέδια στη Βουλή συμπεραίνει ότι η πολιτική κινούνται και εξέφραζε την αντίθεσή της στη *φαιδροτάτη* εντύπωση που είχε προκληθεί στους ομογενείς: *Οι αντιπρόσωποι της Ελλάδος είναι μεν αληθές ότι συνείδον κατόπιν εορτής τα λάθη των και τας παρεκτροπάς των, αλλά δεν βλέπομεν διατί πρέπει να δειχθώμεν προς αυτούς τοσοσούτον ανειπιεικείς ώστε να μην τους επαινέσωμεν ήδη μετανοούντας. Η επί το ανεκτικώτερον συμπεριφορά της Βουλής προσιωνίζεται και έτερον τι καλόν, την μακροβιότητα της ενεστώσης κυβερνήσεως*. Η εφημερίδα εξέφραζε τον σκεπτικισμό της για τις ικανότητες του Ρούφου αλλά από τη στιγμή που οι κομματάρχες δεν σχημάτισαν κυβέρνηση *έν οποιονδήποτε υπουργείον είναι μυριάκις προτιμότερον των καθημερινών εκείνων υπουργικών μεταβολών, αίτινες εξευτελίζουν την υπέρ που ως μη ώφειλεν*

¹³⁵ Δαφνής, ό.π., σ. 248.

¹³⁶ Ό.π., σ. 248.

¹³⁷ *Κλειώ*, 24/5.1.1866

εξευτελισμένην αξιοπρέπεια και τιμήν της Ελλάδος¹³⁸.

Σε επόμενο άρθρο της¹³⁹ η εφημερίδα γινόταν πιο σαφής. Καταρχήν έκρινε ότι η έκβαση των τρίμηνων διαπραγματεύσεων των Δυνάμεων για το ελληνικό ζήτημα είχε καταλήξει θετικά αφού δεν αποφασίστηκε η κατοχή της Ελλάδας. Οι Δυνάμεις είχαν αποφασίσει να επιδώσουν διακοινώσεις προς την ελληνική πλευρά τονίζοντας το *ιδιαίτερον προστατευτικόν καθήκον* που έτρεφαν για την Ελλάδα και συνδυάζοντας τη νουθεσία με απειλή επέμβασης κατά το μάλλον ή ήττον φανερά απειλή επέμβασης αν οι κομματάρχες δεν σταματούσαν τις αποσταθεροποιητικές δραστηριότητές τους. Η εφημερίδα τόνιζε ότι υπήρχαν μετριοπαθείς και έμπειροι πολιτικοί (στο εξής αυτός θα είναι ο χαρακτηρισμός για τον Κουμουνδούρο), και αμφισβητούσε τις φήμες που ήθελαν τον Χριστιανό να ζητά την επέμβαση των Δυνάμεων. Οι εν Κοπεγχάγη θα είχαν πεισθεί ότι ο Γεώργιος ήταν ικανός να κυβερνήσει και χωρίς τον Σπόννεκ και, κυρίως, ότι ενδεχόμενη επέμβαση θα έπληττε το κύρος του: [...] *διότι επείσθησαν [οι εν Κοπεγχάγη] ότι η τύχη του νεαρού βασιλέως συνέχεται μετά της τύχης του ελληνικού λαού και ότι, μετά την αναχώρησιν του κόμητος Σπόννεκ, ο Γεώργιος ουδενός χρήζει ιδιαιτέρου συμβούλου, άτε δυνάμενος να συμβουλευή αυτός εαυτόν και διακρινόμενος επί ευθυκρισία και διανοητική αναπτύξει.*

Επιχειρώντας να ερμηνεύσουμε τη στάση της *Κλειούς* την περίοδο αυτή θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι η ένταση και το πάθος της *Κλειούς* εναντίον της Εθνοσυνέλευσης και των «επαναστατών» (Βούλγαρη και Δεληγιώργη) ήταν αποτέλεσμα του τρόμου που ένιωσε η εφημερίδα μπροστά στην επανάσταση, τρόμου ότι η κατάσταση θα μπορούσε να καταλήξει στην κατάλυση της βασιλείας και την εγκαθίδρυση Δημοκρατίας.

Αντικειμενικά, βεβαίως, δεν υπήρχε τέτοιος κίνδυνος. Οι πολιτική του Βούλγαρη σκοπό είχε να εκβιάσει τον Γεώργιο και να αναρριχηθεί ο ίδιος στην εξουσία. Ο Βούλγαρης και ο σκληρός πυρήνας των Πεδινών είχαν διδαχτεί για το μέλλον ότι μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν και να παρερμηνεύσουν το Σύνταγμα και τους άγραφους κανόνες για να σταθεροποιήσουν την εξουσία τους, ότι όμως δεν αρκούσε, όπως το 1863, να επιβληθούν στην εθνική αντιπροσωπεία, τώρα έπρεπε να επιβληθούν και στο στέμμα¹⁴⁰. Είναι γεγονός ότι το κόμμα είχε πολλούς οπαδούς που σε συνδυασμό

¹³⁸ *Κλειώ*, 24/5.1.1866.

¹³⁹ *Κλειώ*, 7/19.1.1866.

¹⁴⁰ Hering, *ό.π.*, σ. 438.

με την αυταρχικότητα του ηγέτη του φάνταζε ως το αντίπαλο δέος της μοναρχίας. Όμως, στόχος του δεν ήταν η κατάλυση της μοναρχίας. Θα τολμούσαμε, μάλιστα να πούμε ότι η κατάσταση παρουσίαζε το εξής παράδοξο: η βασιλεία θα μπορούσε να ενισχύσει και να στηριχθεί στον Βούλγαρη προκειμένου να επιβάλει τις λύσεις που επιθυμούσε στο πολίτευμα. Το πρόγραμμα του κόμματος του Βούλγαρη μπορεί να περιγραφεί ως συνδυασμός ισχυρής ηγεσίας που είχε την τάση να παρακάμπτει τη διάκριση των εξουσιών με μια ευρεία μαζική υποστήριξη, προερχόμενη από τους δυσαρεστημένους του παρελθόντος και όσους είχαν επωφεληθεί από την ανατροπή ¹⁴¹. Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να είχε υπάρξει συμμαχία. Όμως το κόμμα του Βούλγαρη δεν απέκτησε την εύνοια των φιλομοναρχικών καθώς το προσλάμβαναν ως τον πλέον πληβειακό δημοκρατικό και αυταρχικό πολιτικό σχηματισμό ¹⁴². Έτσι ο Σπόννεκ στράφηκε στους Ορεινούς και τον Κουμουνδούρο ως εγγυητές της τάξης, που ήταν το πρώτιστο μέλημα της στιγμής. Η ειρωνεία είναι ότι η παράταξη του Κουμουνδούρου θα εξελιχθεί στον βασικό φορέα των κοινοβουλευτικών αντιλήψεων ενώ οι Βούλγαρης – Δεληγιώργης, σύμφωνοι με την ιδεολογία τους, θα είναι από τους ευνοούμενους του στέμματος αργότερα.

Ωστόσο όλα αυτά δεν ήταν κατανοητά το 1863-1864, τη στιγμή που συνθήματα για τη Δημοκρατία ακούγονταν στους δρόμους και γράφονταν στους τοίχους από τους οπαδούς του Βούλγαρη ¹⁴³ και τη στιγμή που ο βουλευτής των Ορεινών Αθανάσιος Πετσάλης απηύθυνε πύρινη επιστολή προς τον Γεώργιο ¹⁴⁴. Τότε η απειλή έμοιαζε πραγματική ή τουλάχιστον δυνητική. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, πράγμα που συμβαίνει κατά κόρον, ότι η επαναστατική κατάσταση κράτησε δύο ολόκληρα χρόνια, γεγονός πρωτόγνωρο για την Ελλάδα αλλά και την Ευρώπη. Κατά μία έννοια οι Έλληνες βίωσαν το δικό τους 1848 δεκαπέντε περίπου χρόνια αργότερα, ελληνικό τω τρόπο βεβαίως, αλλά σε βαθμό ικανό ώστε να τρομοκρατήσει ένα τμήμα των κυρίαρχων τάξεων και να το κάνει να συνασπισθεί γύρω από τον Γεώργιο. Ο φόβος της ανατροπής έπαιξε, ενδεχομένως ρόλο στη διαμόρφωση του συνταγματικού κειμένου.

Και δεν ήταν μόνο ο τρόμος, η κατάσταση πραγματικά αποτελούσε ένα πολιτειακό αίνιγμα, καθώς το σύστημα της «κυβερνώσας Βουλής» (της Βουλής δηλαδή που ασκεί

¹⁴¹ Hering, *ό.π.*, 376.

¹⁴² Μποχώτης, σ. 97.

¹⁴³ Hering, *ό.π.*, σ. 442.

¹⁴⁴ Πρόκειται για την απάντησή του στο τελεσίγραφο του Γεωργίου σχετικά με την επίσπευση των εργασιών σύνταξης του Συντάγματος. Η επιστολή του Πετσάλη ήταν γραμμένη σε έντονο ύφος γεγονός που ανάγκασε την Εθνοσυνέλευση να την αποδοκιμάσει.

και την εκτελεστική και τη νομοθετική εξουσία) αντέκειτο και καταπατούσε κατάφωρα την βασιλική εξουσία¹⁴⁵, πράγμα που έμοιαζε, και ήταν, πολύ δημοκρατικό. Για την ακρίβεια, επρόκειτο για τον εφιάλτη των αστών πολιτικών την περίοδο αυτή όταν η σύζευξη φιλελευθερισμού και κοινοβουλευτισμού δεν είχε ακόμα πραγματοποιηθεί καθώς παραβίαζε τη βασική αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Και ενώ στον πρώιμο φιλελευθερισμό το σχήμα χρησιμοποιήθηκε εναντίον της αυταρχικότητας του παλαιού καθεστώτος στα μέσα του 19ου αιώνα όταν πια ο φιλελευθερισμός και ο συντηρητισμός άρχισαν να συγκλίνουν¹⁴⁶, το σχήμα (κυρίως η αυτονόμηση της εκτελεστικής από τη νομοθετική εξουσία) χρησιμοποιήθηκε για την ανατροπή της διαδικασίας εκδημοκρατικοποίησης του πολιτικού συστήματος, πρακτικά εναντίον της επέκτασης του δικαιώματος ψήφου ¹⁴⁷.

Για αυτούς τους λόγους αλλά και για πρακτικούς ο Γεώργιος Α΄ επεδίωκε να κλείσει το ταχύτερο δυνατό η «επανασταστική» φάση δηλ. να θέσει γρήγορα σε ισχύ το Σύνταγμα και να διαλύσει την Εθνοσυνέλευση καθώς υπό επαναστατικό καθεστώς η θέση του ήταν ακόμα επισφαλής. Μόνο όταν η συνέλευση διαλυόταν θα μπορούσε να ασκήσει πλήρως τα δικαιώματά του. Σε αυτό το σημείο τα συμφέροντά του ταυτίζονταν με τις απόψεις των Ορεινών και ο Κουμουνδούρος παραδέχτηκε αργότερα με υπερηφάνεια ότι ο ίδιος είχε συμβουλευσει τον βασιλιά να στείλει το τελεσίγραφο της 6/18.10.1864 ¹⁴⁸.

Τα όσα εκτέθηκαν παραπάνω, νομίζουμε ότι θα ενισχύσουν την άποψή μας ότι το αντισυνταγματικό παραλήρημα ήταν μάλλον μια εξαίρεση παρά ο κανόνας της πολιτικής θεωρίας της *Κλειούς* επάνω στη δίνη της Επανάστασης, όπως και αν την δει κανείς. Έτσι δεν είναι περίεργο ότι στο τέλος της περιόδου και την επόμενη θα ταχθεί εκ νέου υπέρ του κοινοβουλευτικού συστήματος. Η μεταστροφή και η σταδιακή μείωση του τρόμου οφείλονταν σε διάφορους παράγοντες.

¹⁴⁵ *Η ύπαρξις της Εθνοσυνελεύσεως, σχεδόν υπονοούσα την άρνησιν της μοναρχικής εξουσίας, σχεδόν δηλητηριάζει το ηθικόν κύρος της Βασιλείας και καταστρέφει την προς το ηθικόν τούτο κύριος αναγκαίαν κυβερνητικήν σταθερότητα*, Κλειώ, 21/2.9.1864. Στο ίδιο άρθρο κάνει λόγο για αστυκή και όχι πολιτική ελευθερία

¹⁴⁶ Νικόλαος Σεβαστάκης, «Ανάμεσα σε Φιλελευθερισμό και Συντηρητισμό: το 1848, ο Τοκβίλ και η «δημοκρατία του κέντρου»», *Τα Ιστορικά*, τχ. 39, Δεκέμβριος 2003, σ. 437.

¹⁴⁷ Χαρακτηριστικές είναι οι παρατηρήσεις του Τοκβίλ *Οι δημοκρατίες έχουν τη φυσική ροπή να συγκεντρώνουν όλη την κοινωνική δύναμη στα χέρια του νομοθετικού σώματος. Όντας αυτό εξουσία που απορρέει πιο άμεσα από το λαό, είναι επίσης εκείνο που μετέχει περισσότερο στην παντοδυναμία* Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, εισ. Γ. Μανιάτης, μτφ. Μπάμπης Λυκούδης, Στοχαστής, Αθήνα 2001, τ. 1, μέρος Α΄, κεφ. VIII, σ. 167, και παρακάτω *Οι κίνδυνοι για τη δημοκρατία είναι δύο: υποδούλωση νομοθετικής εξουσίας στο εκλογικό σώμα και συγκέντρωση στη νομοθετική εξουσία όλων των άλλων εξουσιών της κυβέρνησης*, ό.π., σ. 168.

¹⁴⁸ Hering, ό.π., σ. 435.

Πρώτα, πρώτα όπως είδαμε, νίκησε η παράταξη που εκπροσωπούσε εξασφάλιζε την τάξη ¹⁴⁹ στην Εθνοσυνέλευση δηλ. οι Ορεινοί, με την ενίσχυσή τους από τους Επτανήσιους. Η νίκη τους επιβεβαιώθηκε και από τις πρώτες εκλογές που έγιναν με καθολική ψηφοφορία. Επομένως η μοναρχία και το καθεστώς δεν κινδύνευαν. Η τάξη είχε επικρατήσει, όπως και ο νέος πολιτικός αρχηγός που την εκπροσωπούσε, ο Κουμουνδούρος, που στο εξής θα καταστεί ο ευνοούμενος της *Κλειούς*. Ο Κουμουνδούρος στο λόγο του θρόνου (28/51/1865) εξέφρασε όταν διαπίστωνε ότι το καθεστώς της κοινοβουλευτικής μοναρχίας είχε επιτύχει τη γενική συναίνεση, ότι αναγνωριζόταν από όλους και ότι το πολιτικό παιχνίδι θα παιζόταν μελλοντικά μέσα στο σύστημα και ποτέ εναντίον του συστήματος. Το Σύνταγμα όριζε τους κανόνες του παιχνιδιού και αυτοί έπρεπε να είναι σεβαστοί από όλους. Υπήρχαν φιλελεύθεροι και συντηρητικοί όχι όμως καθεστωτικοί και αντικαθεστωτικοί¹⁵⁰. Διεκδικούσε, έτσι, την ηγεσία της συντηρητικής μερίδας, μέσα στα πλαίσια του συντάγματος του 1864. Τα δικαιώματα του μονάρχη θα ήταν όσα του έδινε το Σύνταγμα. Ο διατάξεις του που αναφέρονταν στα βασιλικά προνόμια θα έπρεπε να ερμηνεύονταν όσο γινόταν πιο στενά. Ο βασιλιάς βασιλεύε και περιόριζε τις πρωτοβουλίες του στο να συμβουλεύει την κυβέρνηση. Είχε το δικαίωμα διορισμού αλλά υπτασσόταν στη Βουλή αν δεν επιδοκίμαζε τον πολιτικό που διορίζε. Διατηρούσε το δικαίωμα διάλυσης αν διαπίστωνε ότι η αρνητική ψήφος όπως και η θετική βρισκόταν σε αντίθεση με το λαϊκό αίσθημα¹⁵¹

Ένας δεύτερος παράγοντας που επηρέασε τη στροφή του Θερειανού ήταν το γεγονός ότι προσπαθούσε να επηρεάσει τους ομογενείς. Από τη στιγμή που ο κίνδυνος για τη βασιλεία δείχνει να απομακρύνεται ο Θερειανός εμφανίζεται πιο διαλλακτικός. Έτσι σταδιακά αρχίζει να βλέπει ότι οι Έλληνες πολιτικοί έχουν αρχίσει να φρονηματίζονται, ότι η διεθνής καταφορά δεν ήταν τόσο μεγάλη, ότι η επανάσταση μπορεί τελικά να μεταβάλει τον λαό σταδιακά και με τρόπο υποσυνείδητο, ότι ο Γεώργιος είναι ικανός να ανταποκριθεί στις ευθύνες του και χωρίς τον Σπόνεκ κλπ Όλα αυτά απευθύνονταν τόσο στο ελληνικό κράτος όσο και στους ομογενείς, που ήταν το πιο φανατικό κομμάτι των φιλοβασιλικών και μάλιστα δεν δίσταζαν να προτείνουν κατοχή της Ελλάδας¹⁵² (θέση

¹⁴⁹ *Ενόσω η ελληνική κυβέρνησις εξ' οιουδήποτε και αν συνίσταται προσώπων, απειλείται από φατριαστικής και ατίμου αντιπολιτεύσεως η Κλειώ θα κηρύσσεται υπέρ της κυβέρνησης γιατί εν τω αγώνι τούτω η κυβέρνησις εκπροσωπεί την μερίδα της τάξεως και της σχετικής τιμότητος, Κλειώ, 20/2.12.1864.*

¹⁵⁰ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 243

¹⁵¹ *Ο.π.*, σ. 243-244.

¹⁵² Ενδεικτική ήταν η επιστολή ομογενούς που δημοσιεύτηκε στις 19/1.12.1865. Ο συντάκτης θεωρούσε ότι ο Γεώργιος δεν θα μπορούσε μόνος του λόγω της απειρίας του να αντεπεξέλθει μετά την αποχώρηση του Σπόνεκ. Ως λύση του δράματος πρότεινε την ένοπλο επέμβαση των ξένων δυνάμεων μετά από

που εκφράζει πιστά αργότερα η *Ημέρα*). Η κριτική αυτή θα έπρεπε να ελαττωθεί, σύμφωνα με την *Κλειώ*.

Καθοριστική ήταν η απειλή κατοχής της Ελλάδας από τις Δυνάμεις. Πράγματι, αυτό είναι το σημείο πέρα από το οποίο η εφημερίδα δεν προχωρά. Το ζήτημα δεν είναι ο φόβος ότι θα κατηγορηθεί ως εχθρός του έθνους. Το ζήτημα είναι ότι η *Κλειώ* μιλά με όρους του ελληνικού κράτους, σε αντίθεση μάλιστα με τους ομογενείς, όπως αναφέραμε προηγουμένως. Για την *Κλειώ* η παραβίαση της ανεξαρτησίας και της ακεραιότητας της Ελλάδας είναι ανεπίτρεπτη, απλά αδιανόητη. Αυτή είναι και μια από τις κύριες διαφορές της με την *Ημέρα*.

Τέλος, καθοριστικό ρόλο στην στάση της εφημερίδας έπαιζε η υπεράσπιση του μοναρχικού θεσμού και του νέου βασιλιά. Η εφημερίδα φαίνεται να στηρίζει την αντίδραση του ίδιου του Γεωργίου στις κινήσεις του πατέρα του και τον Δυνάμεων που έθιγαν τον ίδιο ως βασιλιά ανεξάρτητης χώρας και έθιγαν και το κύρος του στο εσωτερικό. Ενδεχόμενη παράμβαση των Δυνάμεως όποιας μορφής θα είχε ως αποτέλεσμα την μείωση του κύρους της μοναρχίας και την αναθέρμανση των αντικαθεστωτικών αντιδράσεων, υπονόμει, δηλαδή, τη σταθερότητα του καθεστώτος και της βασιλείας.

Ενδιαφέρον έχει και η σύγκριση με την *Ημέρα* ή μάλλον τις δύο εκδοχές της εφημερίδας την περίοδο αυτή καθώς είναι άλλη η *Ημέρα* του Σκυλίσση και άλλη αυτή του Βυζαντίου¹⁵³. Ο Σκυλίσσης δεν είναι τόσο καταδικαστικός και αφοριστικός κατά τη διάρκεια των ταραχών του Ιουνίου. Τονίζει το θλιβερό της κατάστασης, αλλά δεν έφθασε στο σημείο να υβρίζει ή να κατηγορεί την Εθνοσυνέλευση. Από την άλλη, η *Ημέρα* του Βυζαντίου, ήταν διαφορετική. Αλλάζει το σχήμα και η φυσιογνωμία της

αίτηση του Γεωργίου την κατάργηση της Βουλής και του Συμβουλίου της Επικρατείας. Προέβλεπε ότι αργά ή γρήγορα ο Γεώργιος θα αναγκαζόταν ή να παραιτηθεί ή να ζητήσει ξένη συνδρομή ακόμα και αν δίσταζε να αναλάβει την πρωτοβουλία για μια τέτοια αντισυνταγματική ενέργεια. Παρόλα αυτά δεν θεωρούσε ότι καμιά ξένη δύναμη επιθυμούσε να αναμειχθεί στα εσωτερικά της Ελλάδας. Οι επιπτώσεις των έκτακτων αυτών μέτρων θα ήταν ευεργετικές και για την οικονομία : όταν θα εξέλιπε η συνταγματική κωμωδία, θα έπρεπε να διαλυθεί ο στρατός και να ελαττωθούν οι πρόξενοι που χρηματίζονταν και δεν προστάτευαν τα ελληνικά συμφέροντα. Μάλιστα φρονούσε ότι τα τελευταία θα προστατεύονταν πιο αποτελεσματικά από τους προξένους των Δυνάμεων αφού η Ελλάδα θα βρίσκονταν υπό την προστασία τους. Με αυτά θα πραγματοποιούνταν εξοικονόμηση χρημάτων, που σήμαινε ότι θα άρχιζαν να εξοφλούνται τα δάνεια του 1824 η Ελλάδα θα αποκτούσε δημόσια πίστη και ξένοι κεφαλαιούχοι θα επένδυναν στη βιομηχανία και τα μεγάλα έργα Στο ίδιο φύλο δημοσιεύεται επίσης επιστολή ελλαδίτη που κατέκρινε τις αντιλήψεις των ομογενών.

¹⁵³ Σύμφωνα με τον Μακρυμύχαλο και με βάση τα έγγραφα του αρχείου Σκυλίσση που παραθέτει, ο Σκυλίσσης και όχι ο Βυζάντιος ήταν αυτός που επανέφερε την *Ημέρα* στην Τεργέστη μετά τον Ιούνιο του 1863, Μακρυμύχαλος, *ό.π.*, σ. 20. Είναι βάσιμη λοιπόν η υπόθεση ότι τα άρθρα της περιόδου έγραφε ο Σκυλίσσης.

εφημερίδας ¹⁵⁴ αλλά κυρίως αλλάζει η πολιτική τοποθέτηση. Είναι γεγονός ότι ούτε στην *Ημέρα* συναντάμε τις ύβρεις εναντίον της Εθνοσυνέλευσης συνολικά. Δεν υπάρχει κάποιο άρθρο που να προτρέπει σε δικτατορία. Το μένος της *Ημέρας* δεν στρέφεται συνολικά κατά της Εθνοσυνέλευσης αλλά ειδικότερα κατά του Βούλγαρη. Βεβαίως χαιρετίζει το διάγγελμα του βασιλιά αλλά γενικά οι ακραίοι χαρακτηρισμοί έχουν αποδέκτη κυρίως τον Βούλγαρη. Θεωρούμε ότι αυτό είναι το πρώιμο δείγμα ενός μόνιμου χαρακτηριστικού της εφημερίδας δηλ. της σύμπλευσής της με τις επιλογές του Θρόνου. Στη συγκεκριμένη συγκυρία η στάση αυτή αντανακλά την ανοχή του Σπόννεκ και του βασιλιά απέναντι στην Εθνοσυνέλευση, καθώς δεν μπορούσε να επιβάλλει άλλες λύσεις. Σε αντίθεση με τη μετριοπαθή στάση της *Ημέρας* η *Κλειώ*, κατηγορούσε, όπως είδαμε τον Σπόννεκ ότι στάθηκε υποχωρητικός απέναντι στην Εθνοσυνέλευση.

¹⁵⁴ Όσο η εφημερίδα εκδιδόταν στη Βιέννη ήταν μικρού σχήματος και δημοσίευε διαφημίσεις. Παράλληλα ο Σκυλίσσης είχε επιδοθεί σε ποικίλη εκδοτική δραστηριότητα μεταφράζοντας έργα ευρωπαίων λογοτεχνών. Με τη μεταφορά στην Τεργέστη και την ανάληψη της διεύθυνσης από τον Βυζάντιο η εφημερίδα απέκτησε μεγάλο σχήμα, και σταμάτησε η δημοσίευση διαφημίσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Από την Κρητική Επανάσταση στο Δήλεσι

1. Η «πολιτική ανατροφή» των Ελλήνων

Η Κρητική Επανάσταση του 1866-1869 υπήρξε ένα σημαντικό γεγονός στην ιστορία του ελληνικού 19ου αιώνα. Αρχικά, η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι στο ζήτημα, στάθηκε αμήχανη έως απορριπτική. Ιδιαίτερα η κυβέρνηση Βούλγαρη με υπουργό Εξωτερικών τον Δεληγιώργη (Ιούνιος του 1866) παρόλο που δεν απέτρεψε τις επαφές και τις συνεννοήσεις ανάμεσα στην Κρήτη και την Αθήνα¹⁵⁵ αρνήθηκε να υποστηρίξει ενεργά την Κρήτη επειδή δεν ήθελε να ανακινήσει ανατολικό ζήτημα λόγω του απροετοίμαστου της Ελλάδας¹⁵⁶.

Γρήγορα, τα γεγονότα επέβαλαν τη δική τους δυναμική. Η επανάσταση στην Κρήτη επεκτάθηκε ενώ το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου προσέφερε την απαιτούμενη υποστήριξη από την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη. Η εφεκτική πολιτική της κυβέρνησης Δεληγιώργη – Βούλγαρη ανατράπηκε από την κυβέρνηση του Κουμουνδούρου (Δεκέμβριος 1866), που διέθετε κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ο Κουμουνδούρος θεώρησε τη στιγμή κατάλληλη ώστε να επισπεύσει τις πολεμικές προπαρασκευές και να δημιουργήσει την βαλκανική συμμαχία στην οποία πάντα αποσκοπούσε. Στο πλαίσιο αυτό προέβη στην σύναψη εσωτερικού δανείου είκοσι οκτώ εκατομμυρίων δραχμών και ξεκίνησε επαφές με τη σερβική πλευρά που οδήγησαν στη σύναψη μυστικής συνθήκης συμμαχίας. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία της πολιτικής του Κουμουνδούρου ήταν από τη μια μεριά η επιτυχία του δανείου και από την άλλη η συναίνεση του βασιλιά στην εξωτερική πολιτική.

Η Κλειώ συντάχθηκε με την πολιτική του Κουμουνδούρου και την υποστήριξε. Όμως δεν συνέβη το ίδιο με τον Γεώργιο, που δυσαρεστήθηκε από την πολιτική της βαλκανικής συμμαχίας ενώ παράλληλα έγινε και αποδέκτης των αντιρρήσεων των Δυνάμεων για την εξωτερική πολιτική του Κουμουνδούρου. Έτσι μετά την επιστροφή του από πολύμηνο ταξίδι, στη διάρκεια του οποίου παντρεύτηκε τη ρωσίδα πριγκίπισσα Όλγα, απαίτησε από τον Κουμουνδούρο την αντικατάσταση δύο υπουργών του. Η

¹⁵⁵ Ιωάννα Διαμαντούρου, «Η Κρητική Επανάσταση» (1866-1869), στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 255.

¹⁵⁶ Γρηγόριος Δαφνής, «Η στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στην Κρητική Επανάσταση και η κατάσταση της χώρας ως το 1869», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 278.

άρνηση του Κουμουνδούρου οδήγησε σε ρήξη με τον βασιλιά. Τελικά ο Κουμουνδούρος αναγκάστηκε σε παραίτηση τον Νοέμβριο του 1867. Επρόκειτο ουσιαστικά για αποπομπή μιας κυβέρνησης που στηριζόταν σε άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Η παρέμβαση του βασιλιά θεωρήθηκε παραβίαση των κοινοβουλευτικών κανόνων και αποδόθηκε στην πίεση ξένων δυνάμεων, της Αγγλίας και της Ρωσίας. Αρχικά, ο βασιλιάς ανέθεσε την κυβέρνηση στον Μωραϊτίνη, γρήγορα όμως κάλεσε τον Βούλγαρη ο οποίος διέλυσε τη Βουλή και προκήρυξε εκλογές για το Μάρτιο του 1868¹⁵⁷. Το γεγονός αποτέλεσε σταθμό αναφοράς για όλη την επόμενη περίοδο και θεωρήθηκε ως το πρώτο βήμα του βασιλιά στην κατεύθυνση της περιστολής του συντάγματος, πολύ περισσότερο που οι εκλογές του 1868 σημαδεύτηκαν από βία και νοθεία (ο ίδιος ο Κουμουνδούρος αναγκάστηκε να κρυφτεί στη Ζαρντάνα κυνηγημένος από τους βουλγαρικούς).

Την ενέργεια του βασιλιά έσπευσε να δικαιολογήσει ο Βυζάντιος σε άρθρο του στην *Ημέρα*, όπου επέσειε τον κίνδυνο κοινοβουλευτικής δικτατορίας: *Μην απατώμεθα! Το ζήτημα, κατά τον τελευταίο κοινοβουλευτικόν κλύδωνα, δεν ετέθη, ως άλλοτε, μεταξύ συμπολιτεύσεως και αντιπολιτεύσεως, μεταξύ Κουμουνδούρου ή Βούλγαρη Βουλής ή μη Βουλής, αλλά μεταξύ βασιλικής εξουσίας και βουλευτικής δικτατορίας, μεταξύ σώφρονος πολιτείας και δημαγωγίας*. Το άρθρο υπεραμυνόταν του δικαιώματος του βασιλιά να ορίζει την κυβέρνηση (διότι ούτως ήθελε), καθώς, αντίθετα από τη συνταγματική διατύπωση, δεν ήταν ανεύθυνος. Παράλληλα κατέκρινε την εξωτερική και οικονομική πολιτική της κυβέρνησης Κουμουνδούρου και την υποστήριξη που της παρείχε μια φαύλη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Σε όσους κατηγορούσαν τον βασιλιά ότι στόχευε να ενταφιάσει το κρητικό αντέτεινε ότι η διαφορά του με τον Κουμουνδούρο ήταν πως ο τελευταίος εργαζόταν θορυβωδώς ενώ ο βασιλιάς προέκρινε μια πολιτική χωρίς τυμπανοκρουσίες¹⁵⁸.

Αργότερα, τον Μάιο – Ιούνιο του 1868, ο Βυζάντιος, εν είδη επιστολών από την Αθήνα όπου είχε μεταβεί, διεκτραγωδούσε τα δεινά στα οποία είχε περιέλθει, κατά τη γνώμη του, η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης Κουμουνδούρου, με κύρια στοιχεία την εκμαύλιση των ηθών και υποστήριξε: *Συνταγματικάί λεπτότητες, σοφιστικάί διακρίσεις εξουσιών, θεωρίαι περί ανευθύνου, και όσα άλλα γράφουσι κατ’*

¹⁵⁷ Η κυβέρνηση Βούλγαρη που προέκυψε από τις εκλογές τροποποίησε τη διαδικασία των εξελέξεων και απομάκρυνε αυθαίρετα από τη Βουλή πολλούς πολιτικούς της αντιπάλους (Κουμουνδούρο, Τρικούπη, Λομβάρδο κ.ά.), ενώ παράλληλα παρότρυνε τις Μεγάλες Δυνάμεις να της ασκήσουν πίεση για να μπορέσει να δικαιολογήσει την αναπόφευκτη υποχώρηση στο κρητικό βλ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 282-283.

¹⁵⁸ Βυζάντιος, *ό.π.*, σ. 79-89.

εμού προς αναίρεσιν οι αντιδοξούντες ενδέχεται να είναι καλά και σοφά και άγια, αλλ' είναι ανεφάρμοστα και αυτόχρονα ματαιολογία εν τη παρούση ελεεινή καταστάσει των πραγμάτων. Οι φατρίες είχαν εκμαυλίσει τα πάντα.¹⁵⁹

Για την *Κλειώ* η απομάκρυνση του Κουμουνδούρου ήταν *ου μόνον συνταγματικός σολοικισμός* αλλά και σπουδαίο πολιτικό λάθος. Δεν μπορούσε να διακρίνει σε τι θα ωφελούσε μια εσωτερική κρίση στο μέσο μιας εξωτερικής κρίσης¹⁶⁰. Πιο εκτεταμένα οι απόψεις της *Κλειούς* για την κρίση διατυπώθηκαν τον Ιούνιο του 1868, την περίοδο των ανταποκρίσεων του Βυζαντίου από την Αθήνα. Με άρθρο της με τίτλο «Εν βλέμμα επί της Ελλάδος»¹⁶¹ επιχειρούσε να ανασκευάσει τις απόψεις της *Ημέρας*.

Η εφημερίδα δήλωνε ότι εξακολουθούσε να πιστεύει ότι *το Σύνταγμα δεν είναι το αρμόζον εις την Ελλάδα πολίτευμα ουχί δήθεν διότι η Ελλάς δεν ανετράφη εισέτι πολιτικώς αλλά διότι δεν κατηρτίσθη εισέτι ηθικώς*. Η εφημερίδα θεωρούσε ότι η πολιτική *ανατροφή* είναι έργο αιώνων και με τους συνταγματικούς θεσμούς μπορούσε *προϊόντος του χρόνου* και με πολλά παθήματα να *καταρτισθή* πολιτικά ένα έθνος αρκεί να υπάρχει η ηθική βάση. Και διαπίστωνε ότι τα φιλελεύθερα καθεστώτα δεν ευδοκίμουν στις χώρες της Μεσογείου.

Παρόλα αυτά, η εφημερίδα δεχόταν τους βασικούς κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού. Κατέκρινε τον Βούλγαρη ότι δεν αγωνίστηκε στη βουλευτική παλαίστρα και ότι κατέλαβε την εξουσία *εξ' εφόδου*. Συνέδεε δε την κυβερνητική αλλαγή με ξένη παρέμβαση προκειμένου να πάψει η Ελλάδα να ασχολείται με την Κρήτη. Ο Βούλγαρης πήρε την εξουσία *επί των όμων της διπλωματίας*. Η *διπλωματία* υποδαύλιζε *εντέχνως τας προσωπικάς διαιρέσεις των κομματαρχών* με σκοπό να *διεγερθεί και διατηρηθεί πολιτικός τις θόρυβος, μόνον και μόνον όπως από του θορύβου και του πατάγου τούτου ωφεληθώσι οι επισπεύδοντες το πέρας του κρητικού αγώνος και της Ελλάδος τον μαρασμόν*. Πάντως, η εφημερίδα δε θεωρούσε το γεγονός ως κατάλυση του συντάγματος, ούτε συμεριζόταν τον περί δικτατορίας του κοινοβουλίου κίνδυνο. Οι

¹⁵⁹ Ο.π., σ. 100-101. Παρόμοια επιχειρηματολογία αναπτυσσόταν και σε επιστολή με υπογραφή Ω στην *Κλειώ*, 24/7.3.1868. Στην επιστολή αφού επεξηγούνταν το περιεχόμενο της έκφρασης “κοινοβουλευτική δικτατορία” διαπιστώνονταν οι διαφορές των Κουμουνδούρου και Βούλγαρη: Ο Κουμουνδούρος τασσόταν υπέρ της αποκέντρωσης ενώ ο Βούλγαρης της συγκέντρωσης *Εκείνος παραιτείται της εκτελεστικής εξουσίας χάριν των ιδίων βουλευτών, ούτος δε συγκεντροί την μεν νομοθετικήν εξουσίαν εν τη Βουλή την δε εκτελεστικήν εκεί, ένθα ο θεμεκλιώσης νόμος ορίζει*. Ο μεν ενδιαφερόταν για ομάδα ανθρώπων, ο Βούλγαρης για το λαό και τη βασιλεία Το ύφος, η επιχειρηματολογία και η υπογραφή (με Ω υπογράφει ο Βυζάντιος το άρθρο του “Τις πταίει; Η βασιλεία ή τα κόμματα”) μας κάνει να υποθέτουμε ότι συντάκτης της επιστολής είναι ο Βυζάντιος.

¹⁶⁰ *Κλειώ*, 2/14.2.1868.

¹⁶¹ *Κλειώ*, 8/20.6.1868.

λόγοι τους οποίους προέβαλε ήταν πολλοί. Κατά την εκτίμηση της εφημερίδας η ανθρώπινη φύση στην Ελλάδα ήταν ατελής και δεν είχε φανεί κάποιος *δαιμόνιος νους* που να σφραγίσει με τη μεγαλοφυΐα του και να οδηγήσει το έθνος στην *κανονική ανάπτυξη*. Έπειτα, δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις της δικτατορίας. Έλειπε μια κοινωνική τάξη (η αστική τάξη) που θα τη στήριζε. Αιτία ήταν *η υπέρμετρος κοινωνική ισότης και η ένεκα του κοινωνικού τούτου ομαλισμού έλλειψις τάξεων και η αρχαιοπαράδοτος αποκλειστικότητα του επαρχιακού πνεύματος*. Έπειτα, δεν υπήρχαν εχέγγυα στρατιωτικής υποστήριξης του εγχειρήματος καθώς υπήρχε *αδιάλειπτος συγχρωτισμός και αδιάρρηκτος αδελφότης του λαού και του προς τας παραδόσεις και τα καθήκοντα της πειθαρχίας μη εξωκειμένου στρατού*. Επιπλέον, *η ως εκ της μη αναπτυχθείσης υλικής ανεξαρτησίας ελαστικότης των συνειδήσεων, αι ιδιοφυείς [με την έννοια της ιδιαίτερης φύσης] εις τον Έλληνα προσωπικά αξιώσεις και το φύσει ασίκορον, ευμετάβλητον, και ευστασιάστου αυτού*. Τέλος, *ο φυσικός αυτός σχηματισμός της χώρας δεν άφηνε περιθώρια ελέγχου του συνόλου της επικράτειας*. Όλα τα παραπάνω καθιστούσαν μια δικτατορία ανέφικτη. Κατά την εκτίμηση της εφημερίδας ο Κουμουνδούρος και ο Βούλγαρης δεν θα στέκονταν στην εξουσία ούτε για μια ημέρα.

Ο μόνος τρόπος για να διατηρηθεί στην εξουσία μία δικτατορία θα ήταν η εξωτερική ενίσχυσή της. Ωστόσο ούτε και από εκεί μπορούσε να περιμένει κανείς βοήθεια γιατί ήταν γνωστό *ότι ουδεμία των μεγάλων δυνάμεων φροντίζει περί του παρόντος και του μέλλοντος της Ελλάδος*.

Όλα τα παραπάνω συνηγορούσαν στο γεγονός ότι δεν ήταν καιρός για *πολιτικόν τόλμημα*. Μια νέα μεταπολίτευση, είτε πετύχαινε είτε όχι, θα είχε ολέθριες συνέπειες στο κρητικό ζήτημα. Αλλά οι Μεγάλες Δυνάμεις, που βρίσκονταν πίσω από την πολιτική αναταραχή βρήκαν συμμάχους τους πολιτικούς της Αθήνας. Το συμπέρασμα ήταν *ότι εφ' όσον οι διέποντες την Ελλάδα δεν σοφρωνίζονται ή τουλάχιστον δεν εγκολπούνται μετριωτέρας αρχάς, ας μη ελπίζομεν μηδεμίαν προκοπήν*. Απαιτούνταν η επικράτηση του γενικού συμφέροντος επί του ατομικού.

Το άρθρο ήταν σαφέστατα απάντηση στα περί δικτατορίας του κοινοβουλίου αλλά αναδείκνυε και τη δυσαρέσκεια της εφημερίδας απέναντι στον Γεώργιο. Η άποψη ότι δεν μπορούσε να βρει μια μεγαλοφυΐα στο ελληνικό κράτος εξέφραζε εμμέσως τη διαπίστωση ότι η *διάννοια* του Γεωργίου, για την οποία είχε κάνει λόγο κατά την περίοδο της Εθνοσυνέλευσης, είχε αποδειχτεί ανεπαρκής σε σχέση με τις προσδοκίες της εφημερίδας, καθώς το κρητικό ζήτημα αποτελούσε πρώτης τάξης ευκαιρία για να

αποδειχθεί αυτή η διάννοια. Από την άλλη, η εφημερίδα παρόλο που διακήρυττε τις απορριπτικές απόψεις της για το Σύνταγμα, δεχόταν την κοινοβουλευτική πρακτική όπως συνάγεται από την κριτική της ανόδου του Βούλγαρη στην εξουσία.

Το τελευταίο στοιχείο που παρατηρούμε έχει να κάνει φυσικά με το ρόλο της διπλωματίας. Η εφημερίδα ασπαζόταν την κυρίαρχη αντίληψη της εποχής ότι η πτώση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου ήταν αποτέλεσμα εξωτερικής πίεσης.

Αν θέλαμε να αποκρυπτογραφήσουμε τα άλλα μέρη της επιχειρηματολογίας της εφημερίδας δηλ. την έλλειψη στοιχείων δικτατορίας παρατηρούμε ότι τα περί κοινωνικού ομαλισμού και ισότητας των Ελλήνων ήταν η κυρίαρχη άποψη την περίοδο αυτή.¹⁶² Η κυριαρχία του επαρχιακού πνεύματος προβαλλόταν ως η μόνιμη αδυναμία του κοινοβουλευτικού συστήματος, που ευνοούσε τη συναλλαγή και το ρουσφέτι αφού εξαρτούσε τον βουλευτή από την τοπική κοινωνία (οι βουλευτές έπρεπε να είναι κάτοικοι της περιοχής στην οποία εκλέγονταν) και ταυτόχρονα εμπόδιζε την ανάδειξη προσώπων εθνικής εμβέλειας οι οποίοι ελπίζοταν ότι θα πολιτευτούν κατά τρόπο αδέσμευτο από τα τοπικά συμφέροντα και ενοποιητικά. Το ίδιο ίσχυε και για τα επιχειρήματα περί στρατού. Η αδελφικότης λαού – στρατού παρέπεμπε στο γεγονός ότι οι στρατιωτικοί μπορούσαν να πολιτευθούν, γεγονός που συνέτεινε στην εξάρτησή τους από τα κόμματα, στην φαυλοποίηση των ίδιων και την έλλειψη πειθαρχίας στο στράτευμα.¹⁶³ Οι αξιωματικοί δεν είχαν αναχθεί στο επίπεδο επαγγελματικής ομάδας, και ήταν αμφίβολο αν θα υπάκουαν σε διαταγές.

2. Η αναθεώρηση των απόψεων για την ελληνική πολιτική

Οι επικρίσεις που δέχτηκε η Ελλάδα στο εξωτερικό κατά τη διάρκεια των εκλογών του 1868 ώθησαν τον Θερεϊανό σε σειρά άρθρων με τίτλο *Ο εθνικός και πολιτικός βίος των Ελλήνων* σκοπός των οποίων ήταν να υπερασπιστεί το ελληνικό κράτος. Από την άλλη οι επικρίσεις σε συνδυασμό με την απογοήτευσή του συντέλεσαν στην αλλαγή των απόψεων του Θερεϊανού σχετικά με το πολίτευμα. Σε άρθρο του¹⁶⁴ σχετικά με τη δολοφονία του ηγεμόνα της Σερβίας Μιχαήλ, ο Θερεϊανός διαπίστωνε με αρκετή δόση

¹⁶² Βλ. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 221 και Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ.86-89. Ο τελευταίος αναφέρει ότι η *Κλειώ* από τον κανόνα αυτόν εξαιρεί τα Επτάνησα (*Κλειώ*, 6/18.7.1868).

¹⁶³ Ήταν μάλιστα οι μόνοι δημόσιοι υπάλληλοι που μπορούσαν να πολιτευτούν, προνόμιο που το κέρδισαν λόγω της συμμετοχής της στην επανάσταση του 1862. Ο Βυζάντιος σημείωνε: *Εν Ελλάδι όμως επλάσαμεν το διφυές τούτο τέρας, τον στρατιώτην και τον βουλευτήν, τον στρατιώτην και τον υπουργόν.* Οι στρατιωτικοί ακολουθούν όχι την σημαίαν των αλλά τας πολιτικές δοξασίας των. Πολλές φορές στρατιωτικοί – βουλευτές της αντιπολίτευσης ύβριζαν τους προϊσταμένους τους υπουργούς στη Βουλή, Βυζάντιος, *ό.π.*, σ.138-139.

¹⁶⁴ *Κλειώ*, 20/1 . 8. 1868.

ζήλειας ότι το γεγονός είχε στρέψει τα βλέμματα της Ευρώπης στην Σερβία. Συγκεφαλαιώνοντας την πολιτική του σέρβου μονάρχη ο Θερεϊανός, ανέφερε ότι πολλές φορές ο Μιχαήλ διέγειρε την προσοχή της Ευρώπης με τεχνητό πάταγο και τους αδιάλειπτους εξοπλισμούς του. Εκκινώντας από το εθνικό ζήτημα και έχοντας ως στόχο την υπεράσπιση της Ελλάδας τις ακρότητες της κυβέρνησης Βούλγαρη ο Θερεϊανός συνέκρινε πολιτικά την Σερβία και την Ελλάδα. Στόχος, φυσικά, ήταν η αιτιολόγηση του πρωτεύοντος ρόλου του ελληνικού έθνους στην Ανατολή, ως φορέα του δυτικού πολιτισμού και μεταλαμπαδευτή του καθώς η διανοητική ανωτερότητα συνέβαλε, κατά τον Θερεϊανό, στην εξύψωση του πολιτισμού περισσότερο από την ηθική ανάπτυξη.

Για να στηρίξει την άποψή του ο Θερεϊανός ανέπτυξε ένα σχήμα θεμέλιο του οποίου είναι η αντίληψη ότι η πολιτική ανωτερότητα των Ελλήνων έναντι των Σέρβων ήταν πιο σπουδαία από την ηθική ανωτερότητα των τελευταίων. Με τον τρόπο αυτό αναθεωρούσε προηγούμενες απόψεις του ότι προηγούνταν η ηθική ανάπτυξη της πνευματικής. Οι Έλληνες αντιπροσώπευαν την πρόοδο των ιδεών που ταυτιζόταν με τον πολιτισμό ενώ οι Σέρβοι τον πολιτικό μεσαίωνα. οι Έλληνες δια μέσου της πολιτικής αστάθειας και ανωμαλίας απέδειξαν ότι είχαν εισέλθει στην *παλαίστρα των πολιτικών δοκιμασιών δι' ων διαπλάσσεται βαθμυδόν και στοιχειούται ο δημόσιος βίος παντός έθνους*. Οι πρόσφατες εκλογές εν μέσω *ακατασχέτου πολιτικού οργανισμού* είχαν αποκαλύψει όλα τα αγαθά και τα ελαττώματα του ελεύθερου βίου. Ο πολιτικός αγώνας υπήρξε *αστοιχείωτος* καθώς ο πολιτικός βίος ήταν ακόμα στα σπάργανα και δεν είχε διαμορφωθεί μέσω των μακρών και επικίνδυνων περιπετειών που απαιτείται για κάτι τέτοιο. Εάν κάποιος έπρεπε να καταδικάσει τις λογομαχίες στην Αθήνα πρέπει να καταδικάσει και την *α φ α σ ί α* των Σέρβων.

Στο πλαίσιο αυτό ο Θερεϊανός αναθεωρούσε τις παλαιότερες απόψεις του και το δήλωνε: *Ναι, η ελευθερία, το κάλλιστον και γονιμώτατον τούτο νόμα, είναι ωσάτως μαιεύτρια των μεγάλων διανοημάτων, άτινα επισπεύδουσι την προαγωγήν πάσης κοινωνίας. Παρασυρθέντες άλλοτε υπό στιγμιαίων εντυπώσεων εμεγεθοποιήσαμεν τους κινδύνους της ελευθερίας και εφοβήθημεν μη η Ελλάς καταποντισθή εντός ποτηρίου ύδατος*. Υπό την επήρεια όμως της ηρεμίας και βαθύτερης μελέτης παραδεχόταν ότι *όλοι εκείνοι αι επικίνδυνοι περιπέτεια και ολισθηραί περιπλανήσεις και άτακτοι ορμαί προσέθηκαν αοράτως νέα στοιχεία εις τον βαθμυδον κατασκευαζόμενον πολιτικόν βιον της ελευθέρας μεριδος του έθνους*.

Φυσικά, δεν θα μπορούσε να λείψει το εθνικό ζήτημα. Η πολιτική ελευθερία ενέπνεε

πατριωτισμό: *Ο αγών της Κρήτης διετράνωσεν οπόσον η αναπτυσσόμενη πολιτική ελευθερία είναι ικανή να παροξύνη και ισχυροποιή τα ελατήρια της εθνικής συνειδήσεως. Σε αντίθεση με την ψυχρότητα των Σέρβων απέναντι στην φημολογούμενη ή και πραγματική βουλγαρική επανάσταση, οι Έλληνες πήγαν ως εθελοντές στην Κρήτη, περιέθαλψαν πρόσφυγες και έβαλαν τα στήθη τους απέναντι στην οθωμανική δεσποτεία με άκρατο ενθουσιασμό. Η εφημερίδα ανέφερε και άλλα παραδείγματα (φρούρια Βελιγραδίου) για να κλείσει: Τι ωφελεί εάν έχετε [εννοεί τους Σέρβους] όπλα και πολεμοφόδια και φλωρία, αφ ου απορείτε του πνεύματος, όπερ αυτό και μόνον δύναται να καταστήση ενεργόν και οιονεί έμψυχον την μεγαλοασθενή ταύτην ύλην; Η Ελλάς αληθώς στερείται όπλων και πολεμοφοδίων · η σημαία όμως αυτής της πτωχής και αόπλου Ελλάδος είναι απανταχού υπερηφάνως αναπεταμένη, επειδή αυτή είναι το λάβαρον του πολιτισμού της Ανατολής · η σημαία αυτή είναι τι πλέον ή απλούν πρόγραμμα - είναι μια αθάνατος ιστορία.*

Η κυβερνητική κρίση του 1868 προκάλεσε την περίοδο 1869-1870 οξεία πολιτική συζήτηση. Το ζήτημα ήταν οι επιλογές του βασιλιά και οι επιπτώσεις στην Κρήτη. Στην *Κλειώ* δημοσιεύτηκαν πολλά άρθρα που αντανakλούσαν τον προβληματισμό ολόκληρης της ελληνικής πολιτικής.

Την αρχή έκανε ένας φιλοβασιλικός επιστολογράφος ο οποίος τόνισε την ανάγκη αλλαγής του πολιτεύματος με σύσταση γερουσίας και περιορισμό της καθολικής ψηφοφορίας καθώς θεωρούσε ότι το Σύνταγμα του 1864 είχε οδηγήσει στην κυριαρχία των βουλευτών¹⁶⁵. Την αφορμή όμως έδωσε επιστολή¹⁶⁶ του Γεωργίου Γλήνη εκδότη του (φιλοδεληγεωργικού) *Μέλλοντος* στην οποία κατηγορούσε την *Κλειώ* ότι δεν είχε σταθερή πορεία και ότι μονίμως εκθειάζε τον Κουμουνδούρο και την *εκπερασμένη* πολιτική των προπαρασκευών. Τα κόμματα για τον Γλήνη ήταν συμμορίες που συστήνονταν για να ρημάξουν το δημόσιο ταμείο. Θα έπρεπε να υπάρξει ένα 1789¹⁶⁷ γι αυτούς. Οι εξωνυμένες εφημερίδες επαινούσαν τον Κουμουνδούρο και υποτιμούσαν άλλους άξιους πολιτικούς άνδρες. Ο βασιλιάς αναγκαζόταν να ανέχεται τις κομματικές κυβερνήσεις και να μην προκρίνει τις προσωπικές επειδή αυτό επέβαλε η ξένη

¹⁶⁵ *Κλειώ*, 31/12.2.1869.

¹⁶⁶ *Κλειώ*, 8/20.3.1869.

¹⁶⁷ *Αι ισχυραί κυβερνήσεις του Βούλγαρη και Κουμουνδούρου είναι μάστιγες, πληγαί της Αιγύπτου. Οι φατρίες αποτελούν την ελληνική αριστοκρατία, αντίστοιχη με τη γαλλική του 1789, Κλειώ*, 10/22.5.1869.

πολιτική. Στον Γλήνη απάντησαν ο Φιλοποιμήν Παρασκευαΐδης και ο Ι.Γ.Η.¹⁶⁸.

3. 1870: *Η ψήφος πρέπει να πηγάξει εκ του πλείστου μέρους του λαού*

Το 1870, ένα χρόνο μετά την άδοξη λήξη της Κρητικής Επανάστασης, που προκάλεσε μεγάλες επικρίσεις στο εξωτερικό, η απαγωγή και η σφαγή στο Δήλεσι μιας ομάδας ξένων αριστοκρατών και διπλωματών από τη ληστρική συμμορία των Αρβανιτάκιδων, έδωσε αφορμή να εξαπολυθεί σφοδρή επίθεση από τον ξένο τύπο εναντίον της Ελλάδας και του πολιτεύματος που έφθασε μέχρι τη διατύπωση απειλής στρατιωτικής επέμβασης των Δυνάμεων για να εξαλείψουν τη ληστεία από την Ελλάδα. Ο Βυζάντιος δεν έχασε την ευκαιρία¹⁶⁹ και με άρθρο του στην *Ημέρα* κατακεραύνωνε το ελληνικό κράτος, το συνταγματικό πολίτευμα και τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Αφού διαπίστωνε ότι κανείς δεν ομολογούσε ότι επιθυμεί την κατάργηση του συντάγματος, διεκτραγωδούσε με μελανά χρώματα την κατάσταση της Ελλάδας, για την οποία κύρια αιτία θεωρούσε την κυριαρχία μιας εξαχρειωμένης Βουλής, προϊόν της καθολικής ψηφοφορίας που δόθηκε σε ένα λαό απαίδευτο. Θεωρούσε ότι η κυριαρχία αυτή δέσμευε την κυβέρνηση να λάβει τα απαραίτητα μέτρα. Ως εκ τούτου, πρότεινε τη διάλυση της Βουλής, την κατάργηση της καθολικής ψηφοφορίας και το σχηματισμό ισχυρής κυβέρνησης υπό τον ίδιο το βασιλιά. Για την στερέωση αυτής της κυβέρνησης, σε περίπτωση αναταραχών πρότεινε την επέμβαση των Δυνάμεων και την κατάθεση του στέμματος από τον βασιλιά.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Βλ. τα δύο άρθρα του Παρασκευαΐδη τιτλοφορούμενα «Κόμματα και βασιλεία εν Ελλάδι» *Κλειώ* 31/12.6.1869 και 7/19.6.1869. Στο δεύτερο άρθρο μάλιστα τόνιζε ότι οι πλούσιοι και οι λόγιοι στην Ελλάδα ήταν αυτοί που επηρέαζαν αρνητικά τον βασιλιά σχετικά με το σύνταγμα, δεν αμφισβητούσε ότι αυτοί έπρεπε να είναι οι ηγετικές τάξεις στην κοινωνία αλλά την ηγεμονική τους θέση θα έπρεπε να την κερδίζουν από τη λαϊκή ψήφο και ανάδειξη. Στον Γλήνη απάντησε και ο Ι.Γ.Η. (*Κλειώ*, 14/26.6.1869 και 20/2.10.1869). Η απάντηση του Γλήνη (Γλ.) στον Ι.Γ.Η. δημοσιεύτηκε στο φύλλο της 11/23.10.1869.

Ο Φιλοποιμήν Παρασκευαΐδης αποτελεί ενδιαφέρουσα περίπτωση. Κουμουνδουρικός, κατέκρινε την παρέμβαση του βασιλιά το 1868 με το έργο του *Σκέψεις τινές επί της καταιγίδος η οποία πλήττει το σκάφος της ημετέρας πολιτείας*, Αθήνα 1868. Αργότερα εξέδωσε την εφημερίδα *Άμυνα* (1871-1872). Πολιτικά κοντά στον Λομβάρδο, εξέφρασε με την εφημερίδα του, απόψεις στα όρια της αβασίλευτης δημοκρατίας γεγονός που συντέλεσε στην παύση της εφημερίδας και την ποινική καταδίωξη του ίδιου. Αυτός πρέπει να ήταν ο λόγος της εγκατάλειψής του από τον Λομβάρδο.

¹⁶⁹ Ο Μποχώτης εύστοχα παρατηρεί ότι η επιλογή των συγκυριών για την προβολή των μοναρχικών θέσεων της *Ημέρας* δείχνει ότι πάντα υπολόγιζε την αναγκαιότητα υποστήριξης των τριών ευρωπαϊκών δυνάμεων, και ιδίως της Αγγλίας, ώστε μια τέτοια αλλαγή να έχει σοβαρές πιθανότητες επιτυχίας. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τα έτη 1868 (όταν η Ελλάδα υπέστη μια παρόμοια επίθεση με αφορμή τις εκλογικές παρασπονδίες του Βούλγαρη και αιτία το κρητικό), το 1870 και το 1897, Μποχώτης, *ό.π.*, σ. 116. Ο Χατζηιωσήφ σωστά επισημαίνει ότι ήταν η απουσία κατασταλτικών μηχανισμών που οδήγησε τις κυρίαρχες τάξεις στην αποδοχή της καθολικής ψηφοφορίας και τους απέτρεψαν να επιβάλλουν συνταγματική εκτροπή, Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 374.

¹⁷⁰ Όλο το άρθρο με τίτλο «Ελλάς ή Σύνταγμα» δημοσιεύεται στο Βυζάντιος, *ό.π.*, σ.104-114.

Σε σειρά άρθρων της με τίτλο «Φυσιогνωμία του ελληνικού έθνους» η *Κλειώ* απάντησε στην αρθρογραφία του Βυζάντιου. Στο πρώτο άρθρο¹⁷¹ η εφημερίδα διατύπωνε τις απόψεις της περί του συντάγματος. Υπενθύμιζε ότι πρώτη είχε προτείνει το 1864 την κατάλυση ή την περιστολή του συνταγματικού πολιτεύματος *το ζύλον δε και η νηστεία της* Κλειούς *αφήκαν έκτοτε εποχήν*. Η εφημερίδα έκρινε ότι ο Γεώργιος ούτε *αποχρώσαν* δύναμην είχε ούτε *προαίρεσιν* να κηρύξει δικτατορία, αρκούμενος στη γόνιμη αποστολή του συνταγματικού ηγεμόνα, καθήκον που εκτελούσε *μετά πολλής τιμότητος*. Η οκτωβριανή μεταπολίτευση είχε αποδείξει, σύμφωνα με την εφημερίδα, ότι οι δυναστικές αλλαγές δεν ωφελούσαν αν δεν μεταβάλλονταν οι *τέως επικρατούσαι σφαλεραί πολιτικάί θεωρίαι* δηλαδή, κατά τη γνώμη μας, η παρέμβαση του μονάρχη στη λειτουργία του πολιτεύματος. Και η εφημερίδα συμπέρανε ότι δεν έφταιγε το συνταγματικό πολίτευμα την κατάλυση του οποίου κάποιοι αντιλαμβάνονταν ως πανάκεια για την πολιτική αδυναμία της Ελλάδας.

Αναιρώντας τη θέση του Βυζαντίου ότι η εξουσίες του βασιλιά ήταν περιορισμένες και γι αυτό υπήρχε ανάγκη επέκτασής τους η *Κλειώ* ανέφερε ότι ο Γεώργιος και στο επίπεδο της θεωρίας αλλά και της πρακτικής είχε πολλές εξουσίες. Στο συνταγματικό πολίτευμα δεν ίσχυε ο *τετριμμένος τόπος ότι ο βασιλεύς εκπροσωπεί δήθεν ουδετέραν και αφηρημένην τινά αρχήν* αλλά, αντίθετα, ο βασιλιάς είναι το *κέντρον προς ο αποβλέπουσι άπασαι αι αρχαί*. Επιπλέον, η *ηθική ιδίως δύναμις του βασιλέως είναι τοσούτον απεριόριστος ώστε η επί καλώ ή επί κακώ εξάσκησις αυτής δύναται να έχει κρισιμωτάτας συνεπείας*. Απαριθμώντας τις εξουσίες του βασιλιά, όπως αναγράφονταν στο Σύνταγμα του 1864 διαπίστωνε ότι *ο βασιλεύς δεν είναι μόνον το σύμβολον της κυριαρχίας του έθνους αλλά είναι εν ταυτώ ο υψηλότερος και ενεργότερος αυτού λειτουργός*. Ακόμα και στην Αγγλία, που η βασιλεία φαινόταν να υπάρχει *ψιλώ ονόματι*, στην πραγματικότητα οι διαθέσεις και οι σκέψεις της βασίλισσας λαμβάνονταν σοβαρά υπόψη και η ίδια επενέβαινε αρκετές φορές στην πολιτική ζωή.

Εκτός από τις τυπικές εξουσίες που διέθετε, ο Γεώργιος εξουσίαζε λαό που είχε μεν δημοκρατικές έξεις αλλά ήταν *μοναρχικώτατος* στο φρόνημα. Άρα ένας συνετός και έμπειρος βασιλιάς μπορούσε να επιβάλει τη θέλησή του.

Στη συνέχεια, η εφημερίδα ασκούσε κριτική στον τρόπο με τον οποίο ο Γεώργιος είχε χειριστεί την εξουσία του διαπιστώνοντας ότι είχε χρησιμοποιήσει *καθ' υπερβολήν*

¹⁷¹ *Κλειώ*, 6/18.6.1870.

τα προνόμιά του και εφίλοτιμήθη ενίοτε να εξηγήσει αυτό [το Σύνταγμα] υπό την γενικότεραν αυτού έννοιαν. Παράδειγμα, η παύση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου το 1868, την οποία απέδιδε σε επιρροή των ξένων πρεσβευτών πάνω στον βασιλιά. Αν ο Γεώργιος, αναρωτιόταν η εφημερίδα, ως συνταγματικός βασιλιάς αναγκαζόταν ενίοτε να αποπέμψη ή να προσλαμβάνει τον δείνα πρωθυπουργόν, τον δείνα αυλάρχην πως μπορούσε ως απόλυτος μονάρχης να φανεί ήττον εύκαμπος; Ο Κουμουνδούρος είχε κοινοβουλευτική πλειοψηφία και ο Γεώργιος τον απέλυσε ενώ σε άλλες περιπτώσεις επέδειξε ανοχή στις εκτραχύνσεις της πολιτικής ζωής. *Η φρόνησις της βασιλείας* έπρεπε να ουδετεροποιεί τα πολιτικά πάθη με την επέμβασή της. Άλλωστε, η ηθική δύναμη της βασιλείας ήταν ιδιαίτερα σημαντική στην Ελλάδα όπου δεν υπήρχε αριστοκρατία ούτε μεσαία τάξη και όπου η ισονομία η ισηγορία και η παρρησία ήταν *αρχαιοπαράδοται αρεταί κεκραμέναι μετά πολλών ελαττωμάτων*.

Στη συνέχεια προέβαινε σε υπεράσπιση των πολιτικών και της καθολικής ψηφοφορίας και δήλωνε ότι προτιμούσε τους πολιτικούς, που τουλάχιστον μπορούσαν να βελτιωθούν από ένα συμβούλιο γερόντων που θα κολάκευε τον βασιλιά.

Ας σταθούμε να αναλύσουμε τις απόψεις της αυτές για το πολίτευμα. Είναι αρχικά ξεκάθαρο ότι η *Κλειώ* παίρνει πλέον απόλυτη θέση υπέρ του συνταγματικού πολιτεύματος. Κατά τη γνώμη μας τα κύρια στοιχεία του άρθρου ήταν δύο: η θεώρηση για το πολίτευμα και η κριτική προς τον Γεώργιο. Η *Κλειώ* εξακολουθούσε να θεωρεί τη βασιλεία ως το κέντρο του πολιτικού συστήματος και ερμηνεύοντας το Σύνταγμα κατά γράμμα θεωρούσε ότι τα προνόμια του βασιλιά ήταν απόλυτα, άρα δεν υπήρχε ζήτημα αντισυνταγματικότητας των κατά καιρούς ενεργειών του αλλά ηθικής ευθύνης που διαπλεκόταν με την ηθοποιητική δύναμη της βασιλείας. Η εφημερίδα, εκδίδοντας τα φιλοκουμουνδουρικά της φρονήματα και κατηγορούσε τον Βασιλιά ότι επηρεάζεται από ξένες επιρροές¹⁷².

Οι απόψεις αυτές της *Κλειούς* δεν ήταν νέες για την εφημερίδα. Στην πραγματικότητα η εφημερίδα τασσόταν υπέρ αυτού που εκείνη την περίοδο ονόμαζαν «κοινοβουλευτικό σύστημα» διακυβέρνησης. Ήδη, τον Νοέμβριο του 1865 η εφημερίδα θεωρούσε την απώλεια της εμπιστοσύνης της πλειοψηφίας της Βουλής (που

¹⁷² Η αλλαγή στάσης προς τον Γεώργιο, καταδεικνύει το ρόλο που έπαιζε το εθνικό ζήτημα στην πολιτική ζωή και στη διαμόρφωση των πολιτικών απόψεων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Κοινή ήταν η συνείδηση ότι ο ανώτατος άρχοντας θα έπρεπε να ηγηθεί των Ελλήνων ώστε να εκπληρώσουν τον εθνικό τους προορισμό. Λούβη, *ό.π.*, σ. 19. Ο λόγος εδώ είναι για τις σατιρικές εφημερίδες αλλά ισχύει κάλλιστα και για τις αντιλήψεις της *Κλειούς*.

εξαρτιόταν τότε από την εκλογή του προεδρείου της Βουλής) ως λόγο παραίτησης μιας κυβέρνησης, απορρέοντα από τις επιταγές του συντάγματος: *Το υπουργείον Κουμουνδούρου μειοψηφήσαν εν τη Βουλή, προσήνεγκε κατά τα συνταγματικά νόμιμα την παραίτησίν του προς τον βασιλέα*. Η ευνοϊκή στάση της οφειλόταν και σε πρακτικούς λόγους, καθώς κύριος άξονας της προβληματικής της ήταν η κυβερνητική σταθερότητα. Οι υπουργικές μεταβολές ήταν χρήσιμες γιατί άμβλυναν τα κομματικά πάθη αλλά ήταν από την άλλη βλαβερές γιατί παρέλυαν τη *μονιμότητα της κυβερνήσεως* που αποτελούσε τον *πρώτιστον όρον της διοικητικής αυθεντίας* ¹⁷³. Υπό αυτόν τον όρο μπορεί να ερμηνευτεί και η υποστήριξή της στον Κουμουνδούρο, το Μάρτιο του 1865, αφού εκτός από δραστήριος είναι ο μόνος που μπορεί να εξασφαλίσει την κυβερνητική *ένωσιν και ενότητα άρα και σταθερότητα* ¹⁷⁴.

Για να εντάξουμε τις απόψεις αυτές στην εποχή αξίζει να σημειώσουμε ότι χωρίς να αμφισβητείται η φύση του πολιτεύματος, δηλ. ότι πρόκειται για «συνταγματικό πολίτευμα» υπήρχε μια διχογνωμία σε σχέση με την άσκηση των προνομίων του βασιλιά (ο λόγος είναι βεβαίως κυρίως για το προνόμιο του να διορίζει και να παύει κυβερνήσεις, όπως διατυπωνόταν στο άρθρο 31 του Συντάγματος του 1864). Διακρίνονταν πάντως δύο τάσεις με ενδιάμεσες διαφοροποιήσεις: αυτή που θεωρούσε ότι τα προνόμια του βασιλιά ίσχυαν μόνο κατ' όνομα με αποτέλεσμα οι ενέργειές του να κρίνονται ενίοτε και ως αντισυνταγματικές και αυτή που δεχόταν ότι τα προνόμια του βασιλιά ισχύουν σύμφωνα με το γράμμα του Συντάγματος και επομένως δεν τίθεται ζήτημα αντισυνταγματικότητας των όποιων ενεργειών του ¹⁷⁵. Εκτός από θεωρητικό το πρόβλημα ήταν και πρακτικό καθώς η παράταξη που συνήθως αδικήθηκε από το βασιλιά την περίοδο αυτή ήταν η κουμουνδουρική, η μόνη που είχε κατορθώσει την περίοδο αυτή να διαθέτει ισχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Έτσι η πρώτη άποψη υποστηρίχθηκε κυρίως από πολιτικούς και πολιτευτές που ανήκουν σε αυτήν την παράταξη του Κουμουνδούρου, ενώ τα προνόμια του βασιλιά συνήθως τα υπερασπίζονταν οι αντίπαλοι του Κουμουνδούρου.

Η θέση της *Κλειούς* ήταν ενδιάμεση και προσέγγιζε την άποψη του Κουμουνδούρου που πίστευε ότι η κυβέρνηση έπρεπε να *εκπηγάζει* από την πλειοψηφία της Βουλής και

¹⁷³ *Κλειώ*, 22/3.11.1865. Η ίδια λογική διέπει και την κρίση της αναφορικά με την παραίτηση της κυβέρνησης Δεληγιώργη λίγες μέρες μετά από αυτή του Κουμουνδούρου, βλ. *Κλειώ*, 5/17.11.1865.

¹⁷⁴ *Κλειώ*, 22/3.11.1865.

¹⁷⁵ Εκτενή διαπραγμάτευση του θέματος βλ. Ήβη Μαυρομούστακου, «Η δεδηλωμένη υπό το βάρος των πηγών», στο Αρώνη-Τσίχλη Καίτη - Τρίχα Λύντια (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 175-200

να στηρίζεται σε αυτήν. Το καίριο εδώ ήταν ότι αν η κυβέρνηση *εξεπήγαζε* μόνο, από την πλειοψηφία ο Γεώργιος είχε μεγαλύτερη διακριτική ευχέρεια κατά την επιλογή του πρωθυπουργού μπορούσε να ασκήσει την επιρροή του για την πραγματοποίηση μιας συμμαχίας της αρεσκείας του ¹⁷⁶. Η διαφορά με το Πέμπτο κόμμα και την σύγχρονη αρχή του κοινοβουλευτισμού ήταν ότι σε αυτές οι πλειοψηφίες *υποδεικνύουν* τις κυβερνήσεις και πλειοψηφίες κυβερνούν τον τόπο, άρα δεν υπάρχει ευχέρεια για χειρισμούς από τη μεριά του μονάρχη ¹⁷⁷..

Έτσι, η εφημερίδα δεχόταν ως απόλυτο το προνόμιο διορισμού και παύσης της κυβέρνησης από το βασιλιά και συνταγματικά ορθό τον τρόπο άσκησης της εξουσίας από μέρους του αλλά σε επίπεδο πρακτικής προτιμούσε ισχυρές και μόνιμες κυβερνήσεις που στηρίζονται σε κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Η θέση της αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως αντικοινοβουλευτική, καθώς δεν ασπάζεται το κύριο χαρακτηριστικό του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος δηλ. το γεγονός ότι η κυβέρνηση εξαρτάται κατά βάση από την εμπιστοσύνη του κοινοβουλίου και είναι πολιτικά υπεύθυνη απέναντί του ¹⁷⁸. Ωστόσο αυτή είναι μια σύγχρονη θεώρηση του κοινοβουλευτισμού ¹⁷⁹. Θα ήμασταν πιο κοντά στα πράγματα αν επισημαίναμε την ορλεανική εκδοχή του κοινοβουλευτικού συστήματος που εγκαθιδρύθηκε με το Σύνταγμα του 1864 και ότι οι απόψεις της εφημερίδας απηχούν ακριβώς αυτό ¹⁸⁰. Κύριο στοιχείο του ορλεανικού συστήματος διακυβέρνησης ήταν η διπλή εξάρτηση της Κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη τόσο του βασιλιά όσο και της Βουλής. Η εμπιστοσύνη της Βουλής ήταν αναγκαίο όχι όμως και επαρκές προσόν για την παραμονή μιας κυβέρνησης στην εξουσία. Η κυβέρνηση αποτελούσε το πεδίο εξισορρόπησης ανάμεσα στο βασιλιά και τη Βουλή που επιτυγχανόταν με τη δυνατότητα του πρώτου να διορίζει κυβερνήσεις μειοψηφίας ή να παύει κυβερνήσεις πλειοψηφίας με τον όρο της διάλυσης της Βουλής και της προσφυγής στο εκλογικό σώμα. ¹⁸¹ Κυρίαρχο, επίσης, στοιχείο του ορλεανικού συστήματος ήταν η σταθερότητα

¹⁷⁶ Hering, *ό.π.*, 502-503.

¹⁷⁷ Hering, *ό.π.*, 502-503.

¹⁷⁸ Αριστόβουλος Μάνεσης, «Ο υπέρμαχος του Κοινοβουλευτισμού» στο *Καθημερινή*, Επτά Ημέρες (ένθετο), 3 Νοεμβρίου 1996, σ. 18. Πρόκειται για τεύχος αφιερωμένο στον Χαρίλαο Τρικούπη.

¹⁷⁹ Ο Μάνεσης, σημειώνει ότι το κοινοβουλευτικό σύστημα, κύριο στοιχείο του οποίου υπήρξε η «αρχή της δεδηλωμένης» υπήρξε μια πολιτική «πρακτική» ή «συνθήκη του πολιτεύματος» στερημένη νομικού κύρους, μέχρις ότου κατέστη νομικός – συνταγματικός θεσμός στο Σύνταγμα του 1927 και στα μεταγενέστερα των 1952 και 1975/1986, γεγονός που εξηγεί και τις παρεκκλίσεις που παρατηρήθηκαν, βλ. Μάνεσης, *ό.π.*, σ. 20. Και για αυτό το ζήτημα πολύ χρήσιμο είναι το άρθρο της Μαυρομούστακου που αναφέραμε παραπάνω.

¹⁸⁰ Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ. 148-149.

¹⁸¹ *Ο.π.*, σ. 148.

και η μακροβιότητα των κυβερνήσεων που διασφάλιζε και τον πυρήνα του συστήματος, την εφαρμογή της αρχής της «χρυσής τομής» δηλ. την αποφυγή κάθε ακρότητας.¹⁸² Νομίζουμε ότι η *Κλειώ* εξέφραζε αυτήν ακριβώς τη μορφή κοινοβουλευτισμού.

Στο επόμενο φύλλο¹⁸³ η εφημερίδα υπερασπιζόταν την καθολική ψηφοφορία και τη Βουλή. Ο Θερεϊανός στηριζόμενος στον Μακόλεϋ επέσειε τον κίνδυνο για την ασφάλεια του καθεστώτος σε περίπτωση απόπειρας αλλαγής του συντάγματος στο απολυταρχικότερο, αφού οι Έλληνες είχαν γευτεί ήδη την πολιτική ελευθερία. Σε θεωρητικό επίπεδο η εφημερίδα δεχόταν ότι η *ηθικότης* και η ανεξαρτησία του εκλογέα ήταν σημαντικά προκειμένου να αναγνωριστεί το δικαίωμα ψήφου και ότι η καθολική ψηφοφορία είχε καταστεί νεκρό γράμμα στη Γαλλία. Αντέτασσε, όμως, ότι η διαφθορά και η έλλειψη της συνείδησης της σημασίας της ψήφου απαντώνται και σε χώρες με περιορισμένο εκλογικό δικαίωμα όπως η Αγγλία¹⁸⁴ ενώ η μεγαλοφυΐα του Ναπολέοντα αντιστάθμιζε τη μη εφαρμογή της καθολικής ψηφοφορίας στη Γαλλία. Μετά από όλα αυτά καλούσε τους αντιπάλους της καθολικής ψηφοφορίας να παραδεχτούν ότι *η ψήφος πρέπει να πηγάζει εκ του πλείστου μέρους του λαού και ουχί εκ της θελήσεως ή των συμφερόντων ολίγων τάξεων, και ότι όσον γενικώτερον εξασκείται το εκλογικόν δικαίωμα, επί τούτου η μιν ελευθερία αναπτύσσεται, καθαίρονται δε και εξευγενίζονται τα στοιχεία πολιτικής ισότητος.*

Στη συνέχεια απέρριπτε το επιχείρημα ότι η εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας ήταν αποτέλεσμα μιμητισμού και την εντόπιζε σε εσωτερικά αίτια. Το πρώτο ήταν η κληρονομιά της ελληνικής επανάστασης. Το δεύτερο ήταν η έλλειψη κοινωνικής διαίρεσης. Στην Ελλάδα, σε αντίθεση με άλλες χώρες της Ευρώπης και την αρχαία Ελλάδα, η διαίρεση του πληθυσμού με βάση το τίμημα ήταν αδύνατη¹⁸⁵ γιατί το *ισοδίαιτον και ισόνομον* του Έλληνα επέβαλε και το *ισόψηφον*. Όλοι οι Έλληνες ήταν κτηματίες, δεν υπήρχαν ακτήμονες, ούτε υπήρχε η *εσχάτη τάξις των θητών* [όρος με τον οποίο εννοούνταν οι βιομηχανικοί εργάτες], όπως στην *πεπολιτισμένη* Ευρώπη *εξ' ης έλκουσιν την γένεσιν παντοίαι κοινωνικαί πληγαί*. Τέλος, η φυσική διάνοια του

¹⁸² Ν. Διαμαντούρος, «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19^ο αιώνα» στο Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου, Αθήνα 1984, σ. 63.

¹⁸³ *Κλειώ*, 13/25.6.1870.

¹⁸⁴ Η *Κλειώ* επισημαίνει ότι ακόμα και ο Τζον Στούαρτ Μιλ, το *αγλάισμα του αγγλικού έθνους* δεν μπόρεσε να εκλεγεί βουλευτής.

¹⁸⁵ Η αδυναμία πρακτικής εφαρμογής της τιμηματικής ψήφου που θα στηριζόταν στη φορολογία ή στην αριστοκρατική καταγωγή ήταν ένας από τους λόγους που επέβαλαν την προσωρινή εγκατάλειψή της το 1864 ακόμα και από τους πολέμιους της καθολικής ψηφοφορίας, βλ. Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ.58.

Έλληνα που όσο και αν θεωρούνταν αμαθής και απαίδευτος κατείχε *φυσικήν τινά διανοίαν γοργότητα και πνεύματος ευμάρειαν* περισσότερο από τους λατίνους, γεγονός που αποδεικνυόταν από τους διαλόγους των Αρβανιταίων.

Ακολούθως, η εφημερίδα, με επιχειρήματα αντλημένα από τον Τζον Στιούαρτ Μίλ, τόνιζε την εκπαιδευτική διάσταση της καθολικής ψηφοφορίας. Η πρόοδος μιας κοινωνίας είναι βραδεία και οι αρετές της καθολικής ψηφοφορίας *δια της αφανούς αυτών λειτουργίας, παρασκευάζουσιν ολίγον κατ' ολίγον την πολιτικήν δημιουργίαν του κράτους και εξαγνίζουν την εθνικήν αυτού συνείδησιν.*

Από την άλλη πουθενά όπου εφαρμόστηκε η καθολική ψηφοφορία (Γαλλία Δανία, Ελβετία, ΗΠΑ, Νορβηγία, Γερμανία) η εμπειρία δεν ήταν αρνητική κατά την εφημερίδα. Η Γερμανία, μάλιστα, μπορούσε να αποτελέσει παράδειγμα καθώς ο Βίσμαρκ ήταν ο *ήκιστα προς τας δημαγωγικάς τέχνας επιρρεπής*¹⁸⁶. Και αυτά ίσχυαν σε χώρες που υπήρχε κοινωνική διαίρεση, που έλειπε στην Ελλάδα γεγονός που συνηγορούσε ακόμα περισσότερο υπέρ της εισαγωγής της καθολικής ψηφοφορίας στη χώρα: *εν Ελλάδι ουδεμία υπάρχει κοινωνική, ουδέ καν ζύμη προς κατασκευήν τάξεων, άπαντες δε σχεδόν οι κάτοικοι είναι μικροί ή μεγάλοι κτηματίαι και επομένως συντηρητικοί, εάν δε που της χώρας υπάρχουν φερέοικοι ή ανέστιοι, ούτοι ανήκουσιν εις την πολυπλήνητον των βλαχοποιμένων φυλήν.*

Παρόλο, όμως που στήριζε μεγάλο μέρος της υπεράσπισης της καθολικής ψηφοφορίας στον *κοινωνικό ομαλισμό* η εφημερίδα διέκρινε τις κοινωνικές τάξεις που θα αποκλείονταν από ένα σύστημα τιμηματικής ψηφοφορίας. Γιατί να στερηθεί, αναρωτιόταν η εφημερίδα, η *γεωργική τάξις* το εκλογικό δικαίωμα από τη στιγμή που είναι η *μάλλον φορολογούμενη, η μάλλον των άλλων παρ' αζίαν πάσχουσα και αγογγύστως στέργουσα τον φόρον του αίματος και ουδέν απολαμβάνουσα εις αντάλλαγμα των τοσούτων θυσιών; Ο δυστυχής αγρότης πρέπει λοιπόν να παρέχει μεν εις τους άρχοντας της πολιτείας την απαιτουμένην κυβερνητικήν ύλην, να μη μετέχη όμως των κοινών μηδέ δια της ενασκήσεως των πολιτικών αυτού δικαιωμάτων! Ήταν δυνατή, αναρωτιόταν η εφημερίδα, η ανάπτυξη της πολιτικής ελευθερίας και ο σχηματισμός των πολιτικών ηθών του λαού όταν οι χωρικοί, οι χειρόνακτες, οι μικροί βιομήχανοι,*

¹⁸⁶ Βέβαια σε αυτό το σημείο ξεχνά να σημειώσει την έμμεση μορφή του γερμανικού εκλογικού συστήματος καθώς, αν και ίσχυε η καθολική ψηφοφορία, το εκλογικό σώμα διαιρούνταν σε τρεις τάξεις που αντιπροσωπεύονταν ίσα στο κοινοβούλιο, Alan S. Kahan, *Liberalism in Nineteenth Century Europe. The political culture of limited suffrage*, Palgrave Macmillan, Houndmills/Basingstoke/Hampshire, 2003, σ. 76.

που αποτελούσαν, κατά την εφημερίδα, τη ζωτική ικμάδα του έθνους, ζούσαν σε κατάσταση δουλοπαροικίας;¹⁸⁷

Στη συνέχεια αντέκρουε τα επιχειρήματα του Βυζάντιου σχετικά με την εξαχρείωση της Βουλής και την ανικανότητα της κυβέρνησης να παράγει έργο εξαιτίας της παντοκρατορίας της Βουλής. Η *Κλειώ* αντέστρεφε τις ευθύνες τονίζοντας ότι το κύριο ζήτημα δεν ήταν η Βουλή αλλά η *ραθυμία* της εκτελεστικής εξουσίας. Η Βουλή δεν είχε απορρίψει ποτέ κυβερνητικά νομοσχέδια για κοινωφελή έργα. Ήταν κοινό γνώρισμα των συνταγματικών πολιτιτευμάτων ότι η κυβέρνηση πρέπει να ανέχεται τα αιτήματα των βουλευτών όπως και στις απόλυτες μοναρχίες οφείλει να *υπακούη εις τας απαιτήσεις των παρασίτων και των κολάκων της αυλής*. Άλλωστε, η κυβέρνηση, όπως και η Βουλή, αντανakλούσε την κατάσταση μιας κοινωνίας. Εφόσον η κοινωνία ήταν *ατελώς ανεπτυγμένη* έπεται ότι και η κυβέρνηση θα ήταν ανεπαρκής και όχι μόνο η Βουλή. Για να τεκμηριώσει τη θέση της, η εφημερίδα αναφερόταν στη γνώμη του Μιλ ότι ο πολιτισμός είναι ζήτημα ατομικής τελειοποίησης και ότι οποιαδήποτε κυβέρνηση δεν μπορεί να είναι υποδεέστερη ή υπέρτερη του έθνους του οποίου άρχει και διαπίστωνε ότι παρά τα φαινόμενα η Ελλάδα, έστω και με βραδύτητα, προόδευε.

Στο τέλος του άρθρου η εφημερίδα αναρωτιώταν αν υπήρχε εγγύηση ότι η απόλυτη μοναρχία δεν θα απέβαινε επιβλαβέστερη από το συνταγματικό πολίτευμα. Άλλωστε, δεν ήταν βέβαιο ότι ο Γεώργιος, ακόμα και αν ο λαός του το ζητούσε, είχε την *απαιτούμενην όρεξιν* να αναλάβει το ρόλο απόλυτου ηγεμόνα. Συγκρίνοντας και πάλι τη νεώτερη με την αρχαία Ελλάδα τόνιζε εκ νέου τον κοινωνικό ομαλισμό που επικρατούσε και διαπίστωνε ότι το πολίτευμα της Ελλάδας ανταποκρινόταν στις κοινωνικές συνθήκες: *Η Ελλάς ευμοιρεί νυν νομοθετικών διατάξεων, ων πολλάί είναι υποτυπωμέναι κατά τας απαιτήσεις και τας χρείας της κοινωνίας, ένια δε και φαίνονται κάλλιστα λειτουργούσαι*.

Η εφημερίδα συνεχίζοντας τα άρθρα της στο επόμενο φύλλο¹⁸⁸ διαπίστωνε ότι το ελληνικό πολίτευμα λειτουργούσε καλύτερα από ότι στην Αγγλία και τόνιζε την ανάγκη η δυναστεία να κατευνάξει τα πολιτικά πάθη *τ ε θ ε ι μ ε ν η υ π ε ρ ά ν ω τ ω ν κ ο μ μ*

¹⁸⁷ Για την ταξική πάλη και τη χρησιμοποίηση του ιδεολογήματος του ομαλισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα βλ. Christos Hadziiosif, «Class structure and class antagonism in late nineteenth century Greece», στο Philip Carabott (ed.) *Greek Society in the Making, 1863-1913. Realities, Symbols and Visions*, Hampshire 1997, σ. 3-17

¹⁸⁸ *Κλειώ*, 20/2.7.1870. Ο Μποχώτης παρανοεί, με βάση το συγκεκριμένο άρθρο, παρανοεί τη σημασία της αρθρογραφίας του Θερεϊανού στη συγκεκριμένη περίοδο δηλώνοντας έκπληξη από το βαθμό άρνησης του Θερεϊανού απέναντι στον κοινοβουλευτισμό και την καθολική ψηφοφορία βλ. Μποχώτης, ό.π. σ. 132.

ά τ ω ν, όπως και στην Ιταλία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Τα προβλήματα μιας κρίσιμης δεκαετίας 1872-1882

1. Τα Λαυρεωτικά: Η συμβιβαστική λύση και ο φόβος για την «ανώμαλον διανομήν του πλούτου»

Το λαυρεωτικό ζήτημα απασχόλησε την εφημερίδα στα τέλη του 1872. Σε άρθρο του με τίτλο “Το λαυρεωτικόν ζήτημα υπό ηθικὴν ἑποψιν”¹⁸⁹ ο Θερεϊανός τόνιζε ότι η ουσία του προβλήματος ήταν πολιτική και συγκεκριμένα ήταν η προσπάθεια του Δεληγιώργη να ανέλθει στην εξουσία με όχημα το λαυρεωτικό ζήτημα.

Το όλο θέμα είχε, κατά την εφημερίδα, ως εξής. Σε πρώτη φάση μία εταιρεία ξένων κερδοσκόπων κατάφερε να αποσπάσει από την κυβέρνηση, στηριζόμενη στο νόμο περί μεταλλείων, βασιλικά διατάγματα για την εκμετάλλευση των μεταλλείων Λαυρίου. Οι ξένοι κερδοσκόποι εκμεταλλευόμενοι *τη μωρία* των κυβερνώντων, την τεχνογνωσία τους και το νομικό πλαίσιο θέλησαν να αποκομίσουν περισσότερα κέρδη με την εκμετάλλευση όλων των χώρων των μεταλλείων υπόγειων και επιφανειακών.

Η υπόθεση θα μπορούσε κατά την εφημερίδα να λυθεί με έναν έντιμο συμβιβασμό ανάμεσα στις δύο πλευρές έτσι ώστε να υπηρετείται και το αναμφισβήτητο δίκαιο της εταιρείας και το δημόσιο συμφέρον: *Διατί δεν εχομεν ικανόν θάρρος, να ομολογήσωμεν απροκαλύπτως ότι η Λαυρεωτική εταιρία έχει δίκαιον, αλλά το συμφέρον του έθνους απαιτεί να λάβωμεν παρ' αυτής δι' επιεικούς συμβιβασμού μέρος τους καθαρού κέρδος, αφ' ου το κέρδος τούτο είναι τεράστιον;*

Η απάντηση ήταν ότι το ζήτημα είχε πλέον γίνει αντικείμενο της δημαγωγίας. Οι άνθρωποι ξέχασαν ότι, πριν το λαυρεωτικό *μετενεχθή εις τους δρόμους των Αθηνών*, ήταν πεπεισμένοι πως με το βασιλικό διάταγμα δινόταν στην εταιρεία το δικαίωμα εξόρυξης και από τις εκβολάδες. Η κυβέρνηση αμφισβήτησε το δικαίωμα της εταιρείας μετά την παρέλευση δύο χρόνων με το σαθρό αιτιολογικό ότι δεν αναγραφόταν ρητά στη σύμβαση.

Η έξαψη των παθών, υποστήριζε η *Κλειώ*, ώθησε την εταιρεία να προτείνει

¹⁸⁹ *Κλειώ*, 2/14.9. 1872.

συμβιβασμό, τον οποίο όμως η ελληνική κυβέρνηση απέρριψε κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης που ήταν και η ουσία του ζητήματος: *Η κοινή γνώμη, καταρραδιουργηθείσα υπό των δημοκόπων και εξαφθείσα υπό ηλιθίων εφημεριδογράφων ενόμισεν ότι εν τη Λαυριωτική ελάνθανον τοσούτοι θησαυροί όσοι θα ήρκουν ου μόνον ν' απαλλάξωσι τον ελληνικόν λαόν πάσης φορολογίας αλλά και να παράσχωσιν εις έκαστον των κατοίκων σημαντικόν μερίδιον.* Έτσι οι πρώην φιλέλληνες επενδυτές του Λαυρίου μεταβλήθηκαν ξαφνικά σε σφηκιά λωποδυτών. Αρχισε ένας φαύλος κύκλος, με τον Δεληγιώργη πρωταγωνιστή, όπου η αξία των μεταλλείων υπερεκτιμήθηκε τόσο πολύ ώστε η πρόταση της εταιρείας για εξαγορά τους από το κράτος έπεσε στο κενό γιατί η όλη αναταραχή είχε ως μόνο σκοπό για τον μεν Δεληγιώργη να κατακτήσει την εξουσία για τον δε Κουμουνδούρο να τη διατηρήσει.

Ο Δεληγιώργης, όπως ανέφερε ειρωνικά ο Θερεϊανός, αρίστευσε στην *εθνοσωτήριο* επανάσταση του 1862, ήταν δεινός ρήτορας και αναμφισβήτητα τίμιος. Όμως η πολιτική του σύνεση ήταν απλό *ρητόρευμα*. Επαρμένος, ήταν ικανός να μεταφέρει στο πεζοδρόμιο τα σπουδαιότερα ζητήματα. Ο Κουμουνδούρος αντίστοιχα ήταν εμπειρότερος αλλά υπέρ το δέον υποχωρητικός (*το παίσιμα απόκειται εις την μαλακότητα του χαρακτήρος του κ. Κουμουνδούρου*).

Κατά την εφημερίδα θα έπρεπε το θέμα να ακολουθήσει από την αρχή τη δικαστική οδό. Το κράτος έπρεπε να μηνύσει την εταιρεία *επί σφετερισμώ δημοσίας περιουσίας ουχί δε να προδικάση αυθαιρέτως το ζήτημα δια βουλευτικού νόμου*. Ο Κουμουνδούρος δεν έπρεπε να θεσπίσει το νόμο σύμφωνα με τον οποίο οι εκβολάδες ανακηρύσσονταν σε εθνικό κτήμα, νόμος που ήταν αποτέλεσμα της έξαψης της κοινής γνώμης που εξαπατήθηκε από τους δημαγωγούς. Ο Δεληγιώργης καλούσε τώρα την εταιρεία να προσφύγει στα δικαστήρια αφού πρώτα είχε διακηρύξει την αναγκαιότητα ο νόμος να μην μπορεί να καταρριφθεί στα δικαστήρια και να ισχύει όχι μόνο για το μέλλον αλλά και για το παρελθόν. Αφού *μετά παντοίους σοφισμούς και υπεκφυγάς και λοξοδρομίας εύρομεν, δόξα τω Θεώ, μίαν «άκραν δια να πιασθώμεν»* ζητάμε τώρα από την εταιρεία να προσφύγει στα δικαστήρια. Η διαστροφή της αλήθειας και η αντιστροφή της πραγματικότητας επιστρατεύονταν, σύμφωνα με την εφημερίδα, για να υπερασπίσουν δήθεν τα συμφέροντα του έθνους.

Προκειμένου να τεκμηριώσει τη θέση της η εφημερίδα επικαλούνταν γνώμες έγκριτων ανδρών που παραδέχονταν σε ιδιαίτερες συνομιλίες τους ότι η εταιρεία αδικούνταν και είχε δίκαιο αλλά επισήμαιναν ότι το συμφέρον του έθνους ήταν

υπεράνω του δικαίου. Εξέφραζε μάλιστα την απογοήτευσή της γιατί από τους λόγιους του έθνους δεν περίμενε τόση απόσταση ανάμεσα στην διανοητική και ηθική υπανάπτυξη ώστε η ανεπτυγμένη διάνοια να καθίσταται *όργανο διαφθοράς και διαλύσεως παρά συντηρητικής προόδου*.

Η εφημερίδα κατέληγε ότι ο Δεληγιώργης τελικά κατάφερε να γίνει πρωθυπουργός. Δύο ήταν οι προκλήσεις γι αυτόν : να λύσει το *εύλυτον* λαυρεωτικό με βάση τους υπολογισμούς του των οκτώ εκατομμυρίων δραχμών και να μεταβληθεί σε κομματάρχη δηλ. να καταφέρει να συγκροτήσει κόμμα *όπερ δια της αριθμητικής και ηθικής αυτού δυνάμεως, να επενεργήσει εις τον ορισμόν ακραιφνούς ελληνικής πολιτικής, εκούσης καθαρών και ανυπόκριτον πρόγραμμα*. Αν τα κατάφερνε η εφημερίδα δήλωνε ότι θα τον υποστήριζε. Σε διαφορετική περίπτωση θα κατήγγειλε τους συμβούλους του στέμματος για ακόμα μια συνταγματική παρασπονδία: [...] *ταλανίσωμεν την ολίγην σύνεσιν των φανερών ή κρυφίων συμβούλων της βασιλείας οίτινες, άνευ του ελαχίστου συνταγματικού λόγου, παρεσκεύασαν την ανάβασιν ανδρός, ουδέν άλλο πράξαντος ή να επαυξήσει την οσημέραι ένεκα των αδιαλείπτων μεταβολών επιτεινομένην κυβερνητικήν αστασίαν*.

Σε επόμενο άρθρο της ¹⁹⁰ η *Κλειώ* κατέκρινε τις εφημερίδες για το θόρυβο που είχαν δημιουργήσει γύρω από το λαυρεωτικό ζήτημα και επισήμαινε το ρόλο τους στις πολιτειακές μεταβολές. Έκρινε, πάντως, ότι στην παρούσα φάση δεν υπήρχε τέτοιος κίνδυνος αλλά έπρεπε να βρεθεί μια λύση που να εξοβελίζει την πλεονεξία της εταιρείας και την πολιτική ασυνεσία των δημοκόπων. Τρεις τρόποι υπήρχαν: δικαστήρια, διαιτησία, συμβιβασμός. Τα δικαστήρια τα είχε αποκλείσει το υπόμνημα Δεληγιώργη, ενώ η διαιτησία συνεπαγόταν ταπείνωση της Ελλάδας. Η λύση κατά την *Κλειώ* ήταν η παραίτηση της κυβέρνησης Δεληγιώργη. Η νέα κυβέρνηση θα έπρεπε να έρθει σε άμεση επαφή με την εταιρεία και να διαπραγματευτεί ένα λογικό συμβιβασμό. Στη συνέχεια θα έπρεπε η κυβέρνηση (που θα είχε γίνει κάτοχος των μεταλλείων) να συστήσει νέα εταιρεία που θα αναλάβει την πληρωμή των Ρού και Σερπιέρη. Η νέα εταιρεία θα έπρεπε να αποτελείται από ομογενείς και ξένους *εισάγουσα όσον ένεστιν έξωθεν νέα κεφάλαια εις την Ελλάδα, χωρίς να αποκρουσθώσι κατά δίκαιον μέρος και τα κεφάλαια της παλαιάς Εταιρείας, ήτις, παραλαμβανομένη μάλιστα συμμετοχος, θα ήναι βεβαίως συγκαταβατικωτέρα*. Στην ουσία δηλαδή περιέγραφε τη λύση που δόθηκε χωρίς κυβέρνηση Δεληγιώργη.

¹⁹⁰ *Κλειώ*, 28/9.11.1872.

Σε πολιτικό επίπεδο η περίοδος 1870-1874 σηματοδοτούσε την προσπάθεια του βασιλιά να εφαρμόσει μια πολιτική ανατροπής της συνταγματικής τάξης. Η κυβέρνηση Δεληγιώργη θεωρήθηκε μέρος του σχεδίου καθώς τον Ιούλιο του 1872, ο βασιλιάς έπαυσε την κυβέρνηση Βούλγαρη που διέθετε κοινοβουλευτική πλειοψηφία καθώς είχε τη στήριξη του Κουμουνδούρου (ο συμβιβασμός των δύο ανδρών και ο σχηματισμός της κυβέρνησης Βούλγαρη τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους μετά από εκλογές ήταν αποτέλεσμα και προσωπικής παρέμβασης του πατέρα του Γεωργίου). Η κυβέρνηση Δεληγιώργη παρέμεινε στην εξουσία επί δύο χρόνια (έως τον Φεβρουάριο του 1874) με τη στήριξη του βασιλιά.¹⁹¹

Φαίνεται ότι ήταν το πρώτο βήμα προς την υλοποίηση των αντισυνταγματικών σκέψεων του Γεωργίου όπως αυτές διατυπώνονταν σε πρωτοσέλιδο άρθρο της *Κλειούς*¹⁹² όπου μεταφερόταν συνομιλία του Γεωργίου με τον ανταποκριτή του γερμανικού *Im Neuen Reich*. Από το κείμενο δεν προκύπτει ξεκάθαρα, όπως επισημαίνει και ο Μποχώτης, ποια από αυτά που αναφέρονται είναι πραγματικά λόγια του βασιλιά και ποια κρίσεις του ανταποκριτή. Πάντως το άρθρο άρχιζε με την παρουσίαση της υλικής ευημερίας και προόδου που είχε πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα επί Γεωργίου και ανέλυε την κακοδαιμονία του πολιτικού συστήματος. Επισημαινόταν ότι ο Γεώργιος ενεργούσε πάντοτε συνταγματικά. Ο ίδιος ο Γεώργιος φαινόταν να αποδίδει στο Σύνταγμα την αιτία των πολιτικών δεινών : *ο δε Γεώργιος, πιστός εμμένων εις το γράμμα, σχυρούται όπισθεν του συντάγματος αποδίδων εις αυτό την αιτίαν πάντων των κακώς εν Ελλάδι εχόντων*. Το πρόβλημα ήταν οι βουλευτές. Ο βασιλιάς παρόλο που καλούσε στην εξουσία τους τέσσερις κυρίαρχους πολιτικούς και παρά την προσπάθεια που κατέβαλε για το σχηματισμό της κυβέρνησης Βούλγαρη-Κουμουνδούρου δεν είχε καταφέρει τίποτα. Οι αρχηγοί των κομμάτων ήταν αδιάφθοροι όμως συνδέονταν *μετά ποταπών και κακοήθων* που επωφελούνταν από την ανάρρηση των κομματικών αρχηγών στην εξουσία. Η κατάσταση οδηγούσε στην κυβερνητική παραλυσία και την εκτεταμένη διαφθορά.

Από το άρθρο φαίνεται ότι ο Γεώργιος είχε σκοπό την αναθεώρηση του συντάγματος βασικό στοιχείο της οποίας θα ήταν ο περιορισμός του δικαιώματος ψήφου και η σύσταση Γερουσίας. Κύριο σύμμαχό του θα είχε την «πλουτοκρατία» Το γεγονός ότι ο Γεώργιος αναζητούσε στηρίγματα στην « πλουτοκρατία" επιβεβαιώνει τη βασική

¹⁹¹ Για τις ιδέες και τις σκέψεις του Γεωργίου την περίοδο αυτή βλ. Μποχώτης, *ό.π.*, σ. 45-56.

¹⁹² *Κλειώ*, 15/27.4.1872

υπόθεση του Δερτιλή ότι ο Γεώργιος είδε στην κάθοδο των ομογενών την τάξη που θα τον βοηθούσε στα σχέδιά του ¹⁹³.

Η εφημερίδα απέφυγε να πάρει άμεση θέση στις εξελίξεις, όμως, δημοσίευσε πολλές επιστολές φιλοκουμουνδουρικών ανταποκριτών της που μέμφονταν τον βασιλιά, κυρίως για την παύση της κυβέρνησης Βούλγαρη του 1872. Στις περισσότερες διατυπωνόταν η θέση ότι ο διορισμός «προσωπικών» κυβερνήσεων ήταν αντισυνταγματικός και εκφράζονταν υπόνοιες περί σχεδίου ανατροπής του συντάγματος. Σε κάποιες υποσημειώσεις επί των επιστολών αυτών διαφαίνεται η θετική στάση της *Κλειούς* προς τις θέσεις αυτές. Οι αντιρρήσεις της εφημερίδας, η οποία προσπαθούσε να εκφράσει κάποια μέση άποψη, εστιάζονταν κυρίως στον εριστικό χαρακτήρα κάποιων επιστολών ¹⁹⁴.

Το λαυρεωτικό ωστόσο στάθηκε η αφορμή για να διαφανούν οι απόψεις της εφημερίδας και ειδικότερα του Λιβαδά για το νέο φαινόμενο που παρουσιάστηκε στην ελληνική και ευρωπαϊκή οικονομία. Η *Κλειώ* αντιπαρατέθηκε στο χρηματιστηριακό πυρετό με όρους ηθικής, καταφερόμενη εναντίον της κερδοσκοπίας, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η διαφθορά. Αποτέλεσμα ήταν η διαφθορά.

Ο Λιβαδάς σε άρθρο του για την κρίση της Βιέννης και την κατάρρευση του χρηματιστηρίου καυτηρίαζε την κερδοσκοπική συμπεριφορά (*χρηματιστική απληστία*) όλων των κοινωνικών τάξεων. Αναφορικά με την Ελλάδα *Η λύσσα της κερδοσκοπίας εισεχώρησεν ως μη όφηλε και εις την Ελλάδα. Τράπεζαι επί τραπεζαίς, εταιρίαι επί εταιρίαις αναφύονται καθ' εκάστην ως μύκητες · η αξία των μετοχών αναβιβάζεται και καταβιβάζεται κατά την όρεξιν ευαρίθμων κερδοσκοπών που επικαλούνται γι αυτό όχι το ιδιωτικό τους κέρδος αλλά την φιλοπατρία ολίγον ακόμη και η κερδοσκοπία θα γείνη συνώνυμος τη φιλοπατρία! Εν τούτοις, τα ευκόλως μεν αποκτώμενα ουχ ήττον δε και ευκόλως δαπανώμενα χρήματα, χρησιμεύουσιν εις την προαγωγήν της πολυτελείας και της διαφθοράς και διακωλύουσι την ηθικήν αγωγήν του έθνους, δι' ης μόνης δυνατόν ν'*

¹⁹³ Γιώργος Δερτιλής, *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873). Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ' αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980, σ. 116-138.

¹⁹⁴ Πρόκειται για τα εξής άρθρα δημοσιευμένα στην *Κλειώ*: «Περιπέτεια του συνταγματικού πολιτεύματος εν Ελλάδι» και υποσημείωση (5/17.8.1872), «Οι συνταγματικοί θεσμοί εν Ελλάδι» και υποσημείωση (9/21.9.1872), «Το υπόμνημα του κ. Δεληγιώργη και η διάλυσις της Βουλής» (30/12.10.1872), «Το υπουργείον Δεληγιώργη και η διάλυσις της Βουλής» (4/16.11.1872). Σημαντικό το άρθρο «Το σύνταγμα και η Βασιλεία εν Ελλάδι» το πρώτο μέρος του οποίου δημοσιεύτηκε στις 20/1.2.1873 και στις 27/8.2.1873 το δεύτερο. Πρόκειται για άρθρο το οποίο ο Βοβολίνης αποδίδει στον Αθανάσιο Ευταξία, βλ. Κ. & Σ. Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, Έκδοσις Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, Αθήνα, τ. Γ', σ. 115).

αναδειχθώσιν ευγενείς και αρρενωποί χαρακτήρες¹⁹⁵. Η κρίση της Βιέννης ήταν κρίσις χρηματιστηρίου, οσημέραι εξελέγχεται ούσα απόρροια αυθαιρέτου, απερισκέπτου, υπερφιλαύτου, αισχοκερδούς, μανιώδους και όλως εκβεβακχευμένης κερδοσκοπίας.¹⁹⁶ Γενικά το χρηματιστήριο ενέχει την κερδοσκοπία και δεν είναι υγιές¹⁹⁷.

Ο Λιβαδάς αντιπρότεινε την υγιή βιομηχανική παραγωγή. Σε αντίθεση με την κερδοσκοπία στις μετοχές, η επέλαση των ομογενών θα έπρεπε να έχει διαφορετικό στόχο την ανάπτυξης της βιομηχανικής παραγωγής. Σε άρθρο¹⁹⁸ ανταποκριτή της διαφαίνεται ένα κάλεσμα προς τους ομογενείς να επενδύσουν παραγωγικά στην Ελλάδα. Χαιρετίζεται η ίδρυση Τραπεζών και προτείνεται η δημιουργία *συνεταιρισμών* επί της ουσίας Τραπεζών με θυγατρικές επιχειρήσεις. Κύριος στόχος δεν έπρεπε να είναι η κερδοσκοπία με τα δάνεια ή τα πλοία ή τα πολυτελή οικήματα αλλά η πραγματική οικονομική ανάπτυξη: βιομηχανία, γεωργία, ναυτιλία, εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου και ο «τουρισμός», δηλ. εκμετάλλευση των ιαματικών πηγών. Τα κεφάλαια πρέπει να είναι ελληνικά προερχόμενα είτε από την Ελλάδα είτε από τους ομογενείς που θα δεθούν έτσι και υλικά με την Ελλάδα. Με τον τρόπο αυτό θα βρεθούν τα αναγκαία κεφάλαια για την ανάπτυξη της χώρας. Έτσι δεν θα είναι έρμαιο των ξένων κερδοσκόπων.

Φυσικά, πίσω από την κουρτίνα πρόβαλε και πάλι το εθνικό. Ενδεικτικό είναι το πνεύμα της κριτικής του Λιβαδά για την “ολιγορία” της κυβέρνησης Δεληγιώργη στο στήσιμο του ελληνικού περιπτέρου στην έκθεση της Βιέννης: *Λίαν οψέ εφρόντισεν η ελληνική κυβέρνησις να συλλέξη και εκλέξη όσα πλείστα και κάλλιστα ηδύνατο εκθέματα μιμούμενη κατά τούτο την τουρκικήν · λίαν οψέ εφρόντισε να τα εξαποστείλῃ εις τον προς όν όρον · λίαν ράθυμος εφάνη όπου έπρεπε να δειχθῇ μάλιστα φιλότιμος και δραστηρία, και δια τούτο σήμερον ακούει «εδώ καράβια πνίγονται και συ βαρκούλα μου τι θέλεις»;*¹⁹⁹ Η ενασχόλησή της με κερδοσκοπικές επιχειρήσεις είχε ως αποτέλεσμα την ατονία

¹⁹⁵ Κλειώ, 28/10.5.1873.

¹⁹⁶ Κλειώ, 26/7.6.1873.

¹⁹⁷ Για την κερδοσκοπία και τους μηχανισμούς της βλ. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους...*, ό.π., σ. 180-192.

¹⁹⁸ Κλειώ, 27/8.6.1872.

¹⁹⁹ Κλειώ, 2/14.6.1873. Τα άρθρα του Λιβαδά για την έκθεση της Βιέννης του 1873 είναι αποκαλυπτικά για το ελληνικό περίπτερο. Το άρθρο της 5/17 . 5. 1873 δίνει λεπτομερείς πληροφορίες για το ελληνικό περίπτερο καθώς και το άρθρο του φύλλου της 2/14.6.1873 όπου αποκρούει την κριτική αυστριακών εφημερίδων ότι το ελληνικό περίπτερο δεν προσέφερε τίποτα βιομηχανικό αλλά μόνο γλυπτική κλασικιστική κακού γούστου. Δεν χρειάζεται ίσως να παρατηρήσουμε ότι προτού προβεί στις απορριπτικές κρίσεις που αναφέρονται στο κείμενο είχε εκθειάσει το ελληνικό περίπτερο.

της εθνικής δράσης και τη δυσφήμιση της Ελλάδας στο εξωτερικό²⁰⁰. Φυσικά πίσω από την επισήμανση της μίμησης της τουρκικής κυβέρνησης μπορεί κανείς να διαγνώσει την αντίθεση της εφημερίδας (του Λιβαδά) στον ελληνοοθωμανισμό.

Ωστόσο αυτό δεν σήμαινε ότι οι συντηρητικοί τάσσονταν γενικά εναντίον του χρηματιστηρίου. Αυτό που τους ενοχλούσε ήταν η «κυβεία» με τις μετοχές και ζητούσαν προστατευτικούς νόμους από το κράτος²⁰¹. Επίσης επεσήμαιναν τις κοινωνικές επιπτώσεις της χρηματιστηριακής εισβολής. Ενδεικτική ήταν η επιστολή του ανταποκριτή της εφημερίδας στην Αθήνα (Μ.)²⁰² σχετικά για τον πυρετό των *συνεταιρισμών* της ίδρυσης δηλ. εταιριών με συμπράξεις διαφόρων κεφαλαιούχων ελλήνων και ξένων για την εκμετάλλευση εκβολάδων, την ίδρυση ναυτιλιακής εταιρείας κλπ. Στον αρθρογράφο δεν διέφευγαν οι κοινωνικές ανατροπές που η χρηματιστηριακή εισβολή συνεπαγόταν. Από τον οργασμό των μετοχών κλπ δεν επρόκειτο να ωφεληθεί ούτε ο βοσκός ούτε ο γεωργός ούτε ο ναύτης *ήκιστα δε πάντων ο υπάλληλος*. Αυτοί δεν είχαν τα μέσα να αγοράσουν μετοχές. Οι μετοχές θα γίνονταν κτήμα λίγων κερδοσκοπών. *Εν άλλαις λέξεσιν εισερχόμεθα εις την ανώμαλον διανομήν του πλούτου, ης μέχρι τούδε είμεθα απηλλαγμένοι. Η Ελλάς έσχε πολλές πολιτικές ανωμαλίας, ας πάντοτε διήλθεν άνευ πετρελαίου και κατεδαφίσεως εθνικών μνημείων*²⁰³ *τις δύναται όμως να εγγυηθή τούτο περί του μέλλοντος, αν τούτο δημιουργήση πλουτοκρατικήν τάξιν, προς ήν ουδείς έσται ο δυνάμενος να διαγωνίζηται εν τω βίω;.* Υπήρχε κίνδυνος παράλυσης της κυβερνητικής μηχανής αν οι υπάλληλοι περιφρονούνταν από αυτούς τους πλούσιους. Ο αρθρογράφος επεσήμαινε την ανάγκη νομοθετικής ρύθμισης να *προϊδη κατά τίνα τρόπον ο εκ των μεταλλείων πλούτος δύναται να διανεμηθή ομαλώς*.

Είναι φανερό ότι οι συντηρητικοί δεν βλέπουν με καλό μάτι τον χρηματιστηριακό οργασμό και φοβούνται τις κοινωνικές επιπτώσεις που αυτός θα έχει. Απειλείται ο τόσο πολύτιμος *κοινωνικός ομαλισμός*, επί της ουσίας, όπως αναφέραμε και αλλού, η έλλειψη εργατικής τάξης και βέβαια το ίδιο το κοινωνικό καθεστώς. Υπήρχε κίνδυνος

²⁰⁰ Κλειώ, 2/14 6.1873. Πρβλ. Τις απόψεις του Μιλήση το 1873 ο οποίος ξεπερνώντας το ερώτημα ποιος ευθύνεται για την καταστροφή τόσων πολλών μικροαποταμιευτών και ασχολείται με την κατάσταση του έθνους και το κύρος της Ελλάδας στον κόσμο. Ενώ η «κανονική» υλική ανάπτυξη έλεγε συμβάλλει στην ηθική διαπαιδαγώγηση, επειδή βασίζεται στην εργασία και τη λιτότητα η κερδοσκοπία καταστρέφει τον χαρακτήρα του λαού. Στην πορεία το κράτος θα υποβιβάζεται σε υπηρετή υλικών επιδιώξεων τα μερικά συμφέροντα θα έθεταν τα εθνικά στο περιθώριο. Έτσι η Ελλάδα έχανε το ασφαλές θεμέλιο της δόξας του μεγαλείου και της δύναμης που ήταν μόνο η παιδεία, Hering, *ό.π.*, σ 479.

²⁰¹ Hering, *ό.π.*, σ. 480, όπου αναφέρεται στην στάση του Δηληγιάννη.

²⁰² Κλειώ, 10/22.3.1873.

²⁰³ Έμμεση αναφορά στην Κομμούνα.

ανατροπής της κοινωνικής ισορροπίας, ενδυνάμωσης μιας οικονομικής ολιγαρχίας, καταστροφής των μικρομεσαίων και ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος. Από την άλλη, οι συντηρητικοί δεν αντιλαμβάνονταν ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας θα συνέβαλε περισσότερο και καθοριστικότερα στην ανατροπή αυτού του κοινωνικού ομαλισμού, δηλ. στην ανάπτυξη της εργατικής τάξης (οι σύγχρονοι *θήτες*), γεγονός που οφειλόταν στην έλξη που ασκούσε η εκβιομηχάνιση.

2. Η κρίση του 1874-1875: η υπεράσπιση του Συντάγματος και ο «κίνδυνος της Δημοκρατίας»

Μετά την πτώση της κυβέρνησης Δεληγιώργη η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης δόθηκε στον Βούλγαρη, ο οποίος κατόρθωσε με βία και νοθεία να κερδίσει τις εκλογές και να σχηματίσει κυβέρνηση με μικρή πλειοψηφία. Στην ουσία την περίοδο αυτή ο βασιλιάς έκανε την πιο σοβαρή απόπειρα να εφαρμόσει το αντικονομολογικό του πρόγραμμα με απώτερο στόχο την αναθεώρηση του συντάγματος προς το απολυταρχικότερο, το 1874

Στις 27/9.5.1874 δημοσιεύτηκε στην *Κλειώ* ένα άρθρο σχετικό με την κυβερνητική αστάθεια που επικρατούσε ²⁰⁴. Ο πυρήνας της επιχειρηματολογίας του άρθρου ήταν η υποστήριξη της αρχής της δεδηλωμένης και του δικομματισμού. Κατέκρινε το βασιλιά ότι με την πολιτική του συντελούσε στην κυβερνητική αστάθεια καθώς συνέτεινε συνειδητά στον πολυκερματισμό των κομμάτων και παράλληλα τόνιζε ότι οι κυβερνήσεις έπρεπε να αναδεικνύονται με βάση τη δύναμή τους στη Βουλή. Ο αρθρογράφος κατέκρινε τους κομματάρχες γιατί κανείς τους δεν είχε κατορθώσει να συγκροτήσει ισχυρή κυβέρνηση αν και τους προσφέρονταν αλληλοδιαδόχως τα υπουργεία. Η δύναμή τους δεν ήταν τόση όση η φιλαυτία τους. Ωστόσο, τα αίτια της πολιτικής καχεξίας αποδίδονταν κυρίως στην επιρροή των κακών συμβούλων του βασιλιά. Αφού επαναλάμβανε τα γνωστά περί της συγκεραστικής αρχής της βασιλείας, της ισχύος της βασιλείας έναντι της νομοθετικής εξουσίας και των κομματαρχών κατέκρινε τους συμβούλους του βασιλιά ότι τον είχαν πείσει ότι *η αραϊώσις, η εξασθένησις και ο πολλαπλασιασμός των κομμάτων συμφέρει εις την βασιλείαν*. Στην πραγματικότητα, ισχυριζόταν ο αρθρογράφος, αυτό, δε συνέφερε ούτε το έθνος ούτε τη βασιλεία. Αντίθετα ο βασιλιάς έπρεπε να μην υποδαυλίζει τις προσωπικές διαμάχες των κομματαρχών και να μην καταστρέφει, *ίσως παρά την θέλησίν του, τας ούτως ή άλλως*

²⁰⁴ *Κλειώ*, 27/9.5.1874 τίτλος άρθρου «Κυβερνητική κρίσις εν Ελλάδι».

κεκτημένας πλειονοψηφίας. Ανέφερε ως παραδείγματα τις κυβερνήσεις Κουμουνδούρου (1868) και Βούλγαρη-Κουμουνδούρου (1872) και υπενθύμιζε ότι ο Δεληγιώργης δεν είχε κατορθώσει να συγκεντρώσει παρά λίγους μόνο βουλευτές, παρόλο που επί δεκαεννέα μήνες είχε την υποστήριξη του βασιλιά και κυβερνούσε με βασιρικά διατάγματα. Η μεγαλοφυΐα ενός πολιτικού, συμπέρανε ο αρθρογράφος επιβαλόμενος εντός και εκτός της Βουλής και όχι ερήμην της. Τελειώνοντας συμβούλευε το βασιλιά : *Οι κομματάρχαι ας αναδεικνύονται μόνοι και αφ' εαυτών, εάν είναι ικανοί ἡ βασιλεία πρέπει να περιποιήται μόνους τους αφ' εαυτών αναδεικνυομένους και δια της ιδίας ικανότητος επιβαλλομένους εις την διοίκησιν των κοινών.*

Το άρθρο προκάλεσε την απάντηση του Αλέξανδρου Βυζάντιου, ενός αδελφού του Αναστασίου και συντάκτη επίσης της *Ημέρας*. Ο Βυζάντιος δημοσίευσε στην *Ημέρα* ένα άρθρο με τίτλο «Τις πταίει; Η βασιλεία ή τα κόμματα;». Το ίδιο άρθρο απέστειλε στην *Κλειώ*²⁰⁵ με την υπογραφή Ω. Με αυτό επιχειρούσε να μεταθέσει την ευθύνη της πολιτικής κρίσης στα κόμματα. Επισημαινε ότι τα ελληνικά κόμματα δεν ήταν κόμματα αρχών αλλά συσσωματώσεις επαρχιακών, δηλ. ετερογενών ιδιωτικών συμφερόντων. Η ενότητά τους ήταν υλική και προέρχεται από την άλωση του κρατικού μηχανισμού και τη διανομή θέσεων και ωφελημάτων του δημοσίου στους οπαδούς τους. Αποτέλεσμα της φύσης των κομμάτων ήταν η κυβερνητική αστάθεια²⁰⁶. Και επαναλάμβανε τις γνωστές του θέσεις για το πολίτευμα.

Η *Κλειώ* απάντησε στο άρθρο του Βυζάντιου με σκεπτικό που κινείται στο πλαίσιο των απόψεων που είχε διατυπώσει το 1870²⁰⁷. Το Σύνταγμα ήταν το κυριότερο έρεισμα της βασιλείας. Επέρριπτε αναδρομικά ευθύνες στον Σπόνεκ για τη δημιουργία τρίτου κόμματος το 1865 γεγονός που κατέστησε έκτοτε δυσχερή το σχηματισμό κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων. Τέλος, τόνιζε, ότι από το 1867 έως το 1872 έγιναν τέσσερις διαλύσεις της Βουλής χωρίς λόγο και έξι κυβερνητικές μεταβολές. Η εφημερίδα αναρωτιόταν : *Τι πταίει το πολίτευμα εάν τα υπουργεία Κουμουνδούρου, Ζαΐμη, Δεληγιώργη, Βούλγαρη έπεσον πάντα άλλως ή κοινοβουλευτικώς;* Επέσυρε δε τον κίνδυνο εξέγερσης σε περίπτωση αλλαγής επί το ολιγαρχικότερον του πολιτεύματος.

²⁰⁵ *Κλειώ*, 18/30.5.1874.

²⁰⁶ Μποχώτης, ό.π., σ. 116. Ο Μποχώτης επισημαίνει ότι ο πηρύνας του άρθρου είναι ίδιος με αυτός του «Τις πταίει». Υποθέτουμε ότι ενδεχομένως το άρθρο να είναι του Τρικούπη, υπόθεση που ενδυναμώνεται από το γεγονός που ότι από όλα τα άρθρα της περιόδου αυτό μόνο προκάλεσε τόση συζήτηση, υποδηλώνει ότι ο συγγραφέας του πρέπει να ήταν από τους σημαίνοντες παράγοντες της πολιτικής ζωής.

²⁰⁷ *Κλειώ*, 8/20.6.1874.

Η επιστολή του Βυζάντιου προκάλεσε την απάντηση του Χαρίλαου Τρικούπη στους *Καιρούς* με το γνωστό άρθρο του *Τις πταίει*, ενώ η *Κλειώ* έγινε πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ φιλοκοινοβουλευτικών και μοναρχικών²⁰⁸. Η *Κλειώ* δημοσιεύοντας τα άρθρα απέφυγε να πάρει θέση. Σε υποσημείωση στο άρθρο του Βυζαντίου που αναφέραμε, δήλωνε ότι δεν συμφωνούσε με το περιεχόμενό του, ενώ σε άλλη υποσημείωση σε επιστολή που δημοσιεύτηκε στο φύλλο της 27/8.8.1874 δυσανασχετούσε για την έκταση που είχε πάρει το ζήτημα του «Τις πταίει» και φοβούμενη τον κίνδυνο της δημοκρατίας, υπενθύμιζε τις απόψεις της περί της αμοιβαίας ευθύνης των κομμάτων και των συμβούλων του θρόνου διατυπώνοντας την πεποίθησή της ότι η βασιλεία ήταν ο ακρογωνιαίος λίθος της εθνικής υπόστασης της Ελλάδας.

Η κατάσταση όμως φαινόταν να έχει ξεφύγει όπως φάνηκε με την κρίση των στηλιτικών. Με αφορμή τα στηλιτικά ο Θερεϊανός εξαπέλυσε μεγάλη επίθεση κατά των συμβούλων του στέμματος, τον Δεκέμβριο του 1874 με δύο πύρινα άρθρα με τίτλο «Η Βασιλεία εν Ελλάδι». Με αυτά ο Θερεϊανός, για πρώτη φορά, εξέφραζε τη δυσαρέσκειά του ακόμα και για τον ίδιο τον Γεώργιο.

Στο πρώτο άρθρο²⁰⁹ η εφημερίδα διαπίστωνε ότι η διαιρετική πολιτική των συμβούλων του στέμματος και ο κίνδυνος της Δημοκρατίας που προέβαλαν ως πρόσχημα για την κατάργηση του συντάγματος είχαν οδηγήσει στο αντίθετο αποτέλεσμα δηλ. στη δημιουργία επικίνδυνης κατάστασης για τη βασιλεία.

Για πρώτη φορά, διατεινόταν ο Θερεϊανός, η αμφισβήτηση ακουμπούσε τον ίδιο τον βασιλικό θεσμό και πρόβαλε άμεσα ο κίνδυνος της Δημοκρατίας: *Ουδέποτε άλλοτε εν Ελλάδι εστηλιτεύθη ο θεσμός της βασιλείας · ύβρισαν τον Όθωνα, αλλ' ουχί και το βασιλικόν αξίωμα [...] το πρόσωπον διεσύρθη, αλλ' ο θεσμός έμεινεν ούτως ειπείν ανέπαφος. Σήμερον απ' εναντίας ο βασιλεύς εμμέσως υβρίζεται, η βασιλεία ανυποστόλως σχεδόν κακολογείται, τα αγαθά του δημοκρατικού πολιτεύματος εξαίρονται μετά ζήλου ανυποκρίτου και έστιν ότε καθ' υπερβολήν επιδεικτικού. Ο κίνδυνος της Δημοκρατίας είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις καθώς φαινόταν να ασπάζονται τη δημοκρατική προοπτική, ως μη ώφειλαν, αρκετοί και δη και ουχί τυχόντες άνθρωποι, σύμπτωμα που έπρεπε να επιστήσει την προσοχή των φιλήσυχων και φιλόνομων πολιτών. Απέναντι στην απαξίωση του πολιτικού κύρους του βασιλικού θεσμού ο Θερεϊανός κατέφευγε στο*

²⁰⁸ *Κλειώ*, 8/20.6.1874, 22/4.7.1874, 13/25.7.1874, 27/8.8.1874. Εικάζουμε ότι ο μοναρχικός που υπογράφει ως Κ.Ω. είναι και πάλι ο Βυζάντιος.

²⁰⁹ *Κλειώ*, 7/19.12.1874.

τελευταίο ιδεολογικό έρεισμα της βασιλείας το εθνικό. Ο Έλληνας διατεινόταν ο Θερειανός μπορεί να ήταν ως άτομο δημοκρατικός ήταν όμως *τα μάλιστα φιλοβασιλεύς* στα πολιτικά του φρονήματα καθώς αισθανόταν *το ζωογόνο ένδαλμα της Βασιλικής Μεγαλειότητος, ως ορατόν σύμβολον των εθνικών ελπίδων*.

Η εφημερίδα προσπαθώντας να αναδείξει τα αίτια της αντιβασιλικής παραφοράς και τους τρόπους υπέρβασης της κρίσης διέκρινε δύο μηχανισμούς να λειτουργούν στο ελληνικό συνταγματικό πολίτευμα. Ο ένας ήταν ο φανερός ο πολιτικός (εκτελεστική-νομοθετική εξουσία) που έπασχε από όλες τις παθογένειες αλλά είχε παράλληλα υπονομευθεί. Ο άλλος ήταν κρυφός, ήταν η δράση των *λεγομένων βασιλικών*. Αυτοί, παρόλη τη φιλοπατρία τους, υποδαύλιζαν τις κομματικές διενέξεις *δια της διαβολής, της υποκρίσεως και της κολακείας, αίτινες και συναποτελούσι την τρίχρουν σημαίαν των*, συμβάλλοντας στον εξευτελισμό του πολιτεύματος. Αυτοί αυτοτιτλοφορούνταν βασιλικοί και διακήρυτταν ότι ο Γεώργιος δεν μπορούσε να υφίσταται τους περιορισμούς του συνταγματικού πολιτεύματος, ότι το τελευταίο θα έπρεπε να καταργηθεί ή να τροποποιηθεί με την περιστολή καθολικής ψηφοφορίας, τη σύσταση Γερουσίας, και τη μετατροπή του Κοινοβουλίου *εις καθαρόν συμβουλευτικόν σώμα*.

Στη συνέχεια, απαντούσε στο επιχείρημα ότι το Σύνταγμα δέσμευε τον Γεώργιο τονίζοντας το ανεύθυνο του ανώτατου άρχοντα: *Αλλά πως είναι δυνατόν να δεσμεύεται ο Βασιλεύς υπό του συντάγματος αφ' ου το «βρωμοσύνταγμα» ως περιφρονητικώς το αποκαλούσιν οι των κολάκων κόλακες, καθιεροί πρώτιστα και μάλιστα το ανεύθυνο του Βασιλέως*. Χρησιμοποιώντας την γνωστή μας επιχειρηματολογία συμπεραίνει ότι ο βασιλιάς ήταν ισχυρότερος από τους κομματάρχες και κατηγορούσε τους *κόλακες*: *Οι κόλακες εκήρυττον άλλοτε ότι το σύνταγμα έπρεπε ουχί να καταργηθή αλλά να κοιμηθή ολίγον · τώρα δεν αρκεί ότι το σύνταγμα κοιμάται βαθύτατον ύπνον, αλλά πρέπει να θανατωθή*.

Οι βασιλικοί εκμεταλλεύτηκαν τους δημοσιογράφους οι οποίοι αντί να ξεσκεπάσουν τις σκευωρίες των «βασιλικών» και να συμβάλουν στην επικράτηση πολιτικών αρχών στον κομματικό αγώνα, *επενόησαν προς εκφόβησιν της βασιλείας δημοκρατικά φάσματα* και δεν έχασαν την ευκαιρία να συκοφαντήσουν ως δημοκρατικούς επιφανείς πολιτικούς όπως ο Λομβάρδος και ο Κουμουνδούρος. Όλες αυτές οι συκοφαντίες υποδήλωναν την ύπαρξη δημοκρατικού κόμματος στην Ελλάδα που, κατά τον Θερειανό, δεν θα έπρεπε να υπάρχει. Το κακό θα έπρεπε να καταστραφεί εν τη γενέσει

του αλλά κάτι τέτοιο ήταν αδύνατον γιατί υπήρχε μεταξύ του έθνους και του βασιλιά φατρία ευάριθμος, της οποίας δεν δυνάμεθα να ψηλαφήσωμεν τας πράξεις, της οποίας η ευθύνη υπεκφεύγει τον δημόσιον έλεγchon. Επιπλέον, αυτή η φατρία διακρινόταν για την πειθαρχία της. Η εφημερίδα τόνιζε τα προσωπικά ελατήρια της πολιτικής αυτής επισημαίνοντας ότι εμπλέκονται συγκεκριμένα πρόσωπα .

Τελευταίο παράδειγμα της διαιρετικής πολιτικής των “βασιλικών” ήταν η κυβέρνηση Δεληγιώργη τον οποίο εγκατέλειψαν *αφ’ης ημέρας ούτος δεν ηθέλησε να επιχειρήση εν γνώσει τον εξευτελισμόν του συντάγματος κατά το βούλημα των βασιλικών οίτινες πρεσβεύουσιν ότι ο Γεώργιος είναι ε ν ό ς κ ό μ μ α τ ο ς και ο υ χ ί τ ω ν Ε λ λ ή ν ω ν β α σ ι λ ε ύ ς*, οίτινες ούτε δύνανται ούτε θέλουν να νοήσωσιν ότι η συνταγματική εντολή του βασιλέως κείται εντός της περιφέρειας των κομματικών διαπληκτισμών, και οίτινες δεν εντρέπονται να λέγωσι κατ’ ιδίαν ότι «προτιμότερον να επανέλθῃ η Ελλάς υπό την οθωμανικήν κυριαρχίαν ή να κυβερνάται συνταγματικώς» .

Στο δεύτερο άρθρο²¹⁰ ο Θερεσιανός αφού πρόβαλε τη συνετή και απροκατάλειπτη πολιτική του Λεοπόλδου του Βελγίου ως παράδειγμα της συγκεραστικής δύναμης της βασιλείας, διατεινόταν ότι ο Γεώργιος είχε να αντιπαλαίψει την φιλαρχία των κομματαρχών και την πανουργία των *λεγομένων βασιλικών*. Για τους πρώτους η αίγλη του στέμματος ήταν αρκετά ισχυρή για να τους χαλιναγωγήσει. Δυσκολότερα ήταν τα πράγματα με τους «βασιλικούς» καθώς επρόκειτο για *σύστασιν φατρίας εν παραβύστω και αναφανδόν εργαζομένης προς χλευασμόν του συντάγματος*. Η δυσκολία βρισκόταν στην επιρροή που ασκούσαν στο νεαρό και φιλότιμο βασιλιά προσποιούμενοι τους αφοσιωμένους στη βασιλεία: *ουδέν παράδοξον αν λεληθότως έρχεται επί σκέψεις και λογισμούς, κατά το πρίσμα των εκ προλήψεως προσωπικών συμπαθειών ή αντιπαθειών*. Η επίδραση αυξανόταν καθώς οι βασιλικοί φενάκιζαν τον βασιλιά ότι ενδεχόμενο αντισυνταγματικό πραξικόπημα δεν θα έθετε σε κίνδυνο το θρόνο γιατί η Ελλάδα χωρίς βασιλιά θα έπεφτε στον εμφύλιο πόλεμο και επειδή οι συγγένειες του Γεωργίου τον προστάτευαν.

Όλα έδειχναν, συμπεράινε η εφημερίδα, ότι το σχέδιο των βασιλικών είχε μπει σε κίνηση. Αφού στήριζαν, προσωρινά, τις παρανομίες της κυβέρνησης Βούλγαρη γιατί εξυπηρετούσαν τα σχέδιά τους για απαξίωση του συντάγματος, ετοίμαζαν ήδη τον παραγκωνισμό του Βούλγαρη, όπως έδειχνε ο διορισμό του Δημητρίου Γρίβα στο

²¹⁰ Κλειώ, 14/26.12.1874.

υπουργείο εξωτερικών. Μάλιστα, η εφημερίδα υπαινισσόταν ότι ο Γρίβας θα εφαρμόζετο στρατιωτικό σκέλος του πραξικοπήματος ²¹¹. Παράλληλα, το άνοιγμα των πρεσβειών είχε ως σκοπό την απομάκρυνση των πολιτικών τους αντιπάλων από την Ελλάδα.

Οι ραδιουργίες της φατρίας των «βασιλικών» δεν περιορίζονταν στο εσωτερικό. Γνωρίζοντας ότι η εξωτερική βοήθεια ήταν απαραίτητη για την ευόδωση του πραξικοπήματος που ετοίμαζαν οι λεγόμενοι βασιλικοί είχαν καταστήσει το Λονδίνο *εργαστήριο πάσης συκοφαντίας και καταλαλιάς*. Με τη συρραφή αλληλογραφιών δέθεν από την Αθήνα, που δημοσιεύονταν στον αγγλικό τύπο, και με την συκοφάντηση του ελληνικού τύπου ως δέθεν αντιδυναστικού προσπαθούσαν να προκαλέσουν την επέμβαση της Αγγλίας, να την κάνουν να *περιθάλη το σχέδιον περί του πολιτικού μετασχηματισμού της Ελλάδος*. Ωστόσο, ο Θερεϊανός θεωρούσε αδύνατη την αγγλική επέμβαση τουλάχιστον όσο ο Δέρβυ παρέμενε υπουργός εξωτερικών. Ούτε και οι άλλες Μεγάλες Δυνάμεις φαίνονταν διατεθειμένες να επέμβουν για πολιτειακή μεταβολή.

Τελευταία ελπίδα των «βασιλικών» απέμεναν οι έξω ομογενείς. Με τη συστηματική διαβολή περί της φιλαυτίας των κομματαρχών οι «βασιλικών» δημιουργούσαν απόγνωση στους ομογενείς, οι οποίοι καταδίκάζαν τα κόμματα. Αυτοί όμως δεν μπορούσαν να διακρίνουν ότι πίσω από τις κομματικές μεταμορφώσεις υπήρχε μια μηχανή που σκοπό είχε τον συστηματικό εκφραλισμό των πολιτευομένων. Οι κομματάρχες ήταν κατά τον Θερεϊανό, *ουτιδανότητες, απέναντι παντοδυνάμου φατρίας ήτις άγουσα και φέρουσα τα πράγματα κατά το εαυτή συμφέρον [...] εξωνουμένη εφημερίδας και καθαιρούσα δια της συκοφαντίας ό,τι δεν δύναται να καταπολεμήση εκ του συστάδην*. Ο Θερεϊανός δεχόταν ότι οι κομματάρχες ήταν φίλαυτοι αλλά η λύση δεν ήταν η καλλιέργεια της φιλαυτίας προκειμένου να καταλυθεί το Σύνταγμα αλλά ο συγκερασμός των αντιθέσεων υπό την αμερόληπτη ενέργεια του βασιλιά.

Ο Θερεϊανός έκλινε το άρθρο αγανακτισμένος προκαλώντας τον Γεώργιο να προχωρήσει στην κατάλυση του συντάγματος αν θεωρούσε ότι η χώρα θα ευδαιμονίσει. Αν πράγματι πετύχαινε τότε ο Θερεϊανός θα επικροτούσε την απόφαση καθώς τίποτα δεν ήταν ανώτερο από την ευδαιμονία του έθνους. Αν όμως είχε αμφιβολίες τότε θα έπρεπε να σεβαστεί το Σύνταγμα και να συμβάλει στην ομαλή λειτουργία του. Η διατήρηση

²¹¹ [...]το ζήφος του κυρίου Γρίβα δεν είναι ευκαταφρόνητον[...].

της εκκρεμότητας συνέβαλε στην διατύπωση κατηγοριών εναντίον του ανώτατου άρχοντα πράγμα καταστροφικό για τη χώρα

Ο Γεώργιος, τελικά, κάλεσε τον Τρικούπη να σχηματίσει κυβέρνηση. Στο λόγο του θρόνου ο Γεώργιος αποδέχτηκε την αρχή της δεδηλωμένης, ενώ οι εκλογές του 1875 έγιναν με τάξη και αμεροληψία. Ο διορισμός της κυβέρνησης Τρικούπη σχολιάστηκε από την *Κλειώ* ως άλλο ένα δείγμα προσωπικής πολιτικής του βασιλιά ²¹². Η εφημερίδα, υποδεικνύοντας τον Βούλγαρη ως υπεύθυνο της πολιτικής κρίσης (ξεχνώντας κατά πάγια τακτική της ότι πριν λίγους μήνες είχε υποδείξει ως υπαίτιους τους συμβούλους του βασιλιά και σχεδόν άμεσα τον ίδιο) φρονούσε ότι ο Βούλγαρης απέτυχε να καταλύσει το Σύνταγμα. Ο Γεώργιος, ευτυχώς, δεν επέλεξε ούτε την παραίτηση ούτε το πολιτικό πραξικόπημα αλλά επιδεικνύοντας φρόνηση ανέθεσε στον Τρικούπη την κυβέρνηση. Η εφημερίδα εκτιμούσε ότι η κίνηση αυτή συνέφερε και τις δύο πλευρές. Από τη μια συνιστούσε συνέχεια της πάγιας πολιτικής του Γεωργίου για πολλαπλασιασμό των κομμάτων με σκοπό την αναθεώρηση του *σφόδρα φιλελευθέρου* συντάγματος ενώ από την άλλη το Πέμπτο κόμμα του Τρικούπη αποκτούσε υπόσταση.

Κατά την εφημερίδα η κίνηση αυτή του βασιλιά ήταν ένα είδος απάντησης στην διαφαινόμενη κίνηση των αντιπολιτευόμενων τον Βούλγαρη κομματαρχών, που με αίσθημα πολιτικής ευθύνης είχαν παραμερίσει τις κομματικές διαφορές και είχαν συμφωνήσει στη συγκρότηση κυβέρνησης συνασπισμού, με συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα (εφαρμογή συντάγματος, τροποποίηση εκλογικού νόμου, αναδιοργάνωση εθνοφυλακής, προσόντα υπαλληλίας - μονιμοποίηση, αναδιοργάνωση στρατού και στρατιωτικών υπηρεσιών, διαρρύθμιση των οικονομικών). Μάλιστα η αυταπάρνησή τους ήταν τέτοια που είχαν δεχτεί ως πρόεδρο της κυβέρνησης τον Κουμουνδούρο. Μια τέτοια κυβέρνηση θα προσέδιδε στη χώρα τουλάχιστον τρία χρόνια πολιτικής σταθερότητας, υποστήριζε η *Κλειώ*. Όμως ο Γεώργιος εξέλαβε αυτήν την κίνηση ως κίνδυνο για τα προνόμια του στέμματος και κάλεσε τον Τρικούπη. Ο Τρικούπης από την άλλη δέχτηκε γιατί ήθελε να δώσει υπόσταση στο Πέμπτο κόμμα. Η εφημερίδα αναγνώριζε στον Τρικούπη ότι διεξήγε τις εκλογές υπό κλίμα ελευθερίας, γεγονός που κατέγραφε υπέρ του. Η εφημερίδα με αυτό το άρθρο φαίνεται συνεπής με τις ιδεολογικές της αρχές ενώ, για ακόμα μια φορά, εμφανιζόταν να υποστηρίζει τον Κουμουνδούρο.

²¹² *Κλειώ*, 2/14.8.1875 “Η θέση της Ελλάδος”

3. Η κριτική στον «ξενόφερτο» Τρικούπη

Τα άρθρα αυτά δίνουν το τελευταίο στίγμα της πολιτικής ιδεολογίας της *Κλειούς*. Η επόμενη περίοδος ως την διακοπή της έκδοσης της εφημερίδας δεν έχει να δείξει πολλά πράγματα στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής. Άλλωστε, την πολιτική ζωή απασχόλησε σχεδόν αποκλειστικά η Ανατολική Κρίση και το ζήτημα της προσάρτησης της Θεσσαλίας. Η εφημερίδα υποστήριξε την οικουμενική κυβέρνηση του 1877 και αργότερα την κυβέρνηση Κουμουνδούρου. Στα τελευταία έτη κυκλοφορίας της υποστήριξε τον Κουμουνδούρο έναντι του Τρικούπη.²¹³

Σε αυτό το πλαίσιο δεν είναι παράξενο ότι στην εφημερίδα προβάλλουν ανταποκρίσεις και επιστολές από την Αθήνα που υποστηρίζουν τον Δηληγιάννη την περίοδο που κρινόταν η διαδοχή στο κουμουνδουρικό κόμμα²¹⁴. Η *Κλειώ* αμφισβήτησε την εξωτερική πολιτική του Τρικούπη (Αίγυπτο, Καραλί Δερβέν) και τάχθηκε κατά της οικονομικής του πολιτικής. Κατέκρινε την “υπερβολή των νόμων” του Τρικούπη και θεωρούσε ότι με απειράριθμα νομοθετήματα δεν σώζονται οι πολιτείες. Η πολιτική δανεισμού θα έπρεπε να αντικατασταθεί από την *ευκοσμία* (δηλ. την οικονομία) καθώς *λεληθότως* η πολιτική δανεισμού οδηγούσε στην καταστροφή: *Ουδεμία φροντίς περί εκπληρώσεως του ελλείματος ακάθεκτος όμως ζήλος προς συνομολόγησιν νέων δανείων, δι ων επανζάνεται το δημόσιον χρέος της Ελλάδος, συνεπανζάνεται δε και το έλλειμμα του προϋπολογισμού. Τοιούτω τρόπω φέρεται η Ελλάς λεληθότως προς οικονομικόν όλεθρον... η ευκοσμία πρώτιστος όρος οικονομικής επιδόσεως*²¹⁵.

Μια συνοπτική θεώρηση για τις πολιτικές προτιμήσεις του Θερειανού δίνεται στον επικήδειο για τον θάνατο του Κουμουνδούρου²¹⁶. Στο άρθρο αυτό ο Θερειανός έκανε μια συνολική αναδρομή στο έργο του έλληνα πολιτικού και τον συνέκρινε με τον Τρικούπη.

Κατά τον Θερειανό ο Κουμουνδούρος είχε αρκετά μειονεκτήματα. Δεν ήταν οξυδερκής και δεν μπορούσε να επιβληθεί στην κοινή γνώμη. Οι ελλείψεις του αυτές αντανακλούσαν την ελληνική κατάσταση. Μια Ελλάδα μικρή και ασθενής, και έναν ελληνισμό διασπαρμένο, και τον λαό να μην έχει αναπτυχθεί ηθικά. Ο Κουμουνδούρος

²¹³ Εξέφρασε, μάλιστα, την επιφύλαξή της για τη συμπεριφορά των θεσσαλών βουλευτών βλ. το σχόλιο της εφημερίδας Σχόλιο σε επιστολή στην οποία επικρίνονταν οι θεσσαλοί βουλευτές για τη σύμπραξή τους με τον Τρικούπη, *Κλειώ*, 6/18.3.1882. Σχόλιο σε επιστολή στην οποία επικρίνονταν οι θεσσαλοί βουλευτές για τη σύμπραξή τους με τον Τρικούπη.

²¹⁴ *Κλειώ*, 16/28.4.1883 και 23/5.5.1883.

²¹⁵ *Κλειώ*, 26/8.7.1882.

²¹⁶ *Κλειώ*, 5/17.3.1883.

γενικά περιγραφόταν ως αγαθός πολιτικός, ενδοτικός - εξισορροπητικός στις απαιτήσεις των βουλευτών και των κομματαρχών, βαθύς γνώστης του ελληνικού χαρακτήρα, μετριοπαθής.

Από την άλλη, όμως ήταν ήταν ο εμπειρότερος των Ελλήνων πολιτικών και είχε μεγάλη προσαρμοστικότητα, απόδειξη η πολιτική του για την προσάρτηση της Θεσσαλίας, όπου πολιτεύθηκε όπως ταίριαζε άλλοτε φιλοπόλεμος και στο τέλος υποχωρητικός.

Σε σύγκριση με τον Τρικούπη ο Κουμουνδούρος αναδεικνυόταν ως ο εκπρόσωπος της ελληνικής νοοτροπίας σε αντίθεση με τον ξενόφερτο τρόπο πολιτικής που εισήγε ο δεύτερος. Έτσι στον τομέα των εξυπηρετήσεων, η εφημερίδα σημείωνε ότι ο Κουμουνδούρος ανέπτυξε ένα ενδοτικόν σύστημα απέναντι στους κομματάρχες και τους βουλευτές ανταποκρινόμενος και προσαρμοζόμενος στην πραγματικότητα. Ο Τρικούπης όμως ανέπτυξε επιστημονικά το ρουσφετολογικόν σύστημα χορηγώντας αφειδώς προνόμια σε τυχαίους νεανίσκους και δημιουργώντας θέσεις για τους δικούς του. Η διαφορά τους ήταν ότι ο Κουμουνδούρος διέσωζε τουλάχιστον τους τύπους της «ρωμαίικης» αφελείας ενώ ο Τρικούπης πειράται να φενακίση τας όψεις των απλουστέρων περιπλάσσεων άφθονον δόσιν ευρωπαϊκού ψιμυθίου εις πάσαν κυβερνητικήν πράξιν, επικαλούμενος την ευπρέπειαν και την ηθικήν ... επιδεικνύμενος δε φρονηματισμόν προς κατάπληξιν των μαμακούθων και εποικοδόμησιν των καθ' υπόκρισιν ή εκ συμφέροντος θαυμαζόντων το τεράστιον τούτο παίδευμα της αγγλικής σχολής.

Τη σκυτάλη στην κριτική παίρνει η οικονομική πολιτική του Τρικούπη: *Και μα την αλήθειαν εάν η ανωτάτη πολιτική και οικονομική τέχνη συνίσταται εις το αυξάνειν τας δημοσίας προσόδους δι επιβολής νέων φόρων και χωρίς οικονομιών, δέον να ομολογήσωμεν ότι ο κ. Τρικούπης πολύ, παραπολύ ωφελήθη εκ της μακροχρονίου μαθητείας του παρά τοις εν Λονδίνω πολιτικοίς.*

Μετά από τα παραπάνω ο Θερεϊανός δήλωνε ότι: *Αντί των επιπλάστων καλλωπισμών της Δύσεως ημείς προτιμώμεν την άτεχνον και ακατέργαστον αλλά ζωντανήν απλότητα της Ελλάδος.* Ο Θερεϊανός δεν αμφισβητεί την ακεραιότητα του Τρικούπη και των συνεργατών του (Λομβάρδου, Καλλιγά) αλλά σημειώνει ότι οι έλληνες πολιτικοί αρχικά συνεργάζονται (ο Τρικούπης έστειλε ανώνυμα γράμματα στην Κλειώ υπέρ Κουμουνδούρου) και μετά αλληλομάχονται

Και φυσικά, το μέγιστο των επιτευγμάτων του Κουμουνδούρου ήταν η αναίμακτη

προσάρτηση της Ηπείρου. Το όνομά του θα έμενε για πάντα ένδοξο καθώς επί πρωθυπουργίας του έγινε η πρώτη μεγάλη και αναίμακτη επέκταση της Ελλάδας: *Αυτού πρυτανεύοντος, αυτού πρωθυπουργούντος, τη ενδομύχῳ επινεύσει ὅλου του ἔθνους, τη αρρήτῳ συνεπινεύσει και αὐτῶν των καθ'υποκρισιν φιλοπολέμων, ἡ Ελλάς ἤρατο αναιμάκτως θρίαμβον, τοιούτον οἷον οὐδέ ὠνειροπόλησαν αἱ πρόσθεν γενεαί*

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Το εθνικό ζήτημα και οι χειρισμοί του

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η υπεράσπιση της *Μικράς Ιδέας*

Κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου που ονομάσαμε συνταγματική (1861-1863) η εφημερίδα, συντάχθηκε με την φιλελεύθερη αντιπολίτευση και απέρριψε την αλυτρωτική πολιτική του Όθωνα. Ο Όθωνας όπως όλοι οι ηγεμόνες της Βαλκανικής, εφάρμοσε μια φιλόδοξη εξωτερική πολιτική που άξονάς της ήταν η οργάνωση μιας βαλκανικής συνεργασίας εναντίον της Τουρκίας με τη βοήθεια αρχικά της Ιταλίας και στη συνέχεια της Γαλλίας και με τη συνεργασία των κομιτάτων προκειμένου να προκαλέσει επαναστάσεις και πόλεμο με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Η πολιτική αυτή βρήκε αντίθετη την εσωτερική αντιπολίτευση που την κατήγγειλε ως προδοτική και επίσης ότι με αυτόν τον τρόπο προσπαθούσε να μην εφαρμόσει το Σύνταγμα. Η *Κλειώ* συντάχθηκε με την αντιπολίτευση αν και άσκησε μια μετριοπαθή κριτική, όπως είδαμε.

Ο κύριος λόγος που η εφημερίδα αντιτασσόταν στην αλυτρωτική πολιτική του Όθωνα ήταν ότι αυτή χρησιμοποιούνταν ως πρόσχημα για την καταπάτηση του Συντάγματος και την αιτιολόγηση των αντισυνταγματικών ενεργειών του στέμματος, ή καλύτερα της κυβέρνησης. Οι πολιτικοί που απονέκρωσαν την Ελλάδα ήταν κωμικό να νομίζουν ότι θα την αναδείκνυαν πρότυπο κράτος της Ανατολής: [...] *δεν γαργαλίζεται η εθνική ημών φιλοτιμία δια γελοίων εξωτερικών τάσεων, των οποίων τα ελατήρια ακριβώς γινώσκουσιν οι νοήμονες* ²¹⁷. *Το υπέρ της πατρίδος αίσθημα όταν μη ακολουθήται υπό της ζωοποιούσης αυτό ενεργείας, αποβαίνει αυτόχρημα διάκενος και, δος ειπείν, γελοία θεωρία* ²¹⁸.

Το πρόβλημα ήταν το κυβερνητικό σύστημα. Η εφημερίδα φρονούσε ότι η μόνη περίπτωση να βελτιωθεί το κυβερνητικό σύστημα ήταν η τήρηση του συντάγματος και η άσκηση μιας *διαπλαττομένης μετά συνέσεως* εξωτερικής πολιτικής που θα είχε ως *θεμελιώδη κεκτημένην αρχήν του έθνους το μεγαλείον* ²¹⁹.

Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι έπρεπε να προηγηθεί η εσωτερική ανάπτυξη της

²¹⁷ *Κλειώ*, 20/1.8.1862.

²¹⁸ *Κλειώ*, 2/14.12.1861.

²¹⁹ *Κλειώ*, 2/14.12.1861.

επεκτατικής πολιτικής²²⁰. *Της μεγάλης ιδέας οφείλει να προηγηθεί η μικρά ιδέα. Διαφορετικά υπήρχε κίνδυνος να ματαιωθεί απερίσκεπτα και η μεγάλη όπως καταστράφηκε και η μικρή. Και όχι μόνο αυτό, η πολιτική αυτή έθετε σε κίνδυνο τους αθώους αδελφούς: [...] δεν εντρέπονται [όσοι εκφάυλισαν την Ελλάδα] να παρίστανται σήμερον ενώπιον του Πανελληνίου ως υποκινηταί μεγάλης δήθεν ιδέας, ή μάλλον ειπείν, ως διεγέρται σκηνών, κατ' επιφάνειαν μεν εθνωφελών, κατά βάθος δε εθνοφθόρων [...].*

Η εφημερίδα προέτρεπε τους κυβερνώντες: [...] *ας συνετισθώμεν, πράττοντες έργα συνέσεως και ουχί αφροσύνης, αποτιθέμενοι τον βαρύν φόρτον των κενών ελπίδων και βαδίζοντες την ευθείαν πορείαν της στερεάς εθνικής αναπτύξεως [...] ημέτερον δε φρόνημα είναι, ότι η Ελλάς, εν ταις παρούσαις περιστάσεσιν, οφείλει επί πάσι να διευθετήσει τον ιδιόν οίκον, τον οποίον ήγειραν μεν μετά βαρύν κάματον επιδέξιαι τεκτόνων χείρες, κατέστησαν δε σχεδόν ετοιμόρροπον η απειρία και η κακή προαίρεσις ομού συνεζευγμένα.*

Παρόλο που η εφημερίδα, σε αυτή τη φάση, τάσσόταν υπέρ της εσωτερικής ανάπτυξης και κατά της τυχοδιωκτικής εξωτερικής πολιτικής του Όθωνα, δεν ήταν αντίθετη στην προοπτική βαλκανικής συνεργασίας αρκεί να μην οδηγούσε σε ασύνετες ενέργειες, γι αυτό κράτησε αποστάσεις στην παρούσα φάση. Η εφημερίδα διέβλεπε υποχώρηση της ψυχρότητας ανάμεσα στα δύο ομόθρησκα έθνη. Αιτία της ψυχρότητας ήταν, κατά την Κλειώ, η προπαγάνδα των αντιπανσλαβιστών και των πανσλαβιστών αντίστοιχα που εκφόβισαν τους δύο λαούς. Την αποτυχία του Φαλμεράϋερ ανεπλήρωσαν οι ιδιοτελείς αντενέργειες των εχθρών της Σερβίας και της Ελλάδος, οίτινες εντέχνως εκφοβήσαντες τους μεν Έλληνες δια του φαντάσματος του πανσλαβισμού, τους δε Σέρβους δια «της απλήστου των Γραικών φιλαρχίας» κατόρθωσαν να αποξενώσουν τους δύο λαούς. Περισσότερο επιρρεπείς στην προπαγάνδα αυτή ήταν οι Σέρβοι, που πάντως, σύμφωνα με την εφημερίδα δεν είχαν σχέση με τον πανσλαβισμό. Το μέλλον του πολιτισμού στα Βαλκάνια εξαρτιόταν από την Ελλάδα και τη Σερβία που εκπροσωπούσαν τις δύο ζωτικότερες εθνικές ομάδες της ευρωπαϊκής ανατολής, την ελληνική και τη σλαβική. Και οι δύο χώρες είχαν να εκπληρώσουν την ίδια αποστολή: στο εσωτερικό να αναπτυχθούν πολιτικά (φιλονομία) και στο εξωτερικό να κερδίσουν τη συμπάθεια του εξευγενισμένου κόσμου με την πνευματική τους πρόοδο και έτσι να γίνουν ίσως το φωτεινόν κέντρον της διανοητικής ενεργείας και της ηθοποιήσεως της

²²⁰ Κλειώ, 20/1.8.1862.

επιλοίπου Ανατολής. Η αποστολή αυτή τίνος άλλου δείται κρείττονος ελατηρίου παρά την αμοιβαίαν αγάπην και σύμπραξιν των δύο ομοθρήσκων λαών;

Στην περίοδο της μεταπολίτευσης η εφημερίδα συνέχισε να απορρίπτει τις αλυτρωτικές βλέψεις καλλιεργώντας και αυτή την “αλφρεδομανία” με τη λογική, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, της επέκτασης των συνόρων (ένωση Επτανήσων) και της πολιτικής ανάπτυξης. Κύριο μέλημα της *Κλειούς* ήταν ότι η Ελλάδα δεν θα έπρεπε να φανεί προς την Ευρώπη ασύνετη. Στο πλαίσιο αυτό απέρριπτε εκ νέου τις αλυτρωτικές βλέψεις και τάχθηκε υπέρ των μη επιθετικών ενεργειών. Κατέκρινε την πρόταση του πληρεξουσίου Κεφαλλονιάς Ιακωβάτου *περί ειρηνικής ενώσεως της Ηπείρου, Θεσσαλίας και Κρήτης μετά του βασιλείου της Ελλάδος* χαρακτηρίζοντάς την άκαιρη και αλλόκοτη. Η πρόταση είχε επισύρει αρνητικά σχόλια της εφημερίδας *Βελγική Ανεξαρτησία*. Η Ελλάδα, κατά την *Κλειώ* έπρεπε πρώτα να ηθοποιηθεί. Άλλωστε η Ευρώπη – παρατηρητής ήταν παρούσα: *Η Ελλάς ουδέποτε θα αποκτήση την υπόληψιν της Ευρώπης εφ' όσον διατελεί οικτρών έρμαιον της σπουδαρχίας της επαναστατικής κακοηθείας και του εξευτελισμού των χαρακτήρων*²²¹.

Με αυτό το σκεπτικό η εφημερίδα εξακολουθούσε να είναι διστακτική απέναντι στο ενδεχόμενο συνεργασίας με τη Σερβία . Τα αίτια βρίσκονταν στο γεγονός ότι οι δύο χώρες δεν διέθεταν ισχυρό στρατό, ενώ ο *μοχλός* των επαναστάσεων στις όμορες επαρχίες ήταν ουτοπία. Επαναστάσεις εύκολα θα μπορούσαν να ξεσπάσουν αλλά δύσκολα θα πραγματοποιούσαν ό,τι οι αρχηγοί τους προγραμματίζαν καθώς οι λαοί της Ανατολής είχαν αντικρουόμενα συμφέροντα. Η εφημερίδα τόνιζε για μια ακόμα φορά ότι η Ελλάδα και Σερβία είχαν ιστορική αποστολή και ότι έπρεπε πρώτα να ηθικοποιηθούν και να αναπτύξουν τον πολιτισμό τους τόσο ώστε να επισύρουν τη συμπάθεια της Ευρώπης. Όσο ο εκπολιτισμός αναπτυσσόταν τόσο θα πλησίαζαν αλλήλους. Η πρόταση αυτή όμως δεν σήμαινε ότι έπρεπε να εγκαταλειφθούν οι εξοπλισμοί. Το αντίθετο. Η προετοιμασία ήταν απαραίτητη γιατί κανείς δεν γνώριζε πότε θα υπάρξει έκρηξη²²².

²²¹ *Κλειώ*, 14/26.8.1864

²²² *Κλειώ*, 26/8.7.1864

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η Κρητική Επανάσταση και η υπεράσπιση της *Μεγάλης Ιδέας*

Και ενώ η εφημερίδα υποστήριζε σταθερά τις απόψεις της περί μη ανάμιξης της Ελλάδας σε νέες περιπέτειες η Κρητική Επανάσταση του 1866-1869 άλλαξε πλήρως τις απόψεις της, όπως έγινε και στα της εσωτερικής πολιτικής όπως είδαμε στο προηγούμενο μέρος.

Η πρώτη αντίδραση της εφημερίδας υπήρξε ιδιαίτερα επιφυλακτική²²³. Τονίζοντας ότι οι κρητικοί απαιτούσαν την εφαρμογή του Χάτι Χουμαγιούν έφθανε στο σημείο να χαρακτηρίσει λογική την απόφαση της Πύλης να συγκεντρώσει στρατό στα σύνορα επειδή κάτι τέτοιο ανταποκρινόταν στην ανάγκη συντηρήσεώς της. Η εφημερίδα διατεινόταν ότι η Ελλάδα έπρεπε να παραμείνει ουδέτερη γιατί δεν διέθετε ούτε στρατό ούτε ναυτικό και επισήμαινε την ανάγκη προπαρασκευών με το σύνηθες επιχείρημα ότι η εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων δεν μπορούσε να χρησιμοποιείται επ' αόριστον ως επιχείρημα και ότι δεν ήταν εθνικά αξιοπρεπές να στηρίζεται η Ελλάδα στην εύνοια των Δυνάμεων²²⁴.

Όμως, τόνιζε η εφημερίδα, αφού η Ελλάδα δεν είχε χρήματα για στρατό και στόλο θα έπρεπε οι πολιτικοί της να προωθήσουν την οργάνωση της Εθνοφυλακής που θα είχε καθαρά αμυντικά καθήκοντα και σε καμία περίπτωση επιθετικά. Για τη σύστασή της θα έπρεπε να συνομολογηθεί δάνειο *εθνικόν*. Συνέδεε δε την σύσταση των εθνικών δυνάμεων της Ελλάδας με την ίδια την ύπαρξη ευνομίας δηλ. και πάλι επανέρχεται στο εσωτερικό μέτωπο.

Ωστόσο, η εξέγερση των Κρητών δεν έμελλε να παύσει. Πολλώ δε μάλλον, που το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου συντέλεσε στην εκδήλωση συμπάθειας της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης για τον κρητικό αγώνα. Η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι

²²³ Κλειώ, 12/24.8.1866 άρθρο “Η Εθνοφυλακή εν Ελλάδι”.

²²⁴ Τα περί εγγύησης των Δυνάμεων, που θα συναντήσουμε και παρακάτω στην επιχειρηματολογία όσων δεν επιθυμούσαν την ανάληψη επιθετικής δράσης, αποτέλεσαν ένα μόνιμο μοτίβο στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν οι Έλληνες, κυρίως ο ελληνικός Τύπος, τις σχέσεις της Ελλάδας και της Ευρώπης. Η αλήθεια, όμως, είναι ότι τα περί εγγύησης, καλύπτονταν από ασάφεια και δεν ερείδονταν επί συγκεκριμένων δεσμεύσεων ως προς το είδος τους. Το γεγονός οφειλόταν στην θεμελιώδη πολιτική επιλογή της Βρετανίας για αποφυγή δεσμεύσεων μέσω εγγυήσεων. Για το θέμα της προστασίας και των εγγυήσεων βλ. Κατερίνα Γαρδίκια, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999 (κυρίως σ. 70, 89-90).

στο ζήτημα, στάθηκε αρχικά αμήχανη έως απορριπτική. Ιδιαίτερα η κυβέρνηση Βούλγαρη με υπουργό Εξωτερικών τον Δεληγιώργη (Ιούνιος του 1866), μολονότι δεν απέτρεψε τις επαφές και τις συνεννοήσεις ανάμεσα στην Κρήτη και την Αθήνα²²⁵, αρνήθηκε να υποστηρίξει ενεργά την Κρήτη επειδή δεν ήθελε να δυσαρεστήσει τις Δυνάμεις ανακινώντας το Ανατολικό Ζήτημα, αλλά και λόγω της έλλειψης στρατιωτικής υποδομής της Ελλάδας²²⁶.

Γρήγορα, τα γεγονότα επέβαλαν τη δική τους δυναμική. Η επανάσταση στην Κρήτη επεκτάθηκε, ενώ το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου προσέφερε την απαιτούμενη υποστήριξη από την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη. Η εφεκτική πολιτική της κυβέρνησης Δεληγιώργη – Βούλγαρη ανατράπηκε από την κυβέρνηση του Κουμουνδούρου (Δεκέμβριος 1866), που διέθετε κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ο Κουμουνδούρος θεώρησε τη στιγμή κατάλληλη ώστε να επισπεύσει τις πολεμικές προπαρασκευές και να δημιουργήσει την βαλκανική συμμαχία στην οποία πάντα αποσκοπούσε. Στο πλαίσιο αυτό προέβη στην σύναψη εσωτερικού δανείου 28 εκ. δραχμών και ξεκίνησε επαφές με τη σερβική πλευρά που οδήγησαν στη σύναψη μυστικής συνθήκης συμμαχίας.) Η Κλειώ υποστήριξε και τις δύο αυτές επιλογές του Κουμουνδούρου.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία της πολιτικής του Κουμουνδούρου ήταν από τη μια μεριά η επιτυχία του δανείου και από την άλλη η συναίνεση του Βασιλιά. Η επιτυχία του δανείου εξαρτιόταν από την υποστήριξη που θα παρείχαν οι ομογενείς καθώς η Ελλάδα ήταν αποκλεισμένη από τα διεθνή χρηματιστήρια λόγω της παύσης πληρωμών των παλαιότερων δανείων της Ανεξαρτησίας (1824-1825).

Η εφημερίδα θεώρησε καθοριστικής σημασίας την επιτυχία του δανείου που θα εξασφάλιζε την απεξάρτηση της Ελλάδας από την καλή θέληση των Δυνάμεων : *Θα ήτο εν τούτοις μωρία το προσδοκάν την απελευθέρωσιν της δυστυχούς Κρήτης εκ των φιλανθρώπων ενεργειών της ευρωπαϊκής διπλωματίας*. Η έκβαση του κρητικού αγώνα εξαρτιόταν από το επίπεδο των στρατιωτικών και ναυτικών πόρων που μπορούσε με τις δικές της δυνάμεις να αντιτάξει *εναντίον των αγρίων σφετεριστών των εθνικών δικαιωμάτων της* . Σε αυτό το πλαίσιο η Ελλάδα αποτάθηκε στους ομογενείς *εξαιτουμένη ουχί ελεημοσύνην αλλά συνδρομήν* και μάλιστα με κάθε δυνατή εγγύηση. Η εφημερίδα αναρωτιόταν αν οι ομογενείς ήταν διατεθειμένοι να ακούσουν την *ικετικήν*

²²⁵ Διαμαντούρου, ό.π, σ. 255.

²²⁶ Δαφνής, ό.π, σ. 278.

φωνήν της και προσπάθησε να κεντρίσει το εθνικό τους φιλότιμο: *Αν το δάνειον ναυαγήσει, τετέλεσται τότε, διότι μετά του δανείου ναυαγεί και η θαυμασομένη φιλοπατρία των Ελλήνων*²²⁷.

Ο Θερεϊανός δεν είχε άδικο για τις εγγυήσεις και γενικότερα για το χαρακτήρα του δανείου. Πράγματι το δάνειο του 1867/1868 είχε υπέγγυο τα έσοδα των τελωνείων Αθηνών, Πειραιά, Πάτρας, ενώ το επιτόκίό του ήταν ιδιαίτερα ελκυστικό : 8-9%²²⁸. Ήταν γενικό χαρακτηριστικό των δανείων της περιόδου 1862-1878 ήταν ο υψηλός τόκος που σε ορισμένες περιπτώσεις έφτανε στο 10% έναντι 3,5% του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Σε αυτή την κατεύθυνση ωθούσε ο αποκλεισμός του ελληνικού δημοσίου από τις ξένες χρηματαγορές. Ο υψηλός τόκος αποτελούσε το κίνητρο που έδινε το ελληνικό κράτος στον υποψήφιο αγοραστή ελληνικών ομολόγων, δηλ. κυρίως των ομογενών, ώστε να επενδύσει σε αυτά.²²⁹ Ωστόσο, οι ομογενείς φάνηκαν απρόθυμοι να αγοράσουν ομολογίες αυτού του δανείου όσο και γενικότερα ομόλογα ελληνικών δανείων την περίοδο αυτή, παρά το γεγονός ότι δραστηριοποιήθηκαν ποικιλοτρόπως για την ενίσχυση του κρητικού αγώνα²³⁰. Το γεγονός οφείλεται στο ότι τα δάνεια αυτά συνδέθηκαν με τις συρράξεις και τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου²³¹. Οι ομογενείς δεν ήταν αντίθετοι στην αλυτρωτική πολιτική, όμως το ενδεχόμενο πολεμικής αναμέτρησης και στρατιωτικής ήττας της Ελλάδας τους αποθάρρυνε να επενδύσουν στα ελληνικά δάνεια²³² παρά το γεγονός ότι την συγκεκριμένη περίοδο οι ομογενείς στρέφονταν στις χρηματιστηριακές δραστηριότητες²³³. Ο αποκλεισμός από τις εξωτερικές αγορές καθιστούσε τις ελληνικές ομολογίες δύσκολες στη μεταπώληση και επιπλέον δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως ενέχυρο για πίστωση στις ευρωπαϊκές χρηματαγορές²³⁴. Ας σημειωθεί ότι τα τρία χρηματιστήρια όπου κυκλοφορούσαν ελληνικά ομόλογα την περίοδο αυτή ήταν της Πόλης, της Τεργέστης και της Αθήνας λόγω του αποκλεισμού²³⁵.

²²⁷ Κλειώ, 21/3 . 5. 1867.

²²⁸ Χάρης Εξερχόγλου, «Τα εσωτερικά ελληνικά εθνικά δάνεια (1862-1876): η τοποθέτησή τους στην Κωνσταντινούπολη», *Τα Ιστορικά*, 4, Δεκέμβριος 1985, σ. 299.

²²⁹ *Ο.π.*, σ. 298. Ο συγγραφέας παραπέμπει σε αδημοσίευτη εργασία του Δερτιλή με τίτλο «Ο ελληνισμός της διασποράς. Επιστροφή προς την Ελλάδα», 1979.

²³⁰ Με χρηματικές εισφορές των ομογενών αγοράστηκαν τα πλοία «Αρκάδι», «Ενωσις», «Κρήτη» που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην Κρητική Επανάσταση, Δαφνής, *ό.π.*, 280.

²³¹ Εξερχόγλου, *ό.π.*, σ. 300.

²³² *Ο.π.*, σ. 306.

²³³ *Ο.π.*, σ. 305.

²³⁴ *Ο.π.*, σ. 310

²³⁵ Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους...*, *ό.π.*, σ. 504 .

Η εφημερίδα στηλίτευσε αυτήν την απροθυμία των ομογενών ήδη από τις αρχές του 1867. Το μένος της είχε ως στόχο κυρίως του πλούσιους ομογενείς ενώ αντίθετα εκτιμούσε ότι οι φτωχότεροι διακατέχονταν από πατριωτική έξαρση: *Οπόταν οι πλούσιοι αδιαφορούσι τι δύνανται να πράξωσιν οι πένητες, όσον ευπροαίρετοι και αν δειχθώσιν;*²³⁶. Πράγματι φαίνεται ότι οι ελληνικές ομολογίες προσέλκυσαν περισσότερο το ενδιαφέρον των μικροαποταμιευτών, τουλάχιστον στην Κωνσταντινούπολη, είτε λόγω πατριωτισμού είτε λόγω του ότι αυτοί ενδιαφέρονταν κυρίως για τους τόκους και δεν είχαν ευρύτερες οικονομικές φιλοδοξίες²³⁷.

Η μεγάλη επίθεση της εφημερίδας έλαβε χώρα στα μέσα του 1867 με δύο πύρινα άρθρα. Με αυτά επιχειρούσε μια απάντηση στα επιχειρήματα που προβλήθηκαν σε σχέση με το δάνειο. Η απάντηση κινούνταν σε δύο άξονες. Ο πρώτος είχε να κάνει με την οικονομική συμπεριφορά των ομογενών και ο δεύτερος με απάντηση σε όλες τις όψεις του ζητήματος. Τελικός στόχος ήταν φυσικά να πείσει τους ομογενείς για την αγορά ομολογιών του δανείου.

Ο Θερεϊανός κατηύθυνε τα πυρά του κυρίως εναντίον των ομογενών του Λονδίνου κατηγορώντας τους ότι ακολουθούσαν την αγγλική εξωτερική πολιτική βοήθους της φιλοχρηματίας τους. Η πραγματική αιτία που αρνούνταν να αγοράσουν ομολογίες του δανείου δεν ήταν η αλληλεγγύη που έδειχναν στους ομολογιούχους των δανείων 1824-1825 όπως διατεινόταν ο *Χρόνος*. Η πραγματική αιτία της στάσης των ομογενών του Λονδίνου, κατά την *Κλειώ*, ήταν η *φιλοχρηματία* που υπερίσχυε της υποτιθέμενης φιλοπατρίας τους. Οι ομογενείς φοβούμενοι ότι θα χάσουν τα χρήματά τους ήταν πρόθυμοι να προσφέρουν *δωρήματα* όχι όμως και να αγοράσουν ομολογίες του δανείου²³⁸. Πρόβαλαν ως δικαιολογία ότι τα χρήματά τους θα γίνονταν *παρανάλωμα* της απληστίας των ελλήνων πολιτικών, ενώ στην πραγματικότητα η στάση τους συνδεόταν με την εχθρική αγγλική εξωτερική πολιτική (τις αρχές αυτές χαρακτηρίζει *αγγλικάς*). *Τνα μη υποθέση όμως ο κόσμος ότι θύουσι θυμίαμα εις την πολιτικήν του Δέρβη και Στάνλεν* η εφημερίδα πρότεινε έναν εναλλακτικό τρόπο ενίσχυσης της Ελλάδας. Θα μπορούσαν να αγοράσουν ένα πλοίο *θωρακοφόρον καταλογίζοντες την δαπάνη αυτού εις τόσας ομολογίας του ελληνικού δανείου. Φρονούμεν ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν θα*

²³⁶ *Κλειώ*, 6/18.1.1867. Στο ίδιο φύλλο γίνεται ενθουσιώδης αναφορά στην πρόταση του «Πανελληνίου Συλλόγου» Ερμουπόλεως για σύσταση Ανωνύμου Μετοχικής Εταιρείας Εθνικών Ελληνικών Πλοίων, με έδρα το Λονδίνο, σκοπός της οποίας θα ήταν η εύρεση χρημάτων για την αγορά πολεμικών πλοίων.

²³⁷ Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 311.

²³⁸ *Κλειώ*, 19/31.5.1867. Το άρθρο έχει τίτλο “Το ελληνικόν δάνειον και οι εν Λονδίνω ομογενείς”

*αρνηθή την συνδρομήν ταύτην, γενομένην εις βάρος του ελληνικού δανείου*²³⁹. Το ποσό για την αγορά μιας κανονιοφόρου δεν ήταν μεγάλο και οι ομογενείς μπορούσαν να το διαθέσουν εν είδη δανείου. Άλλωστε οι περιουσίες τους δεν θα μειώνονταν. Η εμπλοκή σε συζητήσεις *σχολαστικάς μικρολογίας* για τις εγγυήσεις του δανείου ήταν ντροπή τη στιγμή που επικρεμόταν η απειλή πολέμου και σφάζονταν οι Κρητικοί.

Παρόλο που θεωρούσε μωρολογίες τα περί εγγυήσεων η εφημερίδα έσπευσε να μιλήσει τη γλώσσα των ομογενών, δηλ. τα οικονομικά. Υποστήριξε ότι το δάνειο παρείχε κάθε δυνατή εγγύηση για την απότιση των τόκων. Άλλωστε, η μεγάλη οικονομική επιφάνεια των ομογενών θα τους επέτρεπε να στερηθούν τους τόκους για ένα, δύο ή τρία χρόνια. Η κατηγορία ότι οι έλληνες πολιτικοί ήταν απατεώνες και άπληστοι δεν ίσχυε. Οι περισσότεροι ήταν φτωχοί. Αλλά ακόμα και αν ίσχυε η κατηγορία, η εφημερίδα υπενθύμιζε ότι τα χρήματα αποστέλλονταν στην Τράπεζα²⁴⁰ και η Τράπεζα δεν άνοιγε πιστώσεις στην κυβέρνηση ανεξέταστα. Τέλος, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις η κυβέρνηση θα χρησιμοποιούσε πράγματι το δάνειο για την αγορά πολεμικού υλικού και δεν θα κατέληγε στα γραφεία του κόμματος του Κουμουνδούρου, γεγονός που τεκμηριωνόταν από την αποστολή αξιωματικών στο εξωτερικό και τις σύντονες παρασκευές.

Δεν έλειπε βεβαίως η αναφορά στο εθνικό φιλότιμο. Ο ίδιος ο Θερεϊανός *πτωχός συντάκτης* αγόρασε κάποιες μετοχές και ευχόταν να χάσει τους τόκους και να μη λάβει το κεφάλαιο. Κάθε Έλληνας είχε υποχρέωση να αποδόσει τα *τροφεία εις την θρέψασαν αυτόν πατρίδα*. Ήταν *χ ρ έ ο ς* σε καιρό υπέρτατης ανάγκης που έπρεπε να εκπληρωθεί με προθυμία και *ουχί μετ' εμπορικού δισταγμού*. Το ελληνικόν δάνειον είναι αποτέλεσμα του αγώνος της Κρήτης, είναι επομένως δάνειον εθνικόν καθ' όλην της λέξεως την σημασίαν, δάνειον γινόμενον δια την προαγωγήν των ελληνικών συμφερόντων, δια το μεγαλείον της Ελλάδος.

Στοχεύοντας σε μια ακόμα ένσταση άρρητη στο κείμενο, υπάρχουσα όμως στη λογική των ομογενών (όπως αναφέραμε παραπάνω), ότι δηλαδή ενδεχόμενος ελληνοτουρκικός πόλεμος σήμαινε αυτόχρημα ότι διακινδύνευαν τα χρήματά τους, έσπευσε να τονίσει ότι η νίκη της Ελλάδας θα ήταν σίγουρη εφόσον με τα χρήματα

²³⁹ Θα ήταν ενδιαφέρον εάν η πρόταση όπως διατυπώνεται από την εφημερίδα ήταν πρόταση του Κουμουνδούρου.

²⁴⁰ Σύμφωνα με τους όρους του δανείου η υπηρεσία του δανείου εκτελούνταν από την Εθνική Τράπεζα, Ανδρέα Ανδρεάδη, Έργα, Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1939, τ. Β', σ. 357.

εξοπλιζόταν. Η ανωτερότητα του ελληνικού έθνους έχει εδώ τον πρώτο λόγο μέχρι παραληρήματος: *Η εν Κρήτη μονομαχία του ελληνισμού και μουσουλμανισμού ήνοιξε τους οφθαλμούς του ελληνικού έθνους. Η νήσος του Μίνωος και του Ραθαμάνθους απέδειξε εναργώς ότι η δύναμις των Ελλήνων είναι τοσούτον μάλλον ισχυροτέρα όσον μάλλον ανειμένη είναι η των εναντίων και ότι εκ του πλήθους των τουρκικών κιδάρων ουδόλως έπεται ότι πάσα κίδαρις επικαλύπτει και εγκέφαλον. Τριακοντακισχίλιοι έλληνες στρατιώται καλώς συγκεκριμένοι και πέντε ή εξ πλοία θα ήρκουν ίνα αναστήσωσι της Ελλάδος την δόξαν. Ιδού το μέγα εξαγόμενον του εν Κρήτη αιματηρού πειράματος.*

Τέλος, απαντώντας στα επιχειρήματα ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να κάνει τίποτα καθώς ήταν υπό κηδεμονία και χρειαζόταν διπλωματική στήριξη αντέτασσε το επιχείρημα ότι ο αγώνας της Κρήτης έδειξε ότι οι Έλληνες μπορούσαν να τα καταφέρουν μόνοι τους. Δόγμα άλλωστε στις διεθνείς σχέσεις ήταν το αυτεξούσιο. Επιπλέον, δεν ίσχυε το επιχείρημα ότι η Ελλάδα είχε ακόμα μέλλον και ότι οι Δυνάμεις θα αναγκάζονταν αργά ή γρήγορα να αναγνωρίσουν τα δίκαιά της. Ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση θα έπρεπε η Ελλάδα να έχει δύναμη ώστε να μπορεί να συνάψει τις αναγκαίες συμμαχίες ξέροντας ότι μπορεί να δυσαρεστήσει τους υπόλοιπους. Αφού η Ελλάδα έπρεπε να παρασκευαστεί και δεν είχε μεταλεία όπως η αρχαία, στρεφόταν στα *απανταχού φιλότιμα τέκνα της* και τα καλούσε να την ενισχύσουν για να λάβει την πρέπουσα θέση της ανάμεσα στα έθνη.

Σε δεύτερο άρθρο της ²⁴¹ η εφημερίδα επιτέθηκε εκ νέου στους ομογενείς του Λονδίνου που δήλωναν ότι συμπαραστέκονταν στους ομολογιούχους του 1824-1825. Οι τελευταίοι, αντέτεινε η *Κλειώ*, είχαν αγοράσει σε ευτελέστατη τιμή²⁴² τις ομολογίες και εν πάσει περιπτώσει παρόλο που ήταν χρέος της Ελλάδας να τους πληρώσει, η στιγμή δεν ήταν κατάλληλη την ώρα που έδινε αγώνα. Αν οι ομολογιούχοι επιθυμούσαν να πληρωθούν θα έπρεπε να βοηθήσουν την Ελλάδα *την ταλαίπωρον όπως αναλάβη τα παρ' άλλων αυτή οφειλόμενα, ούτω δε δυνηθή μίαν ημέραν και υμάς να ικανοποιήση και εις εαυτήν να περιάψη τιμήν.*

Όμως, η δικαιολογία δεν ίσχυε καθώς οι ομογενείς ακόμα και αν επρόκειτο για δάνειο προκειμένου να εξοφληθεί το παλαιό (κάτι που η εφημερίδα θεωρεί ανοησία από

²⁴¹ *Κλειώ*, 26/7.6.1867

²⁴² Το επιχείρημα είναι λογικό καθώς οι περισσότεροι ομολογιούχοι των δανείων της Ανεξαρτησίας ήταν Ολλανδοί κερδοσκόποι που είχαν αγοράσει σε εξευτελιστικές τιμές τα ομόλογα από τους πρώτους κατόχους. Για το ζήτημα βλ. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 504-505.

οικονομική σκοπιά) και πάλι δεν θα αγόραζαν. Στην πλειοψηφία τους οι ομογενείς δεν εδείχθησαν οίοι ώφειλον να δειχθώσιν ενώπιον της αγωνιζόμενης πατρίδας των. Ενεργοποιήθηκαν μόνο όταν αντιλήφθηκαν ότι η οικονομική ενίσχυση του κρητικού αγώνα τους πρόσφερε προοπτικές κοινωνικής καταξίωσης. Έτσι, αρχικά, στον πρώτο έρανο υπέρ των Κρητών στο Λονδίνο δεν μαζεύτηκαν πάνω από 2000 λίρες. Όταν όμως συστάθηκε φιλοκρητικός σύνδεσμος που περιλάμβανε τον επίσκοπο του Λονδίνου, και την αγγλική αριστοκρατία τότε έσπευσαν να δώσουν κάθε ένας πολύ μεγάλα ποσά: *Η αγγλική αριστοκρατία ανερρίπισεν ευθύς την δοξοκόπον γενναιότητα της καρδιάς των [...] τότε κατεγοητεύθησαν οι άνθρωποι, εκόντες άκοντες συνησθάνθησαν όλον το κράτος της φιλελεημοσύνης των και ήνοιζαν το βαλάντιόν των.* Δεν ήταν λοιπόν το εθνικό φιλότιμο που τους καθοδήγησε αλλά η δίψα για κοινωνική καταξίωση.

Η εφημερίδα κατέκρινε και το επιχείρημα ότι οι ομογενείς στην Κωνσταντινούπολη είχαν ψυχρανθεί από τη συμπεριφορά του εκεί έλληνα προξένου : είναι παράδοξος η εκδίκησης τη στιγμή που σήμερα πρόκειται περί των όλων. Ερμηνεύοντας αυτή τη θέση ως δυσπιστία προς την ελληνική πολιτική ηγεσία ο Θερεϊανός συμφωνούσε ότι πράγματι οι πολιτικοί δεν είχαν σταθεί στο ύψος των περιστάσεων²⁴³.

Και ποιες ήταν οι περιστάσεις αυτές; Ο αγώνας της Κρήτης έδειχνε ότι η Ελλάδα δεν νοσεί αντίθετα *κέκτεται εισέτι ακμαίον τον πρώτιστον όρον πάσης επιτυχίας - την α ρ ε τ ή ν*, όπως έδειξε η συμμετοχή των Ελλήνων στον αγώνα. Το ζήτημα, πλέον, είχε ξεκαθαρίσει: Η εθνική ολοκλήρωση προηγούνταν της εσωτερικής ανάπτυξης: *ο ελληνικός λαός επιδίωξε την ελευθερίαν πριν επιδιώξη την εντός των θεμιτών όρων πολιτικήν ενότητάν του.* Οι πολιτικοί της Ελλάδας παρανόησαν την αποστολή του μικρού βασιλείου και επιδόθηκαν σε νομοθετικούς σχολαστικισμούς. Ο κρητικός αγώνας έδειξε την πλάνη: *Οι άνθρωποι επείσθησαν ότι δεν είναι ικαναί αι φιλελεύθεροι μόνον αρχαί όπως κατασκευάσωσι το μεγαλείον ενός έθνους. Μέχρι της χθες εφρόνουν οι πλείστοι ότι δια μόνης της παιδείας και του φωτισμού θα διεξήγετο η αποστολή της Ελλάδος και θα ανεβιβάζετο ο ελληνισμός εις την εμπρέπουσα περιωπήν. Ο αγών όμως της Κρήτης εδίδαξε τους πάντας ότι το ελληνικό ζήτημα δεν λύεται κατ' ουδένα τρόπον δια μόνης της ελληνικής παιδείσεως, ότι δείται προς τούτο γοργότερου μέσου και ότι τα μεγάλα ζητήματα, ως εκήρυξε προ τεσσάρων ενιαυτών ο προμνημονευθείς πρωθυπουργός της Πρωσίας δεν επιδέχονται άλλην λύσιν ή τ η ν δ ι α σ ι δ ή ρ ο υ κ α ι α ί μ α τ ο ς.*

²⁴³ Κλειώ, 26/7.6.1867.

Οι ομογενείς τα χαρτοφυλάκια των οποίων είναι γεμάτα ξένων χρεογράφων αρνούνταν να αγοράσουν ελληνικά ομόλογα τη στιγμή που μόνο λίγα χρηματικά νεύρα χρειάζονταν ώστε να κοπεί ο γόρδιος δεσμός του ανατολικού ζητήματος και να απαλλάξουν την ευρωπαϊκή διπλωματία από την τύρβη.

Η Ελλάδα δεν καταδέχτηκε να ζητήσει έλεος αλλά εν είδη δανείου τα μέσα για να αναδείξει τους ομογενείς τέκνα μεγάλης πατρίδας. Οικτίρει τους *φιλογενείς*, ευεργέτες που δραστηριοποιήθηκαν και ευεργέτησαν την Ελλάδα όταν αυτή ήταν δούλη και δεν υπήρχε ελληνική κυβέρνηση, Τύπος και Βουλή για να τους εκθειάσει και παρασημοφορήσει. Η αντίθεση των παλαιών ευεργετών με τους νέους πλούσιους *τεχνικήν επιδεικνύμενοι πάτριον αγάπην, αγωνίζονται μόνον πως ευθηνότερον να εξωνήσωσι και πως πονηρότερον να αρπάσωσι τον τίτλον του φιλογενεστατού.*

Δεν θα σχολιάσουμε τα προφανή (τονισμός της επέκτασης έναντι της εσωτερικής ανάπτυξης) Αυτό που θα θέλαμε να τονίσουμε είναι η θεώρηση από τη μεριά της εφημερίδας του ρόλου των ομογενών. Η *Κλειώ* επεφύλασσε στους ομογενείς μια ιδιαίτερη θέση στην εξωτερική πολιτική και στην όλη ανάπτυξη της Ελλάδας, γεγονός που θα φανεί αργότερα πιο έντονα. Θεωρούσε ότι οι ομογενείς είχαν υποχρέωση να συνδράμουν οικονομικά το κράτος και τους επεφύλασσε κεντρικό ρόλο στην εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους, τονίζοντας την αναγκαιότητα να ενισχύσουν την εκπαίδευση και τον εκπολιτισμό των αλύτρωτων περιοχών με δεδομένο ότι το ελληνικό κράτος δεν μπορούσε να προβεί επίσημα σε μια τέτοια πολιτική. Αυτό όμως δε σήμαινε ότι σε αυτοί θα υποκαθιστούσαν το κράτος. Το ελληνικό κράτος για την *Κλειώ* με τα όποια ελαττώματά του είναι αδιαπραγμάτευτη αξία. Μάλιστα, θεωρούμε, ότι η επίθεση της εφημερίδας προς τους ομογενείς την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης εκεί ακριβώς είχε τη βάση της. Η εφημερίδα εκλάμβανε τη στάση των ομογενών ως απαξίωση, τελικά του ίδιου του ελληνικού κράτους καθώς αμφισβητούνταν μια σημαντικότερη λειτουργία του, η οικονομική. Η αντίληψη αυτή διαφαίνεται από την απάντησή της *Κλειούς*²⁴⁴ σε επιστολή ομογενούς που πρότεινε τη σύσταση εταιρείας περί καταρτισμού ελληνικού στόλου. Ο επιστολογράφος αφού περιέγραφε τρόπους εξεύρεσης των κεφαλαίων (δανεισμός κ.λπ.) έθετε το μόνιμο πρόβλημα των ομογενών, το ζήτημα της κυβέρνησης: η εταιρεία θα *δύναται να επιβάλει την θέλησίν της εις την ελληνικήν κυβέρνησιν δια τε τα υπουργικά πρόσωπα και δια την καθόλου πολιτικήν*. Αυτό

²⁴⁴ *Κλειώ*, 22/6. 3.1869.

ήταν και το σημείο με το οποίο η *Κλειώ* διαφωνούσε παρόλο που γενικά συμφωνούσε με την ιδέα σύστασης εταιρείας: καμιά κυβέρνηση δεν θα δεχόταν (και δεν έπρεπε να να δεχτεί όπως συνάγεται έμμεσα από το κείμενο του άρθρου) να ιδιοποιηθεί τη λειτουργία της μία εταιρεία και να αναδειχθεί κράτος εν κράτει (*ενδέχεται επιτέλους να ιδιοποιηθή τα δικαιώματα της κυβερνήσεως και ν' αναδειχθεί κράτος εν κράτει*). Με ηθικότητα και τιμιότητα η κυβέρνηση θα έδειχνε ότι πρώτιστο μέλημά της είναι το συμφέρον του κράτους. Η λογική της *Κλειούς* δεν δέχεται την αμφισβήτηση της κυβερνητικής, καλύτερα κεντρικής εξουσίας, από κανένα.

Η επιχειρηματολογία της *Κλειούς* μάλλον ανατρέπει τον ισχυρισμό που αναπτύσσει ο Μποχώτης για τα δάνεια του 1867 και την υποστήριξή τους από την *Κλειώ*. Δεν φαίνεται να ευσταθεί η άποψη ότι με την υποστήριξη της εφημερίδας στην πολιτική του δανεισμού του Κουμουνδούρου το 1867 προωθούσε την ενίσχυση των κερδών και του εισοδήματος των αστικών και ημιαστικών στοιχείων, ιδίως της ομογένειας, την αύξηση της φορολογίας και την επιβάρυνση της παραγωγής της χώρας ²⁴⁵. Το επιχείρημα αυτό έχει ως υπόβαθρο τη θεώρηση ότι η εθνικιστική έξαρση, που οδηγούσε στην αύξηση των εξοπλισμών και του δημοσίου χρέους χρησιμοποιούνταν ως μέσο αναπαραγωγής του δανεισμού ²⁴⁶. Το επιχείρημα θα ευσταθούσε αν οι ομογενείς έδειχναν ενδιαφέρον για τις ομολογίες του δανείου, τουλάχιστον την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης, Άλλωστε, η *Κλειώ*, όπως είδαμε στην κριτική της οικονομικής πολιτικής του Τρικούπη, τασσόταν εναντίον του αλόγιστου δανεισμού, πιστή στις ηθικολογικές δοξασίες της. Η πραγματικότητα ήταν ότι το δάνειο του 1867 προσλαμβάνονταν ως εθνικό μέσα στη δίνη του εθνικισμού, που στην Ελλάδα του 19ου αιώνα σάρωνε τα πάντα και επιβαλλόντα σε όλο το φάσμα της ιδεολογίας με προφανή σκοπό τη νομιμοποίηση του νεαρού κράτους, γύρω από το οποίο στρέφονται ελάσσονες εταίροι του πλέγματος εξουσίας, οι εγχώριοι αστοί ²⁴⁷.

Αξίζει να επισημάνουμε την επίθεση ιδιαίτερα εναντίον των ομογενών του Λονδίνου. Η απέχθεια που νιώθει για την Αγγλία τη συγκεκριμένη περίοδο είναι, καταρχάς, η πρώτη αιτία. Από εκεί και πέρα οι λόγοι μπορεί να είναι οικονομικής υφής και έχουν να κάνουν με τη ναυπήγηση των δύο πολεμικών πλοίων «Βασιλεύς Γεώργιος» και «Βασίλισσα Όλγα» που πραγματοποιήθηκε σε ναυπηγεία του Λονδίνου

²⁴⁵ Μποχώτης, *ό.π.*, σ. 127.

²⁴⁶ Την υπόθεση αυτή διατυπώνει ο Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 376-377.

²⁴⁷ Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 488

και της Τεργέστης αντίστοιχα. Η εφημερίδα υποστήριξε σθεναρά την ναυπήγηση του ελληνικού πλοίου στην Τεργέστη²⁴⁸, το οποίο προφανώς στηριζόταν στην ελληνική κοινότητα Τεργέστης. Καταφέρθηκε μάλιστα συστηματικά εναντίον των περικοπών των προγραμμάτων ναυπήγησης του συγκεκριμένου πλοίου από τον Βούλγαρη²⁴⁹.

Από την άποψη της τρέχουσας πολιτικής ενδιαφέρον έχει η πρόταση να αγοράσουν οι ομογενείς με δικά τους χρήματα τα πλοία και να τα χρεώσουν στο δάνειο, πρόταση που ενδεχομένως να αντανakλά σκέψεις του Κουμουνδούρου. Πάντως, η εφημερίδα με λύπη διαπίστωνε το 1869, όταν πλέον όλα είχαν τελειώσει ότι οι ομογενείς νοιάζονταν περισσότερο για το συμφέρον τους παρά για το γενικό καλό και τη φιλοπατρία. Η φιλοπατρία αυτή μειώνεται προοδευτικά λόγω της ευζωίας και του *αδιαλείπτου συγχρωτισμού* με τις πολιτισμένες κοινωνίες, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την έρευνα²⁵⁰.

Τον Σεπτέμβριο του 1867 η *Κλειώ* δημοσίευσε δύο άρθρα που αποτελούν ορόσημο της αλλαγής στάσης της εφημερίδας. Στο άρθρο του «Το ελληνικόν ζήτημα εσωτερικώς εξεταζόμενον»²⁵¹ ο Θερεϊανός εξέταζε τις εσωτερικές συνιστώσες του κρητικού ζητήματος. Η ανάλυση κατέληγε στην προτεραιότητα της επέκτασης των συνόρων έναντι της εσωτερικής ανάπτυξης. Οι πολιτικοί της Ελλάδας, διατεινόταν ο Θερεϊανός, αδρανούσαν και είχαν αποθέσει τις ελπίδες τους στις Μεγάλες Δυνάμεις. Είχαν ξεχάσει ότι το ελληνικό κράτος είναι προσωρινό: *κράτος κατά την κυριώδη της λέξεως έννοια δεν δύναται να θεωρηθή η Ελλάς · είναι μάλλον ειπείν σταθμός, αφ' ου ορμόμενος ο ελληνισμός οφείλει να εκπληρώση την υπό του παρελθόντος διαγραφομένην αυτώ ένδοξον αποστολήν [...] η Ελλάς οία υπάρχει σήμερον, είναι γεωγραφική μόνον έννοια, είναι κράτος άνευ ορίων, σώμα άνευ κεφαλής*. Το ερώτημα που προέκυπτε ήταν σαφές: *Πώς θέλετε να ενεργήση ελευθέρως στο καχεκτικόν τούτο πλάσμα η ζείδωρος αύρα της*

²⁴⁸ Βλ. πχ. *Κλειώ*, 18/30.1.1869, όπου περιγραφή της τελετής καθέλκυσης του *θωρακωτού ελληνικού πλοίου* «Βασίλισσα Όλγα». Το πλοίο εκτός από τα τεχνικά χαρακτηριστικά του (ταχύτητα, δύναμη πυρός), εξαιρείται και για την εμφάνισή του: [...] *ιδίως το πρωραίον μέρος, το σχηματίζον τον κριόν, έχει τι φρικώδες*.

²⁴⁹ *Κλειώ*, 27/9.5.1868.

²⁵⁰ Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)» *Ιστορικά*, τ. 7, Δεκέμβριος 1987, σ.143 και 145. Η Θεοδώρου συμπεραίνει ότι η τάση που έδειχναν οι πλούσιοι Χίοι για διαμονή σε αριστοκρατικά προάστια, ο επιδεικτικός τρόπος διαβίωσης, η εκπαίδευση που έδιναν στα παιδιά τους ήταν στοιχεία ενδεικτικά της τάσης ενσωμάτωσης στην αγγλική αστική τάξη. Ο ίδιος ο Θερεϊανός όπως είδαμε παραπάνω τόνιζε ότι οι ομογενείς του Λονδίνου ενεργοποιήθηκαν όταν συνειδητοποίησαν ότι η συμμετοχή τους στους εράνους για το κρητικό τους παρέχει μια δίοδο για την είσοδό τους στην αγγλική αριστοκρατία.

²⁵¹ *Κλειώ*, 15/27.9.1867.

ελευθερίας, εφ' όσον υπέρκειται αυτού ορίζων τοσούτον πνιγηρός; . Η συγκρότηση σύγχρονου ευνομούμενου κράτους με δρόμους και όλα τα έργα υποδομής θα ήταν ευπρόσδεκτη ποσώς όμως δεν θα εκούφιζε την πικρίαν της εθνικής συνειδήσεως διότι ο Έλλην πριν ιδή την πατρίδα του ευτυχούσα, θέλει να την ιδή μεγάλην και ισχυράν.

Στη συνέχεια παρά το γεγονός ότι δεν έβλεπε να υπάρχουν πολιτικοί άνδρες που να αξίζουν τον τίτλο αυτό²⁵² δήλωνε ότι προτιμούσε τον Κουμουνδούρο από τον Βούλγαρη ως *υγρότερον* δηλ. μετριοπαθή. Ο Κουμουνδούρος, διατεινόταν η εφημερίδα, έκανε το λάθος να περιμένει τη βοήθεια των ομογενών για την κάλυψη του δανείου, ενώ απαιτούνταν θυσίες. Άλλωστε, οι εξοπλισμοί του ήταν ανεπαρκείς, ο ελληνικός στρατός δεν μπορούσε να χαρακτηριστεί τακτικός. Εκδήλωνε και πάλι την αντίθεσή του στην παραγγελία δύο κανονιοφόρων πλοίων στην Αγγλία γιατί αυτά δεν θα πρόσφεραν τίποτα από στρατιωτικής πλευράς. Τέλος, εξέφραζε την αγανάκτησή του γιατί δεν επαναστάτησαν οι Θεσσαλοί που τα περίμεναν όλα από την Ελλάδα. Πρέτρεπε δε τους λαούς της Ανατολής να ενωθούν για να διώξουν τους Τούρκους και να μην περιμένουν την εύνοια της Ευρώπης. Στο τέλος του άρθρου τόνιζε ότι η Ελλάδα έπρεπε να *συγκινδυνεύσει* στο Κρητικό ζήτημα γιατί διαφορετικά κινδύνευε το ηθικό κύρος της. Με τον όρο *συγκινδυνεύσει* εννοούσε τις προπαρασκευές. Η ίδια η εφημερίδα συγκεφαλαίωνε εύγλωττα τις απόψεις της: *Υποστήριζις της Κρήτης, σύντονον παρασκευή εις πόλεμον, σύμπραξις και συνεννόησις μετά των φύσει και θέσει συμμάχων, τα πάντα εκ των ιδίων δυνάμεων, ουδεμία ελπίς εις ξένους προστάτας ή ευεργέτας .*

Στο άρθρο “Το ελληνικόν ζήτημα εξωτερικώς εξεταζόμενον”²⁵³ η εφημερίδα επιχειρούσε να απαντήσει στις κατηγορίες του ευρωπαϊκού τύπου αλλά και στο εσωτερικό μέτωπο ότι η Ελλάδα επηρεαζόταν από τη Ρωσία και διαπίστωνε ότι ήταν φυσικό οι Έλληνες να διέπονται από φιλικότερα αισθήματα προς τη Ρωσία αφού καμία άλλη δύναμη δεν φαινόταν στην παρούσα φάση να διάκειται ευνοϊκά απέναντί τους, δηλαδή να επιθυμεί την έστω και περιορισμένη επέκταση της Ελλάδας. Παράλληλα εξαπέλυε δριμύα επίθεση στην Αγγλία.

Η Κλειώ τόνιζε την υποχρέωση της Ρωσίας να ενισχύει τους αγώνες των λαών της Ανατολής, αλλά αναγνώριζε παράλληλα τη δυσκολία της καθώς είχαν ριζώσει οι προκαταλήψεις των δυτικών για τη Ρωσία με αποτέλεσμα οι αγώνες αυτοί να

²⁵² Δηλαδή, όπως το εξειδικεύει, δεν είναι ηθικά και υλικά ανεξάρτητοι και δεν εκπροσωπούν γνήσια τις ανάγκες της κοινωνίας που προορίζονται να “ποδηγητήσουν”.

²⁵³ Κλειώ, 1/13.9.1867.

διαστρέφονται ως μοσχοβίτικα κινήματα. Με αυτό ως δεδομένο η Ρωσία *είναι ηθικώς υπόχρεως να μετριάξη δια γενναίας τινός συνδρομής την ευθύνην της σκληράς παρανοήσεως*, θύματα της οποίας καθίστανται οι αθώοι χριστιανοί.

Η εφημερίδα προσπαθούσε να απαντήσει στα δύο ρεύματα της ελληνικής πολιτικής. Προς τους αντισλαβιστές αντέτεινε ότι τα παθήματα της Πολωνίας και το *μορμολύκειον* του πανσλαβισμού δεν έπρεπε να είναι τα μόνα κριτήρια για την αξιολόγηση της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής. Ενώ προς τους θιασώτες μιας ελληνικής αυτοκρατορίας με τη βοήθεια της Ρωσίας σημείωνε την αλλαγή των στόχων της ρωσικής πολιτικής στην Ανατολή. Η ρωσική εξωτερική πολιτική δεν προσανατολιζόταν πια στην κατάκτηση της Ανατολής και την ηγεσία επί των ομοφύλων και ομοδόξων της, όπως την περίοδο της Επανάστασης του 1821. Αιτία για την αλλαγή αυτή ήταν η ίδρυση του ελληνικού και σερβικού κράτους, που αναδείχθηκαν σε κέντρα των αντίστοιχων εθνοτήτων. Υπό αυτές της συνθήκες η Ρωσία επιθυμούσε την αντικατάστασή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με αυτόνομες ανεξάρτητες ηγεμονίες. Επιπλέον, οι επεκτατικές βλέψεις της Ελλάδας δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν από τη Ρωσία, η οποία θα ήθελε να δει την Ελλάδα *επηρεζόμενην ίσως μέχρι της αρτικώερας εσχατίας της Πίνδου , αλλ' ουχί επηρεζόμενην μέχρι του Αίμου και του Θρακικού Βοσπόρου*. Προφανώς, κάποιοι δεν θα έπρεπε πρέπει να επιδεικνύουν μεγάλο ενθουσιασμό για τη ρωσική πολιτική.

Ανεξάρτητα, πάντως, από την ορθότητα της ρωσικής πολιτικής, η *Κλειώ* τόνιζε ότι η Ρωσία *επιθυμεί την ούτως ή άλλως ελευθέρωσιν των υπό την οθωμανικήν κυριαρχίαν ομοφύλων και ομοθρήσκων της* άσχετα από τον τρόπο που αυτή θα πραγματοποιούνταν. Όλα τα παραπάνω είχαν ως αποτέλεσμα οι μεν Ανατολίτες να έχουν εναποθέσει πολλές ελπίδες στη Ρωσία ενώ οι Δυτικοί να υποπτεύονται κάθε κίνηση των λαών της Ανατολής ως υποκινούμενη από τη Ρωσία. Η κατάσταση αυτή οδηγούσε τη Ρωσία σε υπέρ το δέον επιφυλακτική στάση. Η Ρωσία είχε υποχρέωση, αφού ούτως ή άλλως η στάση της γινόταν αντικείμενο παρεξήγησης, να μετριάξει *δια γενναίας τινός συνδρομής την ευθύνην της σκληράς παρανοήσεως*. Δηλαδή, η εφημερίδα πρότεινε την έμμεση συνδρομή, οικονομική ή διπλωματική στήριξη της Ρωσίας.

Στη συνέχεια η εφημερίδα απηύθυνε δριμύ κατηγορώ προς την Αγγλία, κύριο μέλημά της ήταν η ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μάλιστα δεν δίσταζε προ ουδενός για να υποστηρίξει την πολιτική της. Προς στιγμήν οι Έλληνες

πίστεψαν ότι η αγγλική πολιτική είχε αλλάξει και ήταν ευνοϊκή για τους Έλληνες. Οι Έλληνες, διατεινόταν η *Κλειώ*, εξαπατηθέντες από τους ψευδοεπαναστάτες της Αθήνας πίστεψαν ότι με την εκδίωξη του Όθωνα, για τον οποίο οι Άγγλοι ένιωθαν αντιπάθεια, έμελλον να συναρθώσι και τα εις την προαγωγήν της Ελλάδος παρεμβληθέντα κωλύματα. Ο ελληνικός κόσμος κατελήφθη τότε υπό ακατασχέτου αλφρεδομανίας. Όμως δεν υπήρχε τώρα πια καμιά αμφιβολία, για την *Κλειώ*, ότι η Οκτωβριανή επανάσταση και η έξωση του Όθωνα έγιναν με επέμβαση της αγγλικής πολιτικής. Μόλις η αγγλική κυβέρνηση έμαθε τη συνομολόγηση επιθετικής συμμαχίας του Όθωνα με τη Σερβία και τον Γαριβάλδη, συμμαχία που θα άλλαζε το χάρτη της Ανατολής, έδιωξε τον Όθωνα, καλλιεργώντας παράλληλα την αλφρεδομανία. Προκειμένου να αντισταθμίσει τη φενάκη του Αλφρέδου η Αγγλία έσπευσε να παραχωρήσει τα Επτάνησα αφού προηγουμένως γκρέμισε τα φρούρια στην Κέρκυρα κάτι που δεν έγινε στο Βελιγράδι.

Στο κρητικό ζήτημα η αγγλική πολιτική ήταν ανάληκτη και όχι ουδέτερη όπως την χαρακτήριζαν οι αγγλόφιλοι. Αν ήταν *φιλόφρων* ουδετερόφιλη θα παρενέβαινε τουλάχιστον στην Πύλη ώστε να πάψουν *αι εν τη Κρήτη διαδραματιζόμεναι σκηναί* σε πνεύμα συνδιαλλαγής και επιείκειας. Αλλά η αγγλική ουδετερότητα ήταν αρνητική. Ακόμα χειρότερα, η Ελλάδα δεν έπρεπε να περιμένει τίποτα από ενδεχόμενη αλλαγή κυβέρνησης στην Αγγλία. Όταν ακόμα και οι πλέον φιλελεύθεροι άγγλοι πολιτικοί όπως ο «φιλέλληνας» Γλάδστων και ο τιμημένος από την Ελλάδα Φίνλεϋ επεδείκνυν ανθελληνική συμπεριφορά τι θα μπορούσε να περιμένει η Ελλάδα από τους άγγλους μισέλληνες;

Στη συνέχεια υπερασπιζόταν το γάμο του Γεωργίου λέγοντας ότι ο βασιλιάς είχε κάνει το παν προκειμένου να αποσπάσει την εύνοια της Αγγλίας, η οποία δεν ανταποκρίθηκε²⁵⁴. Η προτίμηση στη Ρωσία ήταν φυσική κατά τον Θερειανό γιατί ήταν η μόνη δύναμη που δεν είχε αντίρρηση σε ενδεχόμενη επέκταση της Ελλάδας έστω και περιορισμένης: *Η Ρωσσία θέλει την αύξησιν της Ελλάδος, τουλάχιστον μέχρι των κεραυνίων και Καμβουνίων ορέων, εν ω η Αγγλία έχει την αξίωσιν να μη προβή αυτή πέραν της Όθρυος. Η Ρωσσία ενδέχεται να μη είναι απόλυτος φίλος των Ελλήνων · αλλά προκειμένης εκλογής μεταξύ φίλου σχετικού και εχθρού κεκηρυγμένου, προτιμότερος πάντοτε ο σχετικός φίλος. Τα ολίγα σελίνια, άτινα προσήνεγκον υπέρ των Κρητών οι*

²⁵⁴ Ο Δερτιλής παρατηρεί ότι ο Γεώργιος την εποχή εκείνη έπαιζε πολιτικό παιχνίδι με τις Δυνάμεις με σκοπό τη σταθεροποίηση του θρόνου του με τακτικούς ελιγμούς που δεν απέκλειαν την υποταγή σε εκείνη τη Δύναμη που θα εξασφάλιζε μακροήμερευση στο θρόνο του, Δερτιλής, ό.π., σ. 303.

λόρδοι της Αγγλίας υπήρξαν αρκούντως ευπρόσδεκτα · ευπροσδοκότεραι όμως υπήρξαν αι εκτατοντάδες χιλιάδων φράγκων, τας οποίας απέστειλον οι Ρώσσοι. Η ευγνωμοσύνη πρέπει να καταμετρήται κατά το μέγεθος της ευεργεσίας.

Αναφορικά με τη Γαλλία ο Θερειανός υποστήριζε ότι επειδή δεν είχε συμφέροντα στην Ανατολή έπρεπε να θεωρηθεί *γενναιοτέρα μεν και αφιοκερδεστέρα της Αγγλίας, ειλικρινεστέρα δε και ιπποτικωτέρα της Ρωσσίας*. Παρόλα αυτά τα νέφη του δυτικού προσηλυτισμού επηρέαζαν την εκτίμηση των λαών της Ανατολής. Το Ανατολικό Ζήτημα λίγο ενδιέφερε τη Γαλλία παρά τη διακήρυξη της αρχής των εθνοτήτων και την ένοιαζε στο βαθμό που με βάση αυτό μπορούσε να συγκροτεί συμμαχίες.

Συγκεφαλαιώνοντας, ο Θερειανός σημείωνε ότι η συμπάθεια της Ρωσίας όσον και αν μπορούσε να υποτεθεί ειλικρινής ήταν άγονη και κάθε βοήθειά της επιζήμια λόγω των προκαταλήψεων της Δύσης. Μόνο έμμεση συνδρομή δικαιούταν να απαιτήσει η Ελλάδα. Η έμμεση βοήθειά της²⁵⁵ μπορούσε να ωφελήσει τα μέγιστα, είτε ως μεσίτης αγοράς όπλων από την Αμερική είτε συντελώντας στην *ισοπέδωσιν οικονομικών τινών κωλυμάτων* (εννοεί, προφανώς, τα δάνεια) Η Αγγλία από την άλλη ήταν *κεκηρυγμένος εχθρός* του ελληνισμού και αν δεν υπήρχε ο ρωσικός κίνδυνος θα κακοποιούσε την Ελλάδα. Η Γαλλία ήταν απλά αδιάφορη. Το συμπέρασμα ήταν απλό: *Συνελόντι ειπείν, άπασαι αι μεγάλαι δυνάμεις ήκιστα κήδονται περί Ελλάδος, οπότεν πρόκειται να εξοικονομήσωσι τα συμφέροντά τους*²⁵⁶

Εκτός από τα παραπάνω η ταύτιση συμφερόντων Ελλάδας – Ρωσίας είχε να κάνει με το γεγονός ότι η Ρωσία ήταν εχθρός του ισλαμισμού. Η *Κλειώ* δεν έδινε, τουλάχιστον εμφανώς, ιδιαίτερη βαρύτητα στο *ομόδοξον* μια και αυτό ήταν το κύριο στοιχείο που χρησιμοποιούσαν οι Δυτικοί στις κατηγορίες τους σχετικά με την επιρροή της Ρωσίας στους Έλληνες: *οι Ανατολίται αγαπώσι την Ρωσσίαν ουχί τοσούτον ως ομόδοξον και κραταιάν δύναμιν - είναι δε τοις πάσι γνωστόν μεθ' οπόσης επιδρά ισχύος εν τη Ανατολή το θρησκευτικόν αίσθημα των κατοίκων - αλλά κατ' εξοχήν ως κεκηρυγμένην αντίπαλον του ισλαμισμού. Αι συμπάθειαι, ων απολαύει επομένως εν τη Ανατολή η ρωσσική κυβέρνησις και το ρωσσικόν έθνος ερείδονται επί ανεξιτήλων παραδόσεων, τας οποίας εθόλωσαν ίσως ενίστε μεταβατικά τινά επεισόδια, ουδέποτε όμως ίσχυσαν να*

²⁵⁵ Σε σημείωσή της σε άρθρο του *Χρόνου* η εφημερίδα εξέφραζε έμμεσα την απογοήτευσή της από τη ρωσική πολιτική καθώς αν ήθελε να ανακινήσει ανατολικό ζήτημα θα μπορούσε να χρηματοδοτήσει κίνημα στην Ηπειροθεσσαλία *Κλειώ*, 19/31.1.1868.

²⁵⁶ *Κλειώ*, 1/13.9.1867.

εξαλείψωσιν²⁵⁷.

Στις κατηγορίες περί ομοδόξου απαντούσε με το ίδιο νόμισμα : *Πώς θέλετε να αποσκορακίση η Ελλάς την τυχόν προσφερομένην βοήθειαν της Ρωσσίας αφ' ου ουδέν έχει να ελπίση εκ της βοηθείας άλλης τινός δυνάμεως; Αλλ' οι Έλληνες είναι υπηρέται και δορυφόροι της Ρωσσίας, λέγετε. Διατί, διότι είναι ομόδοξοι. Αλλά μήπως και οι Ιταλοί δεν ήσαν και δεν είναι ομόδοξοι των Γάλλων; Μη άραγε διεμαρτυρύθη ο αυτοκράτωρ της Ρωσσίας κατά της Γαλλίας ότε αύτη έδραμεν εις βοήθειαν της ομοδόξου Ιταλίας;*

Αυτή η προκατάληψη της Δύσης εναντίον της Ρωσίας συντελούσε ώστε η Ελλάδα να μπορεί να αναμένει μόνο ηθική ή υλική έμμεση βοήθεια και για μια ακόμα φορά τονίζεται η ανάγκη να στηριχθεί στις δικές της δυνάμεις²⁵⁸.

Σημειώνουμε εδώ τη χρονική συγκυρία. Ο γάμος του Γεωργίου με την Όλγα ασφαλώς και συντέλεσε στην αναθάρρυνση των ελπίδων, τουλάχιστον των ρωσόφιλων, για βοήθεια από τη Ρωσία. Κατά τα άλλα διαπιστώνουμε ότι, όπως και στην εσωτερική έτσι και στην εξωτερική πολιτική, η εφημερίδα υποστήριζε τον Κουμουνδούρο, η πολιτική του οποίου τόνιζε την αλληλεγγύη με τους λαούς της νοτιοανατολικής Ευρώπης και τους χριστιανούς της Ανατολής και τη σημασία της φιλίας με τη Ρωσία. Κεντρικό σημείο αναφοράς των κουμουνδουρικών ήταν οι εξοπλισμοί. Στο κρητικό ζήτημα οι κουμουνδουρικοί τόνιζαν την ενεργό υποστήριξη στον αγώνα των Κρητών και παράλληλα ζητούσαν να αυξηθούν οι φόροι και απαιτούσαν από το λαό θυσίες. Από την άλλη οι βουλγαρικοί περιορίζονταν στην φροντίδα για τα θύματα και τους πρόσφυγες, έκαναν μαι γενική αναφορά για την ανάπτυξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας, μείωσαν τον αριθμό του στρατεύματος και ελάττωσαν τους φόρους. Στα τέλη του 1868 η παράταξη του Κουμουνδούρου καταλήφθηκε από πραγματική πολεμική υστερία. Ήταν τότε που υπό την πίεση της κοινής γνώμης η κυβέρνηση Βούλγαρη απέστειλε εκστρατευτικό σώμα υπό τον Πετροπουλάκη προκαλώντας την άμεση αντίδραση της Πύλης. Οι διπλωματικές σχέσεις των δύο

²⁵⁷ Κλειώ, 20/1.2.1867. Αυτή είναι και η διαφορά της Κλειούς από τον σκληρό πυρήνα της ρωσόφιλης παράταξης, πχ. από την εφημερίδα Αιών. Ο Αιών εκφράζει την πιο παραδοσιακή ρωσόφιλη πολιτική που στηρίζεται στο ομόδοξον και αντιδυτικό πνεύμα. Αντίθετα, η Κλειώ και ειδικότερα ο Θερεϊανός (ο Λιβαδάς ενστερνίζεται απόψεις που προσεγγίζουν την φιλοσοφία του Αιώνα για τη δράση του καθολικισμού και της Δύσης εναντίον της Ορθοδοξίας), προσεγγίζει ρεαλιστικότερα το ζήτημα, ίσως και επειδή απευθύνεται στον έξω ελληνισμό αλλά και στο εξωτερικό εν γένει. Για αυτήν την τάση του Αιώνα βλ. Παρασκευάς Ματάλας, Έθνος και ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 207-210.

²⁵⁸ Κλειώ, 21/3.5.1867.

χωρών διακόπηκαν, και μετά από τελεσίγραφο της Πύλης και την απόρριψή του από την κυβέρνηση Βούλγαρη, ο πόλεμος ήταν προ των πυλών Πάντως τα πάντα κρίθηκαν τόσο από το γνωστό επεισόδιο με τον αποκλεισμό της Σύρου από τον Hobart πασά όσο και την επέμβαση των Δυνάμεων και τη σύνοδο των Παρισίων τον Ιανουάριο του 1869.

Η Κλειώ έκρινε θετικά τη στάση της κυβέρνησης Βούλγαρη στο τελεσίγραφο της Πύλης στα τέλη του 1868 συμπορευόμενη έτσι με την πολιτική του κουμουνδουρικού κόμματος που εκείνη την περίοδο είχε καταληφθεί από πολεμικό ενθουσιασμό ²⁵⁹. Ωστόσο, επισήμανε την αποφασιστική βαρύτητα που θα έπαιζε η απόφαση των Δυνάμεων : *Η Ελλάς, καίπερ απαράσκευος και έρημος ούσα συμμάχων, δεν φοβείται όμως τον πόλεμον, ουδέ θα οπισθοχωρήση απέναντι οιασδήποτε θυσίας. Αλλ' ο μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων πόλεμος ενδέχεται ν' ανάψει μεγάλην πυρκαϊάν, την οποίαν αι ευρωπαϊκαί κυβερνήσεις ουδεμίαν έχουσι προς το παρόν διάθεσιν να υποδαυλίσωσι. Το παν εξήρτηται επομένως εκ της ευμενούς ή δυσμενούς επεμβάσεως των μεγάλων δυνάμεων* ²⁶⁰. Η εφημερίδα συμφώνησε με την απόρριψη του τελεσίγραφου από τον Βούλγαρη: *Η έντονος συμπεριφορά της Ελλάδος ου μόνον αναβιβάζει την αξιοπρέπειαν του έθνους, όπερ η μικρά αυτή γωνία εκπροσωπεί, αλλ' υπεμφαίνει ωσαύτως γενναίαν τινά διαμαρτύρησιν εναντίον της καταθλιπτικής κηδεμονίας των ισχυρών, ήτις ουκ ολίγον συνετέλεσεν εις τον περιορισμό της πολιτικής αναπτύξεως του ελληνικού βασιλείου* ²⁶¹. Τελικά όμως έσπευσε να τονίσει ότι έπρεπε η Ελλάδα να συμμορφωθεί με το τελεσίγραφο της Συνδιάσκεψης των Παρισίων τονίζοντας ότι οι Δυνάμεις θα πρέπει να κρίνουν με σύνεση και επιείκεια την ελληνική πολιτική και να την αφήσουν να πολιτευθεί σύμφωνα με τα συμφέροντά της.

Η τελευταία φάση του κρητικού ζητήματος (Δεκέμβριος 1868 – Ιανουάριος 1869) καταδεικνύει τον χειρισμό των κρίσεων από την Κλειώ χειρισμός που θα φανεί εναργέστερα στο κεφάλαιο που διαπραγματεύεται τα περί προσάρτησης της Θεσσαλίας. Το μοτίβο είναι το εξής: κάθε φορά που τα πράγματα φθάνουν σε οριακό σημείο η Κλειώ προπαγανδίζει την επιστράτευση και γενικά συντάσσεται με την κοινή γνώμη. Σε κάθε άρθρο της όμως, ακόμα και το πιο πολεμοχαρές, η εφημερίδα σπεύδει να τονίσει ότι τα πάντα εξαρτούνταν από τη μεσολάβηση των Δυνάμεων αναιρώντας κατ' ουσίαν την φιλοπόλεμη ρητορική της. Τελικά το φιλοπόλεμο είναι για την

²⁵⁹ Hering, ό.π., σ. 481-482.

²⁶⁰ Κλειώ, 30/12.12.1868.

²⁶¹ Κλειώ, 4/16.1.1869.

εφημερίδα ένα μέσο πίεσης προς την Ευρώπη. Επιπλέον, η ικανοποίηση των φιλοπόλεμων αιτημάτων της κοινής γνώμης, τουλάχιστον σε ρητορικό επίπεδο, λειτουργεί, ή ελπίζεται ότι θα λειτουργήσει ως μέσο εκτόνωσης της πίεσης προς την κυβέρνηση και τελικά προς τον βασιλιά ²⁶². Η τάση της αυτή έρχεται σε αντίθεση με την τακτική και την πολιτική των ελληνικών εφημερίδων για τις οποίες ο πόλεμος δεν είναι απειλή προς την Ευρώπη αλλά ευπρόσδεκτος ²⁶³.

Σε μια αναδρομική κριτική για τη στάση των ελλήνων πολιτικών αλλά και την πορεία της Κρητικής Επανάστασης η εφημερίδα θεωρούσε ότι η αρχικά ευνοϊκή στάση των Δυνάμεων οφειλόταν στον φόβο τους για γενικευμένη επανάσταση στην Τουρκία *η απανταχόθεν και μετά κρότου προαγγελομένη κολοσσιαία επανάστασις του εν Τουρκία ελληνικού στοιχείου*. Γι αυτό και αρχικά φάνηκαν ευνοϊκά διακεείμενες στην παραχώρηση της Κρήτης αλλά μετά την αδιαλλαξία της Τουρκίας πρότειναν μετριοπάθεια. Όσο περνούσε ο καιρός και οι Δυνάμεις έβλεπαν ότι η επανάσταση περιορίζεται τοπικά στην Κρήτη ενώ από την άλλη διαφαινόταν η αδυναμία της Ελλάδας να επιβάλλει δυναμική λύση το ενδιαφέρον τους περιορίστηκε και τέλος εξαφανίστηκε παράλληλα με τον περιορισμό κάθε βοήθειας από την Ελλάδα. Τελικά όλοι είχαν απηυδήσει από την κατάσταση (ομογενείς, ελλαδίτες, Δυνάμεις, Τούρκοι) και το πράγμα κατέληξε όπου κατέληξε. Οι έλληνες πολιτικοί απλά *υπήρξαν αλληλοδιαδόχως αντιπρόσωποι της ελεεινότητος του ελληνικού έθνους* ²⁶⁴

²⁶² Υπό αυτό το πρίσμα νομίζουμε θα πρέπει να ειπωθεί η σχέση εθνικισμού και εξοπλισμών και παρά με τη λογική του ότι αυτοί ήταν αναγκαίοι για την εξακολούθηση του δανεισμού, όπως υποθέτει ο Χατζηιωσήφ (βλ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*). Κατά τη γνώμη μας η φιλοπόλεμη πολιτική του Τρικούπη των ετών 1881-1882 και 1885 δεν είχε σχέση τόσο με τον δανεισμό όσο με την εκτόνωση της κοινής γνώμης. Θα ήταν τουλάχιστον οξύμωρο να υποστηρίζει κανείς την εθνικιστική υστερία, διακυνδινεύοντας το μέλλον της ελληνικής δυναστείας. Ας θυμίσουμε εδώ ότι η δημοκρατική προοπτική (με την έννοια της αβασίλευτης δημοκρατίας) αναπτύχθηκε εν πολλοίς στο πλαίσιο του εθνικού ζητήματος.

²⁶³ Λούβη, *ό.π.*, *passim*.

²⁶⁴ Κλειώ, 16/28.8.1869.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Πανσλαβισμός

Την **περίοδο 1869-1870** πριν η διένεξη μεταξύ Οικουμενικού Πατριαρχείου και Βουλγάρων λάβει τη μορφή του σχίσματος, η εφημερίδα παρέμεινε πιστή στις διακηρύξεις της προηγούμενης τριετίας, και ήλθε σε αντιπαράθεση με τους αντισλαβιστές.

Χαρακτηριστική ήταν η αντιπαράθεση με αφορμή μια αναφορά των *παρά τον Δούναβιν πεντακοσίων Μακεδόνων, Ηπειρωτών, Θεσσαλών* προς την Αγγλία με την οποία ζητούσαν τη συνδρομή της υπέρ του απειλούμενου ελληνισμού²⁶⁵. Όπως και στην περίπτωση του Βερναρδάκη, ο διάλογος της εφημερίδας με αυτούς έγινε μέσω της *Νέας Ημέρας* η οποία αναγκάστηκε μάλιστα να λογοκρίνει τις επιστολές των πεντακοσίων γιατί σε ορισμένα σημεία τους ήταν υβριστικές..

Η εφημερίδα αρχικά αμφισβήτησε τον αριθμό αυτών που απέστειλαν την αναφορά φέρνοντας ως παράδειγμα παρόμοιες αναφορές από την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης ²⁶⁶. Στη συνέχεια ανέπτυξε τις απόψεις της για το ζήτημα του πανσλαβισμού και γενικότερα της πολιτικής που θα έπρεπε να ακολουθηθεί από την ελληνική πλευρά.

Η πρώτη αντίρρηση της εφημερίδας ήταν η οροθεσία, γεωγραφική έκταση του *ελληνισμού* όπως αυτή καθοριζόταν από τους ομογενείς. Οι Έλληνες του Δούναβη έβλεπαν κινδύνους κατά του ελληνισμού από τυχόν παραχώρηση εδαφών στο Μαυροβούνιο, και την ενδεχόμενη προσάρτηση της Βοσνίας στη Σερβία ωσάν αυτές οι περιοχές να κατοικούνταν από Έλληνες. Ακόμα και τους Αλβανούς που κατοικούσαν στη Βόρειο Αλβανία επιθυμούσαν εγκλείσουν στα όρια του ελληνισμού, ανεξάρτητα από τη θέληση των ίδιων των Αλβανών ²⁶⁷. Μια τέτοια οροθεσία δεν ανταποκρινόταν

²⁶⁵ Κλειώ, 26/7.8.1869.

²⁶⁶ Κατά τον Κρητικόν αγώνα υπεγράφησαν εν Τεργέστη τόσα έγγραφα προς διαφόρους διπλωμάτας και ισχυρούς της γης όσα ουδείς δύναται να φαντασθή. Απαντα δε τα έγγραφα ταύτα οφείλονται ιες την ακάθεκτον φιλοπατρίαν ενός και μόνου ανδρός του κ. Γιάμαρη, Κλειώ, 26/7.8.1869. Σε επόμενο φύλλο τους παρουσιάζει ακόμα πιο ειρωνικά των *παρά τον Δούναβιν πεντακοσίων Μακεδόνων, Ηπειρωτών, Θεσσαλών e tutti quanti* Κλειώ, 9/21.8.1869.

²⁶⁷ Σε επόμενο φύλλο της η εφημερίδα τονίζοντας την υπερβολή και με βάση υπαινιγμό για τη Σπίτσα που είλκε την επωνυμία της από τις Σπέτσες άρα ήταν ελληνική τόνιζε ότι, με αυτή τη λογική, αν η λατινική είχε στενή συγγένεια με την ελληνική γλώσσα ό,τι είναι λατινικό θα έπρεπε να είναι διεκδικήσιμο Κλειώ, 23/4.9.1869.

ούτε στα πραγματικά σύνορα του ελληνισμού, διατεινόταν η Κλειώ, ούτε στις ανάγκες της στιγμής που επέβαλαν την αποφυγή διέγερσης φυλετικών παθών ανάμεσα στους λαούς της βαλκανικής. Το ζητούμενο ήταν το κάθε έθνος της Ανατολής να διασφαλίσει τα πραγματικά του σύνορα. Ο πανσλαβισμός συνιστούσε απειλή μόνο στο βαθμό που απειλούσε τις περιοχές που ανήκαν εις την ιστορικήν και γεωγραφικήν δικαιοδοσίαν του ελληνισμού. Η εφημερίδα θεωρούσε ότι ο πανελληνισμός και ο πανσλαβισμός (με την έννοια του εξελληνισμού και του εκσλαβισμού) ήταν ένας ουτοπικός κίνδυνος: *Προς Θεού, μη βλασφημείτε το μεγαλείον του ελληνικού έθνους δεν κρέμαται εκ της καταστροφής του προς βορράν της ιλλυρικής χερσονήσου σλαβικού στοιχείου, όπερ, επί τέλους υπάρχει εκεί απ' αιώνων πριν ακόμη δημιουργηθή η Ρωσσία. Ας μαχόμεθα προς τον πανσλαβισμόν εφόσον ούτος αποπειράται ν' αφαιρέση επαρχίας, υπαγομένας εις την ιστορικήν και γεωγραφικήν δικαιοδοσίαν του ελληνισμού · ας μη μελετώμεν όμως να μεταπηδήσωμεν έξω του εθνικού ημών περιβόλου και στήσωμεν την σημαίαν του πανελληνισμού παρά τοις νοτίοις Σλάβοις. Ο πανελληνισμός εν τη Ανατολή είναι αδύνατος όπως και ο πανσλαβισμός · ο εξελληνισμός των νοτίων Σλάβων και η αποσλάβωσις των Ελλήνων είναι αυτόχρονα ονειροπολήματα όπως η πρόοδος των εθνών και η συγκρότηση διακεκριμένων πολιτισμών οσημέραι εξελέγχουσιν.*

Ο ελληνισμός μπορούσε να υπάρχει και να ενεργεί στην Ανατολή χωρίς να διατρέχει κίνδυνο να παραγκωνιστεί υπό του αξέστου σλαβικού όγκου, ο οποίος όσο και αν μπορούσε να υποτεθεί ανώτερος σε αριθμό ήταν υποδεέστερος ποιοτικά από τον ελληνισμό και τόσο στην αφομοιωτική του δύναμη όσο και στην εκπολιτευτική ενέργειαν. Κεντρικός ήταν ο ρόλος της παιδείας *Η ελληνική παιδεία κέκτηται το μέγιστον και ανεκτίμητον τούτο πλεονέκτημα, ότι συν τη διαπλάσει του πνεύματος παροξύνει ούτως ειπείν ανεπαισθήτως και τα κέντρα της εθνικής συνειδήσεως* ²⁶⁸.

Η περιοχή στην οποία θα έπρεπε να δοθεί όλο το βάρος της ελληνικής ενέργειας ήταν κατά την Κλειώ η Μακεδονία καθώς εκεί ο ελληνισμός κινδύνευε. Υπερίσχυε μόνο στα παράλια ενώ στα ενδότερα είχε υποχωρήσει. Η ανησυχία για τη Μακεδονία ερχόταν σε αντίθεση με τις αντιλήψεις των πεντακοσίων που θεωρούσαν ότι η Μακεδονία δεν κινδύνευε²⁶⁹. Φυσικά, επειδή τέτοιες θεωρήσεις επέσυραν αυτόματα και την κατηγορία ότι όσοι τις εξέφραζαν ήταν όργανα του πανσλαβισμού, ο Θερεϊανός

²⁶⁸ Κλειώ, 26/7.8.1869.

²⁶⁹ Κλειώ, 26/7.8.1869.

έσπευσε να τονίσει ότι είχε αρκούντως υπαρασπιστεί την Ελλάδα με άρθρα του κατά το παρελθόν. Η αναφορά των πεντακοσίων είχε βρει θετική απήχηση στην *Τριδα Βουκουρεστίου* και, φυσικά, στον *Νεολόγο* Κωνσταντινούπολης²⁷⁰.

Εκτός από αυτά η αναφορά ήταν και ουτοπική σχετικά με τις προσδοκίες των ομογενών από την αγγλική πολιτική, διατεινόταν η *Κλειώ*. Η Ευρώπη ήξερε τα συμφέροντά της και δεν περίμενε από τους πεντακόσιους να τις τα υποδείξουν. Επιπλέον η Ευρώπη γνώριζε ότι ο σλαβισμός στην Ανατολή δεν μπορούσε να καταστραφεί αφού είχε ιστορικές ρίζες στην περιοχή. Για το λόγο αυτό η Ευρώπη προσπαθούσε να αποσπάσει το σλαβικό στοιχείο από τη ρωσική επιρροή κάνοντας διάκριση σλαβισμού – ρωσισμού. Χαρακτηριστική του γεγονότος ήταν η συμπάθεια που έτρεφε για τους Τσέχους οι οποίοι πρώτοι επινόησαν τον πανσλαβισμό. Σέρβοι, Πολωνοί, Τσέχοι είχαν την υποστήριξη της Δύσης για να μπορέσει να τους αποσπάσει από τη ρωσική επιρροή έναν έναν ξεχωριστά: *Η Ευρώπη δεν φοβείται πλέον το μορμολύκειον του πανσλαβισμού, επειδή βλέπει οφθαλμοφανώς ότι ο πανσλαβισμός είναι και θα ήναι κενός λόγος, εν όσω στερείται εθνικής, γεωγραφικής, γλωσσικής και θρησκευτικής ενότητας* στοιχεία που προφανώς μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα παρέχει ο ρωσισμός²⁷¹. Διαχώριζε, δηλαδή, η εφημερίδα τα σλαβικά απελευθερωτικά κινήματα από τη ρωσική εξωτερική πολιτική²⁷². Τα κινήματα αυτά, τα οποία αποφεύγει να κατονομάσει ως πανσλαβιστικά, δεν είναι όργανα της ρωσικής επεκτατικής πολιτικής. Ταυτίζεται η θεώρηση αυτή με την ευρύτερη θεώρηση των ρωσόφιλων. Ο πανσλαβισμός υπήρχε αλλά δεν προερχόταν από τη Ρωσία ούτε από τη Δύση. Ήταν η τάση των Σλάβων να ενοποιηθούν, που σε γενικές γραμμές ήταν νόμιμη και δικαιολογημένη. Το δικαίωμα φυσικά αυτό θα έπρεπε να εξασκηθεί στις πέραν του Αίμου περιοχές. Ο πανσλαβισμός ήταν κίνδυνος μόνο στο βαθμό που θα εξαπλωνόταν σε περιοχές που «ανήκαν» στην ιστορική δικαιοδοσία του ελληνισμού. Υπό αυτό το πρίσμα εξελληνισμός και εκσλαβισμός δεν ήταν ρεαλιστικές δυνατότητες. Βέβαια, ο ελληνισμός θα επικρατούσε (τουλάχιστον στις περιοχές που του «ανήκαν») εξ' αιτίας της αφομοιωτικής του ικανότητας, που προερχόταν από την εκπαιδευτική του ανωτερότητα²⁷³. Η ρωσόφιλη τάση, υιοθετούσε τον κλασικό μεγαλοϊδεατικό

²⁷⁰ *Κλειώ*, 9/21.08.1869.

²⁷¹ *Κλειώ*, 26/7.8.1869.

²⁷² Για την εξωτερική πολιτική της Ρωσίας και τον σλαβικό κίνδυνο βλ. Αντωνία Διάλλα, *Πανσλαβισμός και Ανατολικό Ζήτημα στο δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα: ο Ρωσικός Διάλογος*, Διδακτορική διατριβή (επιβλ. καθηγητής: Γ. Β. Δερτιλής), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002.

²⁷³ Σε αυτήν την θεώρηση καταλήγει και ο Ματάλας, *ό.π.*, σ. 207-208, αναλύοντας την

αλυτρωτισμό ιδεατή πρωτεύουσα του οποίου ήταν η Κωνσταντινούπολη, όμως πολιτικό κέντρο ήταν η Αθήνα²⁷⁴. Η τάση αυτή επιδίωκε ένα μεγάλο αμιγές εθνικό κράτος και κήρυσσε έναν βίαιο επεκτατισμό²⁷⁵. Ο επεκτατισμός αυτός όμως είχε συγκεκριμένα όρια: τη Μακεδονία ως τον Αίμο, και την νότιο Αλβανία / Βόρειο Ήπειρο (συγκεκριμένα τον ποταμό Δρίνο/Δρίλων)²⁷⁶. Ταυτόχρονα ήταν αυτή που δέχεται να συζητήσει την αυτονομία των Βουλγάρων στη βάση της ορθοδοξίας²⁷⁷.

Εκτός από τα παραπάνω η εφημερίδα, έκρινε την αναφορά ως ουτοπικό διάβημα, καθώς θεωρούσε ότι η Από τα παραπάνω υπήρχε και ταύτιση συμφερόντων Αγγλίας – Ρωσίας καθώς η πρώτη είχε την ανάγκη της Ρωσίας για να σταθεροποιήσει την κυριαρχία της στην Ινδία ενώ και η Ρωσία από τη μεριά της αποκήρυσσε τον πανσλαβισμό. Συνεπώς, η κατάσταση δεν ήταν ευνοϊκή για την Ελλάδα²⁷⁸. Σε αυτό το πλαίσιο η *Κλειώ* κατηγορούσε το *Νεολόγο* για την μόνιμη καταφορά εναντίον της Ρωσίας, γεγονός που οφειλόταν στην πίστη του ότι έτσι θα μπορούσε η Ελλάδα να ανακτήσει την εύνοια της Ευρώπης. Αντίστοιχα ο *Νεολόγος* κατηγορούσε την *Κλειώ* ως ευνοϊκά διακείμενη στον Πανσλαβισμό, επειδή τόνιζε την ανάγκη για μη απομόνωση από τη Ρωσία.²⁷⁹ Αυτό που έπρεπε να κάνει η Ελλάδα, σύμφωνα με την *Κλειώ*, ήταν να εγκαταλείψει την αλλοπρόσαλλη εξωτερική πολιτική και να σοβαρευτεί ως κράτος²⁸⁰. Η ανυπαρξία εξωτερικής πολιτικής και ο πλημμελής βίος του έθνους, σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, δεν άφηναν να διαφανούν οι δυνατότητες της Ελλάδας ως πρότυπο βασίλειο, γεγονός που συντελούσε στην υπερίσχυση της Σερβίας στα μάτια των Ευρωπαίων²⁸¹.

Ενδιαφέρον, στη θεώρηση του πανσλαβισμού μέχρι το 1870 παρουσιάζει η απουσία των Βουλγάρων από την σκέψη της εφημερίδας. Ο πανσλαβισμός αφορούσε τη Σερβία, την Πολωνία ή την Τσεχία αλλά όχι τους Βούλγαρους. Αυτό συνέβαινε γιατί η εφημερίδα, μέχρι τότε, δεν έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση σε αυτούς, όπως και το σύνολο

επιχειρηματολογία του *Αιώνα* ήδη από τον Αύγουστο του 1860.

²⁷⁴ *Ο.π.*, σ. 209. Επισημάναμε στο προηγούμενο μέρος της εργασίας μας ότι η *Κλειώ* μιλά με όρους ελληνικού κράτους στην πολιτική. Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση αναφορικά με την εσωτερική πολιτική είναι ότι η ρωσόφιλη μερίδα ήταν εκείνη που υπερασπίστηκε με μεγαλύτερη συνέπεια το κοινοβουλευτικό πολίτευμα (βλ το άρθρο της Μαυρομούστακου για την επιχειρηματολογία του *Αιώνα*).

²⁷⁵ *Ο.π.*, σ. 209-210.

²⁷⁶ Βλ. το πολύ ενδεικτικό άρθρο *Κλειώ*, 6/18.1.1862. Βλ. επίσης, Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001, σ. 37.

²⁷⁷ Ματάλας, *ό.π.*, σ. 209

²⁷⁸ *Κλειώ*, 9/21.8.1869.

²⁷⁹ *Κλειώ*, 23/4.9.1869.

²⁸⁰ *Κλειώ*, 9/21.8.1869.

²⁸¹ *Κλειώ*, 23/4.9.1869.

σχεδόν, των Ελλήνων. Θεωρούσε το βουλγαρικό έθνος ένα ξεχωριστό μεν έθνος αλλά αφοσιωμένο στην τουρκική κυριαρχία και άρα όχι έτοιμο για αυτοδιάθεση [...] *οι Βούλγαροι ούτε ρώσσοι είναι ούτε έλληνες ούτε σέρβοι, αλλά λαός αυτοφυής, κεκτημένος ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, φύσει δε και έξει ειλικρινώς αφοσιωμένος εις την τουρκικήν κυριαρχίαν*²⁸². Είναι εύλογο λοιπόν το σοκ που υπέστη η εφημερίδα και η ελληνική πολιτική από την “ξαφνική” δυναμική εμφάνιση των Βουλγάρων.

Για την αντιστροφή αυτής της κατάστασης και τη διάσωση του ελληνισμού στη Μακεδονία και όπου αλλού αυτός κινδύνευε η εφημερίδα πρότεινε τη δράση των ομογενών και των συλλόγων τους. Σκοπός έπρεπε να είναι η επέκταση της ελληνικής παιδείας. Οι ομογενείς στην Τουρκία απαντούσαν σε αυτήν την πρόταση της *Κλειούς* ότι είχαν ιδρύσει ήδη πολλά σχολεία και επεσήμαιναν την ανάγκη σύστασης Γυμνασίων. Θεωρούσαν ότι μόνο η ελληνική κυβέρνηση μπορούσε να μεριμνήσει για τη σύστασή τους με τη βοήθεια μιας ξένης δύναμης που θα πίεζε την Τουρκία να δεχθεί την ίδρυσή τους. Σε αυτήν την περίπτωση θα βοηθούσαν οικονομικά και οι ομογενείς. Ο Θερεσιανός αντιπρότεινε οι πλούσιοι Έλληνες του Δούναβη να μην περιμένουν από την ελληνική κυβέρνηση αλλά οι ίδιοι να ενισχύσουν οικονομικά τη σύσταση γυμνασίων, καθώς η ελληνική κυβέρνηση αδυνατούσε σε οικονομικό αλλά και διπλωματικό επίπεδο, όπου αντιμετώπιζε την άρνηση της Πύλης, να ανταποκριθεί²⁸³.

Κυριότερος μοχλός προς αυτήν την κατεύθυνση θεωρούνταν από την *Κλειώ* ο Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως. Αυτός είχε το πλεονέκτημα ότι ήταν επίσημα αναγνωρισμένος από την Πύλη και ασκούσε *μετά της προσηκούσης περισκέψεως την διανοητικήν αυτού εντολήν* χωρίς να παρέχει υπόνοιες ότι επιδιώκει πολιτικούς σκοπούς²⁸⁴. Σημειώνουμε εδώ ότι η αντιπαράθεση σε ένα θέμα στο οποίο και οι δύο πλευρές συμφωνούσαν εν πολλοίς, είχε σίγουρα να κάνει και με την απογοήτευση της εφημερίδας από τη στάση των ομογενών την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης.

Η έκδοση του φερμανιού με το αναγνωριζόταν η εξαρχία τον Μάρτιο του **1870** και έως το **1875** έθετε νέα δεδομένα. Η εφημερίδα, ωστόσο, δεν αφιέρωσε κάποιο κύριο άρθρο της στον πανσλαβισμό πέρα από τα άρθρα του 1869. Αναδημοσίευσε μόνο πολλά άρθρα ξένων εφημερίδων, πανσλαβιστικών εντύπων κλπ. Δεν πήρε όμως θέση

²⁸² *Κλειώ*, 22/4.7.1868.

²⁸³ *Κλειώ*, 26/7.8.1869.

²⁸⁴ *Κλειώ*, 26/7.8.1869.

με ένα κύριο άρθρο της, παρά μόνο σε σχόλια επί των άρθρων. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η εφημερίδα βρέθηκε μπροστά στο ίδιο αδιέξοδο στο οποίο συνολικά βρέθηκε η ρωσόφιλη μερίδα²⁸⁵. Αυτό ίσως μπορεί να εξηγήσει και την απουσία κύριου άρθρου για τις εξελίξεις της περιόδου στο σχίσμα. Η εφημερίδα, σε γενικότερο επίπεδο, προσπάθησε να καταδείξει ότι ο πανσλαβισμός ήταν ιδεολογία ενός κόμματος περισσότερο και μιας τάσης της ρωσικής πολιτικής, ότι υπήρχε μια διάσταση ανάμεσα στην επίσημη ρωσική πολιτική (πολιτική του τσάρου) και τους πανσλαβιστές. Τις περισσότερες φορές γινόταν αντιδιαστολή με την επίσημη ρωσική πολιτική, μάλιστα ένα κίνημα που στρεφόταν κατά του τσάρου και όχι προέκταση της ρωσικής πολιτικής όπως διατείνονταν οι αντιπανσλαβιστές.

Έτσι, σχολιάζοντας το πανσλαβιστικό πρόγραμμα του στρατηγού Φαγεδέφ η εφημερίδα τόνιζε: *Αι εν αυτώ διατυπούμεναι τερατώδεις ιδέαι εξελέγχονται μεν αφ' εαυτών γελοΐαι, υποδεικνύουσιν όμως μέχρι τίνος δύνανται να προβή η μανία του ολεθρίου εκείνου κόμματος όπερ προς τοις άλλοις έχει την αναίδειαν να κηρύττη αναφανδόν ότι η Ανατολή αποτελή ζήτημα σλαβικόν !!*²⁸⁶. Είχε προηγηθεί, τον Απρίλιο, η αναδημοσίευση στην εφημερίδα άρθρου από την εφημερίδα *Εφημερίς της Πετροπόλεως*, επίσημο όργανο της ρωσικής κυβέρνησης, με το οποίο καταδικαζόταν ο πανσλαβισμός του μοσχοβίτικου κόμματος ως ανέφικτος και μωρία, και αντίθετος με το συμφέρον της Ρωσίας²⁸⁷.

Πάντως, στην τελευταία φάση της ελληνοβουλγαρικής εκκλησιαστικής διαφοράς όταν κηρύχθηκε το σχίσμα η εφημερίδα άλλαξε στάση. Η αγωνία και αμηχανία είναι έκδηλη στα άρθρα της εφημερίδας, που μοιράζονταν ανάμεσα στην καταδίκη της ρωσικής πολιτικής και του πανσλαβισμού και στην αγωνία να βρει σημάδια αντιπαράθεσης της ρωσικής κυβέρνησης και του πανσλαβισμού. Η εφημερίδα δεν διατύπωσε συγκεκριμένη άποψη. Η γενική αίσθηση είναι ότι θεωρούσε, ότι στη συγκεκριμένη συγκυρία, στη ρωσική πολιτική κυριαρχούσε η πανσλαβιστική μερίδα με αποτέλεσμα η πολιτική αυτή να είναι επικίνδυνη για την Ελλάδα και κατά συνέπεια η Ρωσία απειλεί την Ελλάδα. Ωστόσο, πάντα ψάχνει να βρει σημάδια στη ρωσική πολιτική που θα δηλώνουν τουλάχιστον την άμβλυνση της πανσλαβιστικής κυριαρχίας. Έτσι, η εφημερίδα ποτέ δεν έγινε ρωσόφοβη. Θεωρούσε πάντα ότι υπήρχε ένα

²⁸⁵ Για τις «περιπέτειες» πχ. του *Αιώνας* βλ. Ματάλας, *ό.π.*, σ. 320-322.

²⁸⁶ *Κλειώ*, 22/3.6.1871.

²⁸⁷ *Κλειώ*, 17/29.4.1871.

περιθώριο να αλλάξει η ρωσική πολιτική και γι αυτό παρόλο που την καταδικάζει δεν φθάνει στο σημείο να την αποκηρύσσει. Ο Θερειανός στο τέλος της αναδημοσίευσης άρθρου της εφημερίδας *Εφημερίς της Πετροπόλεως*, που έριχνε το βάρος του σχίσματος στην ελληνική πλευρά σημείωνε ότι οι πανσλαβιστές είχαν κηρύξει πόλεμο στο Πατριαρχείο, το οποίο έπρεπε να διαφυλάξει τα συμφέροντά του, τα οποία ταυτίζονταν με τα συμφέροντα του ελληνισμού²⁸⁸. Επιπλέον, η θέωρηση αυτή αντιπαράτιθενταν προς την θέωρηση των αντισλαβιστών ο πανσλαβισμός ήταν επέκταση της ρωσικής πολιτικής. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι για την εφημερίδα ο πανσλαβισμός δεν εξέλαβε τη μορφή της βουλγαροφοβίας. Παρόλο που σε κάθε σχεδόν άρθρο που αναδημοσιεύει η εφημερίδα αποδοκιμάζει με έμμεσο τρόπο (ερωτηματικό ή θαυμαστικό) τις αναφορές αναφορές εναντίον της ελληνικής πλευράς και υπέρ των βουλγαρικών θέσεων όμως δεν υπάρχει ένα άρθρο, τουλάχιστον κύριο, που να καταφέρεται εναντίον των άλλων βαλκανικών λαών (όπως γίνεται πχ στον *Νεολόγο* ο οποίος εκφέρει έναν λόγο που προσεγγίζει τον ρατσισμό). Επίσης, αξίζει να επισημανθεί η αόριστη φύση του πανσλαβισμού για την *Κλειώ*. Σε αντίθεση με τους αντισλαβιστές, για τους οποίους πανσλαβισμός είναι Βουλγαρία και ρωσική πολιτική για την *Κλειώ* ο πανσλαβισμός δεν έχει συγκεκριμένο περιεχόμενο. Νοείται περισσότερο ως τάση των σλαβικών λαών για αυτοδιάθεση. Φυσικά πάντα τονίζεται η ανάγκη η Ελλάδα να στηριχθεί στις δικές της δυνάμεις και να μην εξαρτάται από τους ξένους.

Η θέωρηση αυτή έφερε την εφημερίδα σε αντιπαράθεση με τους αντισλαβιστές. Ενδεικτικές είναι οι απόψεις της εφημερίδας περιέχονται σε απάντηση στο *Νεολόγο*²⁸⁹, ο οποίος ισχυριζόταν ότι ο πανσλαβισμός είχε βλάψει το έθνος άρα δεν ήταν δυνατό να ζητούμε βοήθεια από τη Ρωσία που τον βοηθά. Ο *Νεολόγος* διατεινόταν παράλληλα ότι ήταν παιδαριώδης η πίστη πως οι έπαινοι προς τη Ρωσία θα προστάτευαν τον ελληνισμό από τον πανσλαβισμό. Η εφημερίδα κατέληγε, με το κλασικό στερεότυπο της περιόδου ότι δεν έπρεπε να σκύψει ο ελληνισμός μπροστά στον όγκο του εχθρού. Σε όλα αυτά η *Κλειώ* απαντούσε ότι δεν προέτρεπε στην κολακεία της Ρωσίας *όπως, φερ' ειπείν, την εκολάκευσαν μέχρις εσχάτου εξευτελισμού τινές των υπό του Νεολόγου θαυματοζομένων ελλήνων ιεραρχών*. Αυτό που τόνιζε ήταν ότι η Ρωσία κατέτρεχε τον ελληνισμό συνεπικουρούμενη από την κουφότητα των

²⁸⁸ *Κλειώ*, 7/19.10.1872.

²⁸⁹ *Κλειώ*, 5/17.8.1872.

Ελλήνων. Όπως το 1854 οι Έλληνες είχαν συνταχθεί ενθουσιωδώς με τη Ρωσία τη στιγμή που η Ευρώπη ήταν εναντίον της στην παρούσα φάση καταφέρονταν εναντίον της Ρωσίας τη στιγμή που όλες οι Δυνάμεις προσπαθούσαν να έχουν φιλικές σχέσεις μαζί της. Η προστασία από τον υπαρκτό κίνδυνο του πανσλαβισμού θα πραγματοποιούνταν αν οι Έλληνες ενεργούσαν *ο υ χ ί λ α λ ο ύ ν τ ε ς* αλλά *ε ρ γ α ζ ό μ ε ν ο ι* σπουδαίως και φρονίμως κατά των ρωσικών ραδιουργιών. Τα άρθρα του *Νεολόγου*, υποστηρίζει η *Κλειώ*, ήταν κενά νοήματος και προκαλούσαν γέλια στους Ρώσους όπως γελούσαν οι Άγγλοι για τη δοξολογία υπέρ του Αλφρέδου το 1862: *Ο Νεολόγος νομίζει ότι αρκεί λίγη μελάνη και ολίγον χαρτί ίνα καταπολεμηθή ο πανσλαβισμός. Ημείς νομίζομεν ότι απαιτείται σώφρων ενέργεια και αξιοπρεπής σιωπή.* Αντί για φιλιππικούς κατά της Ρωσίας θα έπρεπε οι ομογενείς της Κωνσταντινούπολης να ενισχύσουν μυστικά (όπως έπρατταν οι Ρώσοι) τους συλλόγους και τα ελληνικά σχολεία και να ενσταλλάξουν το καθήκον της αλληλοβοήθειας στην Ανατολή. Θα μπορούσε κανείς βέβαια να επισημάνει ότι η *Κλειώ*, σε αντίθεση με τις αρχές που διακηρύττει παραπάνω καταφέρεται σχεδόν υβριστικά απέναντι στην Αγγλία, γεγονός που δεν συνάδει με τις παρατηρήσεις της προς τον *Νεολόγο*.

Πάντως, μέσα σε αυτό το κλίμα, η εφημερίδα είχε φθάσει στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα είχε κάθε συμφέρον να τηρήσει μια ουδέτερη προς το παρόν στάση απέναντι στην Πύλη και ότι στη συγκεκριμένη συγκυρία το καλύτερο που θα μπορούσε να κάνει το ελληνικό κράτος ήταν να ακολουθήσει ειρηνική πολιτική απέναντι στην Τουρκία, προετοιμαζόμενο ηθικά και υλικά για τυχόν νέα όξυνση του Ανατολικού Ζητήματος, και να αποστασιοποιηθεί από τους Σλάβους. Έτσι, με βάση την εμπειρία που αποκομίσθηκε από την Κρητική Επανάσταση, η εφημερίδα το επόμενο διάστημα (της Ανατολικής Κρίσης του 1875-1878)τόνισε την ανάγκη φιλικής συμπεριφοράς έναντι της Τουρκίας.

Η πρόταση της *Κλειούς* προκειμένου να ξεπεραστεί η κρίση ήταν να τονίσει για άλλη μια φορά το ρόλο των ομογενών. Σε άρθρο του ο Λιβαδάς, ο οποίος δημοσίευσε πολλά πολιτικά άρθρα την περίοδο 1871-1873, θα υπερασπιστεί το Οικουμενικό Πατριαρχείο και θα τονίσει την ανάγκη για υπεράσπισή του καλώντας τους ομογενείς να το συνδράμουν οικονομικά, κυρίως τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και τη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Ο Λιβαδάς καλούσε ομογενείς να βοηθήσουν τις δύο σχολές, που τόσα προσφέρουν στον ελληνισμό ενδυναμώνοντας το εθνικό πνεύμα σε αντίθεση με αυτά που συμβαίνουν στην καθολική εκκλησία όπου όλα κινούνται γύρω από την

παποκρατία και όχι την κοσμική-εθνική εξουσία: *Δυνάμεθα επομένως να είπωμεν ότι ο εν Τουρκία ανώτερος κλήρος, μεθ' όσους και αν ληρώσι κατ' αυτού λήρους οι περί τον μονομανή πανσλαβιστή Κάνιτς, ανέκαθεν μεν, μάλιστα δε από της συστάσεως της Μεγάλης του Γένους και της εν Χάκλη σχολής, περιεποίησεν μεγίστην τιμήν άμα και ωφέλειαν εις το έθνος το ελληνικόν και επί πολύ υπέρτερος απεδείχθη του μισοπάτριδος παπικού κλήρου, όστις και σοφίαν και πανουργίαν και θεμιτά και αθέμιτα μετέρχεται μέσα όπως εξαλείψη εκ της καρδιάς του ποιμνίου του παν αίσθημα φιλελεύθερον και εθνικόν, αυξήση την αμάθειαν, την δεισιδαιμονίαν και την θρησκομανίαν των απειροκάκων πιστών, εξεγείρη αυτούς εις ανταρσίαν κατά των νόμων των πολιτικών, κραταιώση δε και δοξάση μόνην την εν Ρώμη παποκρατίαν.*

Ο Λιβαδάς θεωρούσε επιτακτική ανάγκη την εκπαίδευση του κατώτερου κλήρου του Πατριαρχείου. Θεωρούσε ότι οι ομογενείς έπρεπε να στραφούν όχι στο ελληνικό βασίλειο αλλά στον εν τη Ανατολή ελληνισμό. Ο ελληνισμός του βασιλείου δεν απειλούνταν από κανέναν και μπορούσε να αναπτυχθεί χωρίς προσκόμματα όντας υπεύθυνος για την τύχη του. Ο ελληνισμός όμως της Ανατολής υπό πάντων απειλείται και υπό πάντων μνηστρίζεται. Είχε να παλαίψει με τη διπλωματία, με τα έθνη που εξεπαίδευσε και εφώτισεν, τους διαμαρτυρόμενους ιεραποστολείς της Αγγλίας και της Αμερικής, των ταγμάτων της καθολικής εκκλησίας και των ελληνοφθόρων Ιησουιτών. Με λίγα λόγια ο ελληνισμός εν τη Ανατολή αντί δεσπότου κατέστη δούλος εν τω ιδίω οίκω.

Ο κεντρικός ρόλος που επεφύλασσε η Κλειώ στους ομογενείς, που είδαμε στα 1869, γίνεται σαφέστερος σε άρθρο της της περιόδου της σφαγής του Δήλεσι, τελευταίο μέρος της πραγματείας του Θερεϊανού «Φυσιογνωμία του ελληνικού έθνους»²⁹⁰. Η εφημερίδα θεωρούσε ότι ο κίνδυνος για τον ελληνισμό βρισκόταν στη Μακεδονία όπου απειλούνταν από το Κρεμλίνο, και στην Αλβανία από την κατασκευή νέου αλφαβήτου²⁹¹ και δεν αρκούσαν οι φιλολογικές διαλέξεις για να τον σώσουν. Για την αντιμετώπιση των απειλών θα έπρεπε να υπάρξει κεντρικός προγραμματισμός. Ο φορέας που θα τον αναλάμβανε θα έπρεπε να έχει έδρα την Κωνσταντινούπολη : *Προς συναρμολόγησιν και εκπορισμόν των διαφόρων τούτων εκδηλώσεων του εν Τουρκία ελληνισμού απαιτείται ενιαία τις εφορευτική αρχή, ήτις δέον να υπάρχη εγκαθιδρυμένη εν*

²⁹⁰ Κλειώ, 27/9.7.1870

²⁹¹ [...] *αφορώντος ουχί τοσούνον εις το αυθύπαρκτον γλώσσης ήτις ουδεμίαν επιδέχεται γραμματικήν ανάπτυξιν όσον εις την διχοτομίαν και την απαλλοτριώσιν του ελληνικού και του αλβανικού στοιχείου, ό.π..*

τω κέντρω της Ανατολής, ουχί εν Αθήναις αλλ' εν Κωνσταντινουπόλει. Ο Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως θα έπρεπε να παίξει το ρόλο αυτής της εφορευτικής αρχής, καθώς διέθετε κύρος στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Θα έπρεπε λοιπόν οι εύποροι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης να ενισχύσουν τον Σύλλογο ώστε να εξασφάλισι την ύπαρξή του ου μόνον ως φιλολογική εταιρία έχουσα ποικίλας φιλολογικάς και επιστημονικάς διακλαδώσεις και ούτως ειπείν εξεγείρουσα και διευθύνουσα τον διανοητικόν βίον της Ανατολής και αντεπιστέλλουσα προς τας αλλαχού της Ευρώπης ακαδημαϊκάς ομυγήριες, αλλά και ως φυτώριον ακραιφνούς ελληνικής παιδείσεως και προπύργιον ακαταγώνιστον. Ένας τέτοιος σύλλογος θα ήταν προορισμένος να ενεργήσει και εις την διαλλαγήν των αλλεπαλλήλων φυλετικών αντιθέσεων, ων η επίβουλος διέγερσις αποβαίνει επικίνδυνος εις τους Έλληνας ουχ ήττον ή εις τα συμφέροντα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα έπρεπε να πειστεί ότι προβάλλοντας εμπόδια στην ηθική ενότητα του ελληνισμού υπέσκαπτε τη δική της εξουσία²⁹². Μπορούμε εδώ να επισημάνουμε το συνολικό ρόλο των ομογενών. Οι ομογενείς όπως φάνηκε τόσο στο κρητικό όσο και στο σχίσμα καλούνταν να παίξουν κεντρικό ρόλο βοηθώντας το ελληνικό κράτος καθώς το τελευταίο δεν μπορούσε να ανταποκριθεί και δικαιολογημένα στον απελευθερωτικό του ρόλο ενώ οι ομογενείς με τον πλούτο τους μπορούσαν. Επίσης, είναι ενδεικτικό ότι τάσσεται υπέρ του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως και όχι του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων²⁹³.

²⁹² Κλειώ, 27/9.7.1870

²⁹³ Έχει επισημανθεί ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους δύο συλλόγους, κυρίως την περίοδο 1876-1878 σχετικά με την παραγωγή εθνογραφικών χαρτών Σπύρος Καράβας, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του “ελληνισμού” (1876-1878)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 36, Ιούνιος 2002, σ. 57. Ο Καράβας σημειώνει ότι ο χάρτης του «Synvet» ήταν κατά κάποιον τρόπο, η απάντηση της Κωνσταντινούπολης (του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως) στον χάρτη του «Stanford» της Αθήνας (εν Αθήναις προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογο) αφού του τελευταίου η συμβολή στον χάρτη του «Stanford» στάθηκε καθοριστική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Το Ανατολικό Ζήτημα και η προσάρτηση της Θεσσαλίας

1. Η κρίση του 1875-1878

Η επανάσταση στη Βοσνία βρήκε απροετοίμαστη την Ελλάδα και την ελληνική κοινή γνώμη. Φάνηκε σαν μια μακρινή υπόθεση που δεν αφορούσε την Ελλάδα. Η άποψη τους *Κλειούς* για την επανάσταση (*απροσδόκητος επανάστασις*) ήταν ότι οι Έλληνες δεν έπρεπε να παρασυρθούν υπό *στιγμιαίου εθνικού πάθους* γιατί οι καιροί είχαν αλλάξει. Θα έπρεπε, αντίθετα, η Ελλάδα να διατηρήσει φιλικές σχέσεις με την Πύλη καθώς η *ειρηνική ανάπτυξις των εν τη Ανατολή πραγμάτων είναι ουσιώδης όρος της προόδου της ελληνικής φυλής*. Σε αυτό το πλαίσιο καλούσε την Ελλάδα να αναθεωρήσει την συνθήκη του 1867 με τη Σερβία, καθώς δεσμευόταν από αυτήν ακόμα²⁹⁴, και να συντάξει τις αμυντικές της δυνάμεις με σύντονη προπαρασκευή, έχοντας κατά νου το συμφέρον της και όχι το συμφέρον άλλων. Ο μόνος ωφελημένος από την κρίση θα ήταν ο σλαβισμός²⁹⁵. Η Ελλάδα έπρεπε να είναι έτοιμη.

Η τραυματική εμπειρία του κρητικού αλλά και του σχίσματος είχε τις επιπτώσεις της στην κριτική της εφημερίδας όπως φαίνεται από το παραπάνω άρθρο. Η πορεία της από εκεί και πέρα αντανακλά τις αντιφάσεις και προκλήσεις σε ό,τι αφορά τη στάση της Ελλάδας απέναντι στην Ανατολική Κρίση. Έτσι η *Κλειώ* που στα προηγούμενα έτη είχε ταχθεί αναφανδόν υπέρ της επέκτασης τώρα έφτανε στο σημείο να προτείνει την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αρχικά αμφισβήτησε την πιθανότητα επιτυχίας της επανάστασης στην Ερζεγοβίνη θεωρώντας ότι υπήρχε μόνο στα χαρτιά²⁹⁶. Αργότερα, ενοχλημένη με την ενασχόληση των ευρωπαϊκών εφημερίδων με την Ερζεγοβίνη, πρότεινε ως λύση την αναμόρφωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με την εφαρμογή της ισοπολιτείας χριστιανών – μουσουλμάνων. Η ισοπολιτεία θα εξασφάλιζε τη φιλόνομη συμπεριφορά και πειθαρχία των χριστιανών και τη μη επέμβαση των Δυνάμεων²⁹⁷.

Για την εφημερίδα, ο πανσλαβισμός δεν ήταν όργανο της Ρωσίας αλλά γεννήθηκε

²⁹⁴ Για τις σερβικές βολιδοσκοπήσεις για συνεργασία βλ. Κωφός, *ό.π.*, σ. 45-50.

²⁹⁵ *Κλειώ*, 2/14.8.1875.

²⁹⁶ *Κλειώ*, 4/16.10.1875.

²⁹⁷ *Κλειώ*, 10/22.1.1876.

από τους Τσέχους που ήταν οι φανατικότεροι πανσλαβιστές και το ελληνοβουλγαρικό σχίσμα δεν διευθετούνταν με ευθύνη των Σλάβων²⁹⁸. Αργότερα η εφημερίδα θα ειρωνευόταν τις σερβικές προπαρασκευές καθώς οι Σέρβοι δεν τολμούσαν να κηρύξουν πόλεμο²⁹⁹.

Όλα τα παραπάνω είχαν ουσιαστικά στόχο την τιθάσευση της κοινής γνώμης που είχε ήδη αρχίσει να εκδηλώνεται υπέρ της συμμετοχής στον πόλεμο.

Το άλφα και το ωμέγα της πρότασης της *Κλειούς* ήταν οι προπαρασκευές και χαρακτηριστικότερο άρθρο του για την όλη προβληματική του ήταν αυτό της 15/27.5.1876. Σε αυτό αφού διαπίστωνε την ανικανότητα των κομμάτων, ξεχνώντας ότι έλεγε ένα χρόνο πριν κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1874-1875, υποστήριζε ότι τίποτα δεν είχε γίνει. Τώρα έβλεπε πάντως ένα φως στην κινητικότητα της κυβέρνησης Κουμουνδούρου. Η Ελλάδα δεν έπρεπε να παρασυρθεί σε ασύνετα κινήματα. Αντίθετα η ελληνική εξωτερική πολιτική έπρεπε να αποκτήσει σταθερότητα και αρχές και να μην άγεται από τις περιστάσεις γιατί αυτό είχε συντελέσει πολλές φορές στο παρελθόν να σφάλουν οι Έλληνες ενεργώντας εναντίον των συμφερόντων τους πηγαίνοντας κόντρα στον καιρό.

Η εφημερίδα τόνιζε την ανάγκη ηθικής και υλικής προπαρασκευής και της ένωσης όλων των δυνάμεων του ελληνισμού. Το βάρος έπεφτε αντίστοιχα στον έξω και μέσα ελληνισμό. Από τη μια μεριά οι ομογενείς θα έπρεπε να παρασκευαστούν ηθικά πράγμα που σήμαινε οικονομική ενίσχυση του κράτους: [...] *λέγομεν λοιπόν ότι οι Έλληνες είναι αρκούντως πλούσιοι ώστε να καταβάλωσι τα αναλώματα του εθνικού μεγαλείου των. Η ηθική παρασκευή απαιτεί μεγάλας θυσίας, δι' ων και μόνων θα δοκιμασθή ως εν χωνευτηρίω το εθνικόν αίσθημα των εκτός της Ελλάδος Ελλήνων.*

Στην ελεύθερη Ελλάδα, από την άλλη, αντιστοιχούσε η σοβαρή στρατιωτική παρασκευή. Προαπαιτούμενα για ορθή κρίση και δράση ήταν η συνειδητοποίηση ότι τα συμφέροντα της Ελλάδας δεν συνέπιπταν με τα αντίστοιχα καμίας ευρωπαϊκής δύναμης και να μη παρασυρθεί από αλόγιστο ενθουσιασμό, τη στιγμή που η κατάσταση στη βαλκανική δεν είχε ακόμα ξεκαθαρίσει. Στο πλαίσιο αυτό η Ελλάδα θα έπρεπε να εξοπλιστεί και να οργανωθεί στρατιωτικά ώστε, εαν οι συνθήκες το επέβαλαν, να μπορέσει να υπερασπιστεί τα δικά της. Ενδεχόμενη αλόγιστη ενέργεια μπορούσε να

²⁹⁸ *Κλειώ*, 11/26.2.1876.

²⁹⁹ *Κλειώ*, 24/6.5.1876.

καταλύσει ακόμα και την ύπαρξη του κράτους ενώ ήταν πιθανό η Τουρκία να υποχωρήσει στους σλάβους σε βάρος των ελληνικών συμφερόντων: *Ας μένωμεν λοιπόν ήσυχoi [...] Αδιάλειπτος εθνική παρασκευή άνευ επιδείξεως, άνευ προκλήσεως, μέριμνα περί του μέλλοντος πρόθυμος αείποτε και ανένδοτος, ευστάθεια εν τε τη Βουλή και τη γνώμη, ως εμπρέπει εις έθνος συναισθανόμενον την προσήκουσαν αυτώ εντολήν, ειρηνική πολιτική, ένοπλος ουδετερότης απέναντι της Τουρκίας εφ' όσον τα πράγματα δεν λαμβάνουσι ριζικήν αλλοίωσιν και εφ' όσον διαρκεί το δράμα των μικροσκοπικών επαναστάσεων, αίτινες οτέ μεν λάμπουσιν ως πυρολαμπίδες, οτέ δε φαίνονται όλως εσβεσμένα, άλλοτε πάλιν παρίστανται επί τινας στιγμάς ακμάζουσαι και οιοινεί απειλούσαι να αναφλέξωσι σύμπασαν την Ανατολήν - αύτη και μόνη είναι η πολιτική ην λόγω τε και έργω πρέπει να εγκολπωθώσιν οι Έλληνες*

Σε αυτό το πλαίσιο η εφημερίδα στηλίτευσε τις φήμες περί συνομολόγησης δανείων, υποστήριξης της Γερμανίας και προθυμίας για οικονομική ενίσχυση από μέρους των ομογενών, τονίζοντας εκ νέου την ανάγκη ηθικής ανάπτυξης της Ελλάδας και συγχαίροντας τους κρητικούς που έμεναν ήσυχoi ³⁰⁰.

Θα ήταν βεβαίως λάθος να θεωρήσουμε ότι η *Κλειώ* εντάχθηκε στο κλίμα του ελληνοοθωμανισμού. Σε κριτική της ³⁰¹ σε άρθρο του Κ. Σπηλιωτάκη, πρώην υπουργού Εξωτερικών του Δεληγιώργη, αμφισβητούσε την ιδέα ότι θα έπρεπε η Ελλάδα και η Τουρκία να συνάψουν συμμαχία. Θεωρούσε ότι η Ελλάδα έπρεπε να τηρήσει φιλική στάση απέναντι στην Τουρκία αλλά ελληνοτουρκική συμμαχία ήταν αδύνατη λόγω της αμοιβαίας καχυποψίας. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο απαιτούνταν οι Έλληνες να αρνηθούν τις εθνικές τους παραδόσεις. Αυτό σήμαινε, υποστήριζε η εφημερίδα, ότι η ελεύθερη Ελλάδα θα είχε αποτύχει να συνδέσει τις παραδόσεις της με τα καθήκοντα του παρόντος και τις απαιτήσεις του μέλλοντος. Δηλαδή το έθνος κράτος θα είχε αποτύχει στο βασικό στόχο του. Τόνιζε επίσης για μια ακόμα φορά ότι η Κρήτη έπρεπε να μην επαναστατήσει [...] *Η Κρήτη θα μείνη και πρέπει να μείνη ήσυχος, διότι τούτο απαιτεί επί του παρόντος της Κρήτης το συμφέρον · οι Κρήτες δεν φενακίζονται πλέον, άλλως τε και διότι το αίμα των είναι πολυτιμώτερον ή ώστε να χαθή και πάλιν προς άρδευσιν αλλοτρίων συμφερόντων.*

Η εφημερίδα προπαγάνδισε έντονα την ανάγκη προπαρασκευών. Μάλιστα οι

³⁰⁰ *Κλειώ*, 5/17.6.1876.

³⁰¹ *Κλειώ*, 12/24.6.1876.

προπαρασκευές έλαβαν μια σχεδόν μυστικιστική διάσταση. Ενδεικτικό γι αυτό ήταν το άρθρο που δημοσίευσε μετά την επιστροφή του βασιλιά από το πολύμηνο ταξίδι του στις χώρες της Ευρώπης³⁰². Η *Κλειώ* τόνισε ότι παντού ο βασιλιάς άκουσε συστάσεις για αυτοσυγκράτηση. Σύμφωνα με την εφημερίδα το μήνυμα του βασιλιά προς τις πολιτικές δυνάμεις ήταν ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να εξοπλισθεί όσο το δυνατό πιο γρήγορα. Ο Κουμουνδούρος είχε χάσει, κατά την εφημερίδα, δεκατέσσερις μήνες προπαρασκευών. Ήταν ένας καλός πρωθυπουργός αλλά όχι προνοητικός. Η εφημερίδα αντιδρούσε στην άρνηση του Κουμουνδούρου να μετακληθούν ξένοι εκπαιδευτές στο στράτευμα με τη δικαιολογία ότι ήταν αντισυνταγματικό μέτρο. Την ώρα που το παν παιζόταν δεν είχαν θέση τέτοιες θεωρήσεις. Το κύριο ζητούμενο των προπαρασκευών ήταν ότι έπρεπε η Ευρώπη να προσέλθει στην Ελλάδα και όχι η Ελλάδα στην Ευρώπη³⁰³.

Η τελευταία διαπίστωση της εφημερίδας είναι νομίζουμε και η ουσία του ζητήματος των προπαρασκευών: οι προπαρασκευές για τους κουμουνδουρικούς και την *Κλειώ* δεν σήμαιναν ότι η Ελλάδα θα αναλάμβανε επιθετική ενέργεια εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σήμαιναν ότι θα ήταν σε θέση να αποκρούσει επιθετική ενέργεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά πολύ περισσότερο και κυρίως: οι προπαρασκευές αποτελούσαν ένα είδος επίδειξης προς την Ευρώπη, μια απειλή προς την Ευρώπη – παρατηρητή ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να ανάψει τις φλόγες της Ανατολής να παράσχει πράγματα στις δυτικές δυνάμεις. Αυτό είναι σαφές από το παρακάτω απόσπασμα επιστολής ενός κουμουνδουρικού προς την *Κλειώ* ο οποίος απαντούσε σε άρθρο φιλομοναρχικού λίγο μετά τη λήξη της Κρητικής Επανάστασης (ψευδώνυμο “X.”): [...] *Τελειώνω δια της εξής παρατηρήσεως περί της σημασίας της προπαρασκευής της Ελλάδος, ην οι πολλοί παρεξηγούσι θεωρούντες αυτήν αστόχως υπό την μεγαλογραφίαν της. Η δύναμις της Ελλάδος έγκειται βεβαίως εκ παντός μέσου να εμπνεύση παρά τη Ευρώπη ότι κατά τας ανωμάλους εκείνας περιστάσεις η Ελλάς δύναται*

³⁰² Ο Γεώργιος έφυγε για περιοδεία στο εξωτερικό στις 22.4.1876 προκειμένου να διαπιστώσει τις διαθέσεις των Ευρωπαίων απέναντι στο ελληνικό κράτος. Κατά τις συναντήσεις του με τους ξένους ηγέτες ο Γεώργιος ζητούσε ίδια μεταχείριση των Ελλήνων με τους σλάβους με το επιχείρημα η ελληνική μη συμμετοχή στον πόλεμο συντέλεσε στο να μην ανάψει η μεγάλη φωτιά του Ανατολικού ζητήματος. Ένα δεύτερο, περισσότερο υπολογίσιμο επιχείρημα ήταν ο κίνδυνος που διέτρεχε ο θρόνος. Παντού συνάντησε ευμενή σχόλια για την πολιτική ουδετερότητας αλλά και αποφυγή δεσμεύσεων. Κατά την επιστροφή του στην Ελλάδα σταμάτησε και πάλι στη Βιέννη όπου έλαβε ενθαρρυντικά μηνύματα για κινήσεις στην ώρα τους. Το τελικό συμπέρασμα που ο Γεώργιος εξήγαγε από τις επαφές του, γυρίζοντας τον Νοέμβριο του 1876, ήταν ότι η Ελλάδα εισερχόταν σε αποφασιστική για την πραγματοποίηση των οραμάτων της, Κωφός, *ό.π.*, σ. 64-66.

³⁰³ *Κλειώ*, 16/28.10.1876.

δια του φρονήματος και μικράς προπαρασκευής ν' απειλήσει και να διεγείρη την Ανατολήν ³⁰⁴.

Παρόμοια ήταν και η λογική που ανέπτυξε αργότερα η Κλειώ αμέσως μετά τη δεύτερη συνδιάσκεψη του Βερολίνου (1880), όταν ο Κουμουνδούρος προκειμένου να εκβιάσει τις Δυνάμεις κήρυξε γενική επιστράτευση. Η Κλειώ αντιμετώπισε με ενθουσιασμό, εκείνη την περίοδο, την επιστράτευση μιλώντας για στρατοπλαστική ικανότητα³⁰⁵ του ελληνικού έθνους. Την έβλεπε, όμως μόνο ως ένα μέσον για τον εκβιασμό της επέμβασης των Δυνάμεων και σε καμία περίπτωση δεν πρότεινε την έναρξη επιχειρήσεων.

Δεν θα πρέπει φυσικά να αγνοήσουμε και την ελληνική κοινή γνώμη καθώς και το ευρύτερο πολιτειακό ζήτημα. Για τους κουμουνδουρικούς, ιδίως, οι προπαρασκευές ικανοποιούσαν την ευέξαπτη, έως στα πρόθυρα της επανάστασης, κοινή γνώμη, χωρίς να σημαίνουν πόλεμο. Από την άλλη οι προπαρασκευές ήταν κύρια συμβουλή των Δυνάμεων προς την Ελλάδα

Παρόλο που το νόημα των προπαρασκευών ήταν αυτό για τους κουμουνδουρικούς, στη συγκεκριμένη περίοδο οι αντισλαβιστές δεν το εξελάμβαναν ως τέτοιο. Για να επανέλθουμε στα τέλη του 1876, ο *Νεολόγος* χαρακτήρισε τις συνομιλίες του Γεωργίου *περίεργες* ³⁰⁶. Παρόλο που οι πολεμικές προπαρασκευές δεν ήταν αντίθετες με τις γενικότερες αντιλήψεις της εφημερίδας, οι δυνατότητες ένοπλης ρήξης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία που υπονοούσαν (κατά τους αντισλαβιστές)³⁰⁷ έφεραν σε πορεία σύγκρουσης το αλυτρωτικό όραμα του *Νεολόγου* (ελληνοοθωμανισμός) με αυτό της *Κλειούς*. Η σύγκρουση πήρε τη μορφή πολέμου ανάμεσα στις δύο εφημερίδες στις αρχές του 1877.

Η συγκυρία του Οκτωβρίου – Δεκεμβρίου 1876 ευνοούσε κάτι τέτοιο. Η εφιαλτική για τον *Νεολόγο* προοπτική ενός ελληνοτουρκικού πολέμου, φάνταζε ποιο πιθανή από ποτέ. Ο Γεώργιος, όπως είδαμε, υιθετούσε πιο ενεργητική στάση. Στην Ελλάδα η έξαψη της κοινής γνώμης, κύριο αίτημα της οποίας ήταν η ένταση των προπαρασκευών και η

³⁰⁴ Κλειώ, 28/9.4.1870. Η Σκοπετέα έχει χαρακτηρίσει τις προπαρασκευές ως «το μαγικό υποκατάστατο της δράσης, Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 322.

³⁰⁵ Κλειώ, 11/23.10.1880.

³⁰⁶ *Νεολόγος* 23/4.11.1876, αναφέρεται στο Ανδρέας Αντωνόπουλος, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό Ζήτημα 1866-1881. Η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινούπολης*, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών – Εκδόσεις Τσουκάλου, Αθήνα 2007, σ. 321.

³⁰⁷ Αντωνόπουλος, *ό.π.*

συμμετοχή στον πόλεμος Σερβίας – Ελλάδας ήταν στο ζενίθ, με αποκορύφωμα το συλλαλητήριο στην Πνύκα τον Σεπτέμβριο του 1876. Η μεταστροφή της ελληνικής κοινής γνώμης ήταν πλήρης. Ακόμα και τα συντηρητικότερα στοιχεία ζητούσαν τον ταχύ εξοπλισμό της χώρας και την προετοιμασία μαζικών επαναστατικών κινήματων³⁰⁸. Από την άλλη, η διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης τον Δεκέμβριο του 1876 αποκάλυπτε ότι δεν υπήρχε φίλος των Τούρκων και ότι ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας στο βαθμό που η Πύλη αδυνατούσε να διατηρήσει τον έλεγχο των ευρωπαϊκών κτήσεων ήταν επιθυμητός από τις Δυνάμεις³⁰⁹. Τέλος, ο Κουμουνδούρος είχε ξεκινήσει επαφές με τους Ρώσους προκειμένου να πιέσει την Αγγλία να υποστηρίξει τα ελληνικά αιτήματα.

Όλες οι αντιθέσεις για την εξωτερική πολιτική αναδείχθηκαν από τη συζήτηση στη Βουλή τον (Οκτώβριο του 1876) όταν Δεληγιώργης και Κουμουνδούρος ανέπτυξαν ο καθένας την πολιτική του πρόταση. Η συζήτηση ήταν σχετικά με τα νομοσχέδια του Κουμουνδούρου που προέβλεπαν καθολική στράτευση και εκπαίδευση όλων των ανδρών, αγορά νέων πολεμικών σκαφών και δάνειο δέκα εκ. δραχμών και όλα αυτά με την έγκριση του βασιλιά. Ο Δεληγιώργης επέσειε τους κινδύνους από τον πανσλαβισμό σε περίπτωση ανάμιξης της Ελλάδας στην κρίση υπεραμυνόμενος του Σχίσματος. Ο Κουμουνδούρος απάντησε ότι η Ανατολή θα επιβίωνε μόνο με τη συνεργασία των λαών της και, προφητικά σε σχέση με την *Κλειώ*, είχε αιτιολογήσει την εφεκτική μέχρι τότε στάση του με το επιχείρημα ότι αν είχε ενεργήσει προπαρασκευές και μια πιο ενεργητική πολιτική στις αρχές της Ανατολικής Κρίσης 1875-1876 θα κατηγορούνταν ως πανσλαβιστής³¹⁰.

Η ώρα ήταν σαφώς κρίσιμη και η κατάσταση έπρεπε να ξεκαθαρίσει. Ο τρόπος που επέλεξε ο Νεολόγος ήταν ο χαρακτηρισμός των αντιθέτων σχεδόν ως προδοτών. Δεληγιωργικών – Κουμουνδουρικών και, στην περίπτωσή μας, Κωνσταντινουπολιτών και Τεργεσταίων, εντάσσεται το «πλαστογραφικόν επεισόδιον» που θα μας απασχολήσει παρακάτω.

Στα τέλη του 1876 εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη ένα βιβλίο χωρίς συγγραφέα με τίτλο *Αι Ευθύναι* το οποίο υποτίθεται ότι περιείχε ρωσικά επίσημα έγγραφα που

³⁰⁸ Ευάγγελος Κωφός, «Η ανατολική κρίση», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., σ. 322. Ενδεικτικό είναι ότι ο ίδιος ο Δεληγιώργης αργότερα υιοθέτησε την πολιτική του Κουμουνδούρου, Hering, ό.π., σ. 484.

³⁰⁹ Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σ. 68-69.

³¹⁰ Ό.π., σ. 72

αναφέρονταν και αποκάλυπταν τη δράση των πανσλαβιστών στην Ελλάδα την περίοδο 1872-1873. Ανάμεσα στα έγγραφα υπήρχαν και δύο που αναφέρονταν στην *Κλειώ*. Το ένα παρουσίαζε την εφημερίδα ως δωροδοκούμενη από τον ρώσο πρεσβευτή στη Βιέννη, Νοβικόφ, σε συνεννόηση με τον Ιγνάτιεφ. Το δεύτερο αναφερόταν στην αγανάκτηση συνδρομητών της εφημερίδας από την Ήπειρο, εξαιτίας της υποστήριξης που παρείχε η εφημερίδα στον «πανσλαβιστικό», όπως χαρακτηριζόταν, σύλλογο «Ρήγα Φεραίο». Τα έγγραφα αυτά άρχισαν να δημοσιεύονται στον *Νεολόγο* και τη *Γερμανική Εφημερίδα* στη Βιέννη. Φαίνεται μάλιστα ότι ο *Νεολόγος* υπολόγιζε πολύ στα έγγραφα αυτά για να χτυπήσει την *Κλειώ*. Η *Κλειώ* αντέδρασε άμεσα. Μέσω του Λιβαδά αλλά και του Ι. Δενδρινού, «φίλου» της εφημερίδας στην Βιέννη απέσπασε την προφορική διάψευση του Νοβικόφ. Παράλληλα με σειρά άρθρων της επιχείρησε να καταδείξει την πλαστότητα των εγγράφων αυτών. Επιπλέον, και αυτό έχει τη σημασία του ο Θερεσιανός, θεώρησε ότι η ιστορία του 1877 συνδεόταν με παρόμοια ιστορία, με σχεδόν ίδιο περιεχόμενο, του τέλους του 1872-1873. Τότε η *Κλειώ* επέσυρε την οργή ενός διπλωματικού υπαλλήλου, που δεν κατονομάζεται, όταν του συνέστησε να μην στέλνει ανταποκρίσεις στην *Γερμανική εφημερίδα* κατηγορώντας τους πολιτικούς του αντιπάλους ως πανσλαβιστές. Πολιτικοί αντίπαλοι του διπλωμάτη ήταν στελέχη του συλλόγου «Ρήγας Φεραίος» στην Κέρκυρα ³¹¹. Με βάση αυτά τα δεδομένα η εφημερίδα διατεινόταν ότι τα έγγραφα του 1877 και οι επικρίσεις που δέχτηκε το 1872-1873 προέρχονταν από το ίδιο πρόσωπο. Η όλη ιστορία εντασσόταν φυσικά στη διαμάχη αντισλαβιστών – Δεληγιωργικών και Κουμουνδουρικών – οπαδών της βαλκανικής συνεργασίας. Για το λόγο αυτό τα έγγραφα αυτά έλαβαν μεγάλη έκταση στον φιλοδεληγιωργικό Τύπο αλλά και στον *Νεολόγο* ο οποίος φάνηκε να επιχαιρείται για τη ζημιά που υπέστη ή επιθυμούσε να υποστεί η *Κλειώ*. Η τελευταία επιτέθηκε στον *Νεολόγο* τονίζοντας ότι δεν έπρεπε να ψεύδεται για την *Κλειώ* Πάντως, από ό,τι φαίνεται τα έγγραφα ήταν πλαστογραφημένα ή τουλάχιστον αυτόπίστευσαν όλοι στην Ευρώπη σύμφωνα με τη μαρτυρία της *Κλειούς* ³¹².

Τον Απρίλιο του 1877 ξέσπασε ο ρωσοτουρκικός πόλεμος. Η έξαψη της κοινής

³¹¹ Για την πολιτική ιδεολογία των αντισλαβιστών στην Κέρκυρα την περίοδο 1871-1873 βλ. τις παρατηρήσεις του Μποχώτη για την εφημερίδα *Καποδίστριας* Μποχώτης, *ό.π.*, σ.133-146. Η *Κλειώ* υπερασπίστηκε τον κερκυραϊκό σύλλογο «Ρήγα Φεραίος» από δημοσιεύματα γερμανικής εφημερίδας που τον παρουσίαζαν σε κατάλογο με πανσλαβιστικούς συλλόγους, *Κλειώ*, 15/27.7.1872. Στις 19/31.8.1872 δημοσιεύεται διάψευση της επιτροπής του συλλόγου..

³¹² Η πρώτη αναφορά για το επεισόδιο *Κλειώ*, 29/10.2.1877 και ακολούθησαν τα επόμενα φύλλα 5/17.2.1877, 12/24.2.1877, 19/3.3.1877, 26/10.3.1877, 5/17.3.1877, 12/24.3.1877.

γνώμης, που επιτέθηκε στα σπίτια των ελλήνων πολιτικών, συντέλεσε ώστε ο Γεώργιος να σχηματίσει οικουμενική κυβέρνηση.

Η εφημερίδα υποδέχτηκε με ενθουσιασμό τη συγκρότηση της οικουμενικής κυβέρνησης³¹³. Η *Κλειώ*, τάχθηκε, ως συνήθως, υπέρ των εξοπλισμών, μεταφέροντας προς επίρρωση δηλώσεις άγγλου υπουργού ότι η Ελλάδα πρέπει να παρασκευασθεί και να εκπαιδευτεί στα όπλα και όχι μόνο να συγκεντρώσει μεγάλο αριθμό στρατιωτών. Ο άγγλος υπουργός τόνιζε ότι αυτό μπορούσε να γίνει μέχρι το τέλος του πολέμου³¹⁴.

Εν τω μεταξύ η *Κλειώ*, που μονίμως κάλυπτε την πορεία του πολέμου και υποδέχτηκε αρχικά με ενθουσιασμό τις ρωσικές νίκες³¹⁵. Η διαφαινόμενη νίκη των ρώσων στον πόλεμο με την Πύλη οδήγησε στην αλλαγή της στάσης της Ελλάδας. Ο βασιλιάς Γεώργιος και η κυβέρνηση του Κουμουνδούρου αποφάσισαν την εισβολή του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία σε μια προσπάθεια δημιουργίας ελληνικό ζήτημα. Η *Κλειώ* έσπευσε να δικαιολογήσει την ελληνική ενέργεια³¹⁶, την *αμυντικήν της Ελλάδος εκστρατείαν*, τονίζοντας την επίσημη αιτιολόγηση ότι επρόκειτο για επιχείρηση προστασίας των ελληνικών πληθυσμών. Η εφημερίδα, γνωρίζοντας ότι τα πνεύματα στην Ελλάδα ήταν οξυμένα, προσπαθούσε να προετοιμάσει το έδαφος για ενδεχόμενη υποχώρηση απέναντι στις πιέσεις των Δυνάμεων υποστηρίζοντας ότι δεν υπήρχε *ουδεμία αμφιβολία* ότι η Ελλάδα θα αποχωρούσε αν οι Δυνάμεις το απαιτούσαν, εφόσον το ελληνικό έθνος εκπροσωπούσε τον πολιτισμό της Ευρώπης στην Ανατολή. Αυτό που ζητούσαν οι Έλληνες ήταν να μην παραγκωνισθούν από τη διαρρύθμιση του ανατολικού ζητήματος και να μη διασπαστεί η εθνική και γεωγραφική ενότητα του ελληνικού έθνους.

Όπως είχε προβλέψει η *Κλειώ* η πίεση των Δυνάμεων, κατά παράκληση μάλιστα του Δηληγιάννη, οδήγησε στην εσπευσμένη επιστροφή των στρατευμάτων. Λίγο αργότερα υπογραφόταν η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, ή καλύτερα οι προκαταρκτικοί όροι της ρωσοτουρκικής συνθήκης, που δημιουργούσε τη μεγάλη Βουλγαρία. Όταν έγιναν γνωστοί οι όροι της συνθήκης ο ελληνισμός συγκλονίστηκε³¹⁷. Η *Κλειώ*, εξέφρασε την

³¹³ *Κλειώ*, 4/16.6.1877.

³¹⁴ *Κλειώ*, 30/11.8.1877.

³¹⁵ Στο φύλλο της 31/12.1.1878 περιέγραφε με λυρικούς τόνους την κάθοδο του ρωσικού στρατού και την κατάληψη της Σόφιας ενώ διέβλεπε ακόμα και τη δυνατότητα ακόμα και ρωσοτουρκικής συμμαχίας εναντίον της Αγγλίας.

³¹⁶ *Κλειώ*, 28/9.2.1878.

³¹⁷ Ιδιαίτερα ισχυρό ήταν το σοκ για τους έλληνες της αυτοκρατορίας και δη τους τραπεζίτες του

έντονη απογοήτευσή της, βλέποντας τις προσδοκίες που τόσο καιρό είχε εναποθέσει στη ρωσική πολιτική, όπως την αντιλαμβανόταν η ίδια, να διαψεύδονται. Η εφημερίδα θεωρούσε θεμιτή και φυσική τη ρωσική υποστήριξη προς τα σλαβικά έθνη, όμως υποστήριζε ότι η συνθήκη αδικούσε την Ελλάδα, διαιρούσε τους λαούς της βαλκανικής και αντέβαινε στο πρόγραμμα του αυτοκράτορα για απελευθέρωση των χριστιανών χωρίς διακρίσεις³¹⁸. Επιδιώκοντας να απαντήσει στις ρωσικές αιτιάσεις ότι η Ελλάδα αρνήθηκε να πάρει μέρος στον πόλεμο υπενθύμιζε τη συμμαχία κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου και τις προσπάθειες συνεννόησης της Ελλάδας στη διάρκεια της Ανατολικής Κρίσης. Η εφημερίδα τόνιζε, απευθυνόμενη κυρίως στο εσωτερικό, ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να πάρει απρόσκλητη μέρος στον πόλεμο και να διακινδυνεύσει την ύπαρξή της στα ζάρια χωρίς την ηθική τουλάχιστον συνδρομή μιας μεγάλης Δύναμης³¹⁹.

Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, με την οποία έληξε ο ρωσοτουρκικός πόλεμος, προέβλεπε τη δημιουργία μιας μεγάλης Βουλγαρίας, γεγονός που, όπως είναι γνωστό, δυσαρέστησε έντονα την Αγγλία και την Αυστρία που πρότειναν τη διεξαγωγή συνεδρίου για την αναθεώρησή της απειλώντας με πόλεμο τη Ρωσία. Στο πλαίσιο αυτό η αντίθεση της Ελλάδας και το ενδεχόμενο πρόσκλησής της στο προσεχές συνέδριο χρησιμοποιήθηκε από την Αγγλία ως μέσο πίεσης προς τη Ρωσία αλλά και την Οθωμανική Αυτοκρατορία τόσο για την αναθεώρηση της συνθήκης όσο και την παραχώρηση της Κύπρου από τους Τούρκους. Η *Κλειώ* αντιμετώπισε επιφυλακτικά τη στάση της Αγγλίας, και την προοπτική πρόσκλησης στο συνέδριο του Βερολίνου. Χωρίς αυταπάτες και μιλώντας αρκετά σκληρή γλώσσα τόνιζε ότι ενδεχόμενη πρόσκληση θα συνιστούσε κέρδος *ου μικρόν* καθώς το συνέδριο συγκαλούνταν όχι εξ' αιτίας των ελληνικών επαναστάσεων αλλά της συνθήκης Αγίου Στεφάνου. Η εφημερίδα εξαρτούσε τη σημασία της πρόσκλησης από το αν θα προσκαλούνταν και οι παραδουνάβιες ηγεμονίες. Σε περίπτωση μόνης της πρόσκλησης της Ελλάδας αυτό θα ήταν προάγγελος

Γαλατά καθώς η συνθήκη έθιγε τα συμφέροντά τους, δεδομένου ότι τα έσοδα των επαρχιών Δουνάβεως και Ρωμυλίας, ήταν υποθηκευμένα στην εξυπηρέτηση του οθωμανικού χρέους Χάρης Εξερτζόγλου, *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: το κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος», 1871-1881*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989, σ. 80-84.

³¹⁸ Η *Κλειώ* ξεχνούσε, φυσικά, ότι η ίδια κατά καιρούς είχε επισημάνει την αλλαγή των στόχων της ρωσικής πολιτικής.

³¹⁹ . [...] *πολιτική της κυβείας, της τελευταίας ταύτης μηχανής των απηλπισμένων, ην συνιστώσι οι επί τοις χείλεσι μεν έχοντες την φιλοπατρίαν, εν ταις πτέρναις δε τον εγκέφαλον, θα ήρμωζεν αξιόλογα εις την Ελλάδα εάν ο ελληνισμός υπήγετο εις την δικαιοδοσίαν της χρηματιστικής τέχνης. Αλλά το παρόν και το μέλλον του ελληνικού έθνους δεν θα κριθή δια των κύβων . υπάρχει τι ανώτερον της τυφλής τύχης, τούτο δε είναι αι αγαθαί φρένες, δι ων δημιουργούνται και μεγαλύνονται τα έθνη* , *Κλειώ*, 21/2.21878.

ευμενεστάτης προτιμήσεως.

Η εφημερίδα επισήμανε τον αρνητικό αντίκτυπο που θα είχε ενδεχόμενη μη πρόσκληση της Ελλάδας καθώς η τελευταία αν και δεν είχε λάβει μέρος στον πόλεμο, (γεγονός που η εφημερίδα απέδιδε σε αγγλικές πιέσεις και απρονοησία της πολιτικής ελίτ), ωστόσο είχε προβεί σε δαπάνες σαν να βρισκόταν σε πόλεμο. Το ενδεχόμενο, μετά από όλα αυτά, το βασίλειο να παραμείνει στα σύνορα του 1864, εγκυμονούσε αναστάτωση και φυλετικούς ανταγωνισμούς. Η Ελλάδα, απειλούσε η εφημερίδα, είχε τη δυνατότητα να ανακινήσει το Ανατολικό ζήτημα καθώς θα απαντούσε *δια των έργων*. Μια μεγάλη και ισχυρή Ελλάδα με τους αναγκαίους πόρους *προς αποσόβησιν της επαπειλούμενης απορροφήσεως* ήταν απαραίτητη δύναμη για την ειρήνη στην Ανατολή. Τέλος, η *Κλειώ* εξέφραζε την ανησυχία της για την σλαβική επέκταση χωρίς ωστόσο να την απορρίπτει εκ των προτέρων³²⁰, σε αντίθεση με τους αντισλαβιστές (πχ. *Νεολόγο*).

Μέσα σε αυτό το κλίμα συγκλήθηκε το συνέδριο του Βερολίνου τον Ιούνιο του 1878. Το συνέδριο σφραγίστηκε από την αγγλική πολιτική. Λίγο πριν το συνέδριο υπέγραψε δύο συμφωνίες με τη Ρωσία (για το καθεστώς της Βαλκανικής) και την Τουρκία (παροχή προστασίας στα ανατολικά σύνορα με αντάλλαγμα την Κύπρο). Οι εξελίξεις αυτές την ώθησαν να εγκαταλείψει την Ελλάδα, αν και συγκατένευσε στην παρουσία της στο συνέδριο. Οι υπόλοιπες δυνάμεις, κυρίως η Γαλλία και η Ιταλία, θορυβημένες από την αγγλοτουρκική συνθήκη, υποστήριξαν, όσο μπορούσαν, τις ελληνικές θέσεις. Τελικά το συνέδριο προέκρινε μια ασαφή εδαφική διαρρύθμιση στη Θεσσαλία και την Ήπειρο και καλούσε την Ελλάδα και την Τουρκία σε διαπραγματεύσεις προσφέροντας τη μεσολάβηση των Δυνάμεων σε περίπτωση που θα παρουσιαζόταν πρόβλημα.

Η *Κλειώ* εκτιμούσε ότι το κύριο έργο του Συνεδρίου του Βερολίνου ήταν η απελευθέρωση των σλαβικών φύλων και η κατοχή της Βοσνίας Ερζεγοβίνης από την Αυστρία. Οι ελληνικές περιοχές είχαν μείνει υπό την άμεση κυριαρχία της Πύλης χωρίς να λαμβάνουν αυτονομία, σύμφωνα με τις πρόνοιες της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Κύριο εμπόδιο στις ελληνικές διεκδικήσεις στάθηκε η Αγγλία, που τορπίλισε τις

³²⁰ *Αλλ' η ίδρυσις ημιανεξαρτήτου βουλγαρικής ηγεμονίας, η έστω και μικρά αύξησις της Σερβίας, η επέκτασις του Μαυροβουνίου, οιανδήποτε και αν εμποιήσωσι εφροσύνην προς ημάς τους Έλληνας οίτινες ήμεθα γενναιότεροι ή ώστε να φθονήσωμεν την ευτυχία λαών ομοθρήσκων και ομοιοπαθών, είναι γεγονότα άτινα εικότως, παρέχουσι το ενδόσιμον εις σπουδαίους φόβους περί της πολιτικής θέσεως του ελληνισμού εν τη Ανατολή, Κλειώ, 3/15.6.1878.*

προσπάθειες του Βάτιγκτον και συντέλεσε στο αόριστο της διατύπωσης της συνθήκης του Βερολίνου *Τοιούτω τρόπω η σύνοδος ενέκρινεν απλούν ψήφισμα, καθ' ο προσκαλείται η Τουρκία να συνεννοηθή μετά της Ελλάδος προς διευθέτησιν των ελληνοτουρκικών συνόρων*. Τελικά τα πάντα έγιναν για την Αγγλία : [...] και τυφλώ δήλον ότι πάντα ταύτα τα επεισόδια ήσαν εκ του προτέρον παρεσκευασμένα · υπό της Σφαίρας δημοσιευθείσα ρωσοαγγλική σύμβασις εκτελείται νυν κατά γράμμα, το δε πυροτέχνημα του ελληνικού ζητήματος εν ουδέν άλλο εχρησίμευσεν ή εις την ποικιλωτέραν παράστασιν του σκηνικού θεάματος³²¹

3. Από το Βερολίνο στη Θεσσαλία

. Αμέσως μετά τη συνθήκη άρχισε ένας μαραθώνιος διαβουλεύσεων με πρώτο σταθμό την Πρέβεζα (τέλη 1878- Μάρτιος 1879) Η Κλειώ ασχολήθηκε την περίοδο αυτή με τα διαδικαστικά θέματα και κύριο μέλημά της υπήρξε η επιρροή της ελληνικής κοινής γνώμης ώστε να μην υπάρξει εκτροπή και πολεμική σύρραξη. Η εφημερίδα διέβλεπε τη διάσπαση της ενότητας των Δυνάμεων (κυρίως λόγω της στάσης της Αγγλίας) και την απροθυμία τους να πιέσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία Έτσι όμως η συνθήκη του Βερολίνου παρέμενε ανεφάρμοστη. Ωστόσο, συμφέρον των Δυνάμεων ήταν να εφαρμόσουν τη συνθήκη με βάση *τας μετρίας και ελλόγους αξιώσεις της Ελλάδος* γιατί το ελληνικό ζήτημα θα παρέμενε ασθενές μεν αλλά ενοχλητικό³²². Η εφημερίδα εκτιμούσε ότι το ζήτημα θα είχε ακόμα πολύ δρόμο να διανύσει³²³. και τόνιζε την ανάγκη υπομονής και σταθερότητας στο γράμμα και πνεύμα του συνεδρίου³²⁴. Για την εφημερίδα οι ελληνικές θέσεις για την οροθεσία και για τον υποχρεωτικό χαρακτήρα του 13^{ου} πρωτοκόλλου αποτελούσαν την αυθεντική ερμηνεία του Βερολίνου³²⁵ ενώ οι τουρκικές θέσεις στηρίζονταν *επί βάσεως όλως αλλοίας της υπό των Δυνάμεων ορισθείσας*³²⁶.

Η μεσολάβηση των Δυνάμεων ήταν το ζητούμενο για την Κλειώ. Η αγωνία της ήταν τόσο έντονη, ώστε με αφορμή ένα *αρθροίδιον* των παρισινών *Καιρών* σχετικά με την εγκύκλιο του Βάτιγκτων τον Απρίλιο του 1879 να κατασκευάσει ολόκληρο σενάριο

³²¹ Κλειώ, 1/13.7.1878.

³²² Κλειώ, 9/21.9.1878.

³²³ [...] *θα διέλθῃ ἀνά μέσον πολλῶν καὶ δη καὶ ποικίλων ἐπεισοδίων καὶ περιπετειῶν ἕως ὅτου ἀποτελεσθῇ κατὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ γράμμα τοῦ Βερολίνου*, Κλειώ, 16/28.12.1878.

³²⁴ Κλειώ, 23/4.1.1879.

³²⁵ Ο.π.

³²⁶ Κλειώ, 10/22.2.1879.

μεσολάβησης με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους για την Ελλάδα³²⁷: καταφαίνεται ότι αι δυνάμεις, τη αρχεβουλία της γενναιόφρονος Γαλλίας, απεφάσισαν σήμερον να επανορθώσωσι το λάθος, όπερ έπραξαν εν Βερολίνω, υποτυπώσασαι αορίστως και δια γενικών χαρακτήρων την νέαν οροθεσίαν. Προσέρχονται δε εις την Πύλην αυθεντικώ τω τρόπω και ουχί παρεναιτικώ, υποδεικνύουσαι και στερεάν βουλήν να επιβάλωσιν αυταί την απόφασιν αυτών και αν μη επιστήσωσι πλέον μηδεμίαν προσοχήν εις τας ενδεχομένας εναντολογίας και ενστάσεις. Πάντως, στο τέλος επικρατούσε ο ρεαλισμός καθώς τονιζόταν ότι όταν η Ευρώπη λαλήση ούτω, ουδεμία αμφιβολία ότι το ζήτημα θα λυθή ταχέως και ακινδύνως³²⁸.

Ενώ ο διπλωματικός αγώνας συνεχιζόταν, στην ελληνοτουρκική μεθόριο συγκεντρώνονταν ισχυρές ελληνοτουρκικές δυνάμεις και η ένταση κορυφωνόταν. Σε αυτό το φιλοπόλεμο κλίμα ορίστηκαν νέες διαπραγματεύσεις στην Κωνσταντινούπολη, τον Ιούνιο του 1879 που διήρκησαν ως το τέλος του έτους. Το κλίμα φαινόταν πιο ευνοϊκό για την Ελλάδα³²⁹. Αποκορύφωμα ήταν η νέα μεσολαβητική προσπάθεια του Βάτιγκτων (Δεκέμβριο του 1879), που πρότεινε μία ευνοϊκή σε γενικότερο πλαίσιο διαρρύθμιση χωρίς να περιλαμβάνει τα Ιωάννινα. Η ανατροπή της γαλλικής κυβέρνησης στις 27 Δεκεμβρίου πάγωσε τα σχέδια, όμως ο Σώλσμπερν διαβλέποντας προοπτική αλλαγή της γαλλικής στάσης, έσπευσε να προτείνει τη συγκρότηση τεχνικής επιτροπής για τον καθορισμό μιας οροθεσίας που δεν θα δυσαραεστούσε την Πύλη. Και ενώ οι Δυνάμεις διαβουλευόνταν για τον τρόπο και το είδος της μεσολάβησης στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε κυβερνητική αλλαγή. Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου καταψηφίστηκε στη Βουλή με αφορμή το νόμοσχέδιο για τον οργανισμό του στρατού.

Η Κλειώ τόνιζε μονίμως την ανάγκη να μεσολαβήσουν οι Δυνάμεις ξεκαθαρίζοντας τη θέση τους και θεωρούσε ότι η Ελλάδα και η Τουρκία πολιτεύονταν με βάση τα συμφέροντά τους και κανείς δεν μπορεί να τις κατηγορήσει γι αυτό³³⁰.

Ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει η ανάλυση που η εφημερίδα έκανε για το ιστορικό του συνεδρίου του Βερολίνου με βάση τα έγγραφα της αγγλικής Κυανής Βίβλου. Η εφημερίδα επιτέθηκε στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου επειδή με τη

³²⁷ Κλειώ, 24/5.4.1879.

³²⁸ Ό.π. .

³²⁹ Συνάντηση του Σώλσμπερν με τον Βάτιγκτον στη Διέππη (9 Σεπτεμβρίου 1879) και επιδείνωση των σχέσεων Αγγλίας – Τουρκίας με αφορμή τον πόλεμο στο Αφγανιστάν.

³³⁰ Κλειώ, 9/21.6.1879, 23/9.8.1879, 22/4.10.1879. Κλειώ, 29/11.10.1879, 13/25.10.1879, 10/22.11.1879.

*βλακώδη πολιτική της συντέλεσε στην αρνητική στάση των Δυνάμεων*³³¹. Η κυβέρνηση πήγε στο Βερολίνο *απαράσκευη, χωρίς πρόγραμμα, δεμένη στο άρμα της Αγγλίας και δεν τόλμησε να διεκδικήσει τα εθνικά δίκαια. Ο Δηληγιάννης ουδέν άλλο ητήσατο ή να χορηγηθή εις την Ελλάδα μικρά τις προσθήκη χώρας χωρίς να δηλώσει κάποιο όριο. Αυτή η έκφραση θα ταίριαζε σε έμπορο που προσπαθεί να ανεβάσει ή υποβιβάσει τις τιμές αλλά όχι σε υπουργό λαλούντος εν ονόματι της Ελλάδος και του Ελληνισμού. Τέλος στηλίτευε την επαμφοτερίζουσα στάση της ελληνικής αντιπροσωπίας που ταλαντευόταν ανάμεσα σε καταγγελίες των σκευωριών της Πύλης και σε προτάσεις ελληνοτουρκικής συμμαχίας, προκαλώντας το γέλιο. Ιδιαίτερα αρνητική ήταν η κρίση της για τους έλληνες το γένος υπουργούς της Πύλης: Διατί άρα γε μόνον το ελληνικόν έθνος, εν μέσω των άλλων εθνών, να παρέχη το μοναδικόν θέαμα ουχί ολίγων αλλά πλείστων όσων Ελλήνων υπηρετούντων εκθύμως τους εχθρούς της ιδίας πατρίδος*³³².

Αναφορικά με τη στάση των Δυνάμεων η εφημερίδα καταλόγιζε στην Αγγλία και Ιταλία υποκρισία και ιδιοτέλεια, ξεχνώντας ότι ένα χρόνο πριν αναγνώριζε στην τελευταία το γεγονός ότι ήταν η μόνη χώρα που αποδεχόταν τις προτάσεις της Γαλλίας στο Βερολίνο. Φυσικά είχε μεσολαβήσει το έντονο ενδιαφέρον της Ιταλίας για την Ήπειρο που την ωθούσε να υποστηρίξει τις απαιτήσεις του αλβανικού εθνικιστικού κινήματος.

Η κριτική της *Κλειούς* στην ελληνική διπλωματία την περίοδο της συνόδου του Βερολίνου, υποτιμούσε, παρότι το γνώριζε³³³, το γεγονός ότι το ελληνικό ζήτημα ήταν δευτερεύον στο Βερολίνο. Οι περιγραφόμενες ενέργειες του Δηληγιάννη αντανακλούν το αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει.

Σχετικά με την κυβερνητική κρίση του Ιανουαρίου του 1880 θεωρούσε ότι η παραίτηση του Δηληγιάννη από το υπουργείο των Εξωτερικών οφειλόταν στη διαφωνία του με την *πολιτική της ενεργείας* που προέκρινε ο Κουμουνδούρος. Η εφημερίδα τόνιζε ότι ο Δηληγιάννης θεωρούσε ανέκαθεν ότι το ελληνικό ζήτημα θα μπορούσε να λυθεί

³³¹ [...] των Δυνάμεων δε πάλιν η αμφιρρεπής και προς την Ελλάδα ολίγορος ή δολιόφρων ενέργεια είναι προϊόν της βλακώδους πολιτικής της ελληνικής κυβερνήσεως και της εσχάτης αδυναμίας της Ελλάδος και των Ελλήνων.

³³² *Κλειώ* 30/12.7.1879.

³³³ Αναφέραμε παραπάνω ότι η *Κλειώ* θεωρούσε κέρδος τυχόν πρόσκληση της Ελλάδας στο συνέδριο του Βερολίνου με τη λογική ότι το συνέδριο ήταν αποτέλεσμα της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου και όχι των ελληνικών επαναστάσεων.

διπλωματικά³³⁴. Η πτώση του Κουμουνδούρου και η άνοδος του Τρικούπη ήταν αρνητική εξέλιξη. Ο Τρικούπης δεν διέθετε πλειοψηφία στη Βουλή και η κυβερνητική αστάθεια θα έβλαπτε το εθνικό θέμα³³⁵.

Από την άλλη η *Κλειώ*, αναζητώντας μια άκρη να πιαστεί χαρακτήριζε θρίαμβο της Ελλάδας την πρόταση Σώλσμπερν διότι *ούτω το ζήτημα προσλαμβάνει καθαρώς διεθνή χαρακτήρα, αι δε υποδείξεις του 13 πρωτοκόλλου δεν καταβιβάζονται πλέον εις την άσημον θέσιν ηθικών διπλωματικών εισηγήσεων*³³⁶. Φυσικά, και πάλι θυσίαζε το ρεαλισμό στις προσδοκίες.

Η πρόταση του Σώλσμπερν δεν θα είχε ιδιαίτερη τύχη. Η νίκη των άγγλων φιλελευθέρων στις εκλογές του Μαΐου 1880 άλλαξε την κατάσταση στο Ανατολικό ζήτημα καθώς οι φιλελεύθεροι ήταν πιο ανοικτοί σε μια συνεννόηση με τη Ρωσία και ήταν ευνοϊκά διατεθειμένοι απέναντι στα ζητήματα των λαών της Ανατολής, άρα και των Βουλγάρων. Η *Κλειώ* επισήμανε αυτές τις διαστάσεις³³⁷ της ενδεχόμενης νίκης. Αυτό δεν την εμπόδισε να θριαμβολογήσει για την εκλογή πολλών φιλλελήνων, όπως τους θεωρούσε η εφημερίδα, βουλευτών. Η εφημερίδα δεν περίμενε ριζική αλλαγή της αγγλικής πολιτικής, ανέμενε όμως μια *τιμιωτέρα και ειλικρινεστέρα* πολιτική από την *αγυρτικήν* πολιτική του Βήκονσφηντ. Επισήμαινε ακόμα τις προσδοκίες των Βούλγαρων φιλελευθέρων οι οποίοι αρνούνταν κάθε συμβιβασμό στο ζήτημα της Ανατολικής Ρωμυλίας εκτός από την ένωση³³⁸.

Η νέα κυβέρνηση επιδόθηκε σε εντυπωσιακές προσπάθειες για επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Η Αγγλία αυτή τη φορά έπαιζε το ρόλο που έπαιζε η Γαλλία στην προηγούμενη φάση. Η όλη κίνηση κατέληξε στη σύγκληση συνδιάσκεψης των Δυνάμεων, πάλι στο Βερολίνο, προκειμένου να επιλυθούν τα εκκρεμή ζητήματα από το συνέδριο του Βερολίνου. Αναφορικά με την Ελλάδα η συνδιάσκεψη κατέληξε στην πρόταση μιας γραμμής που περιλάμβανε τα Ιωάννινα και το Μέτσοβο, ικανοποιώντας έτσι τα ελληνικά αιτήματα στο μέγιστο δυνατό επίπεδο. Αυτό συντέλεσε ώστε η φαντασίωση της εφημερίδας έφθασε στο ανώτερο επίπεδο και τα ανορθολογικά επιχειρήματα να διαδέχονται το ένα το άλλο.

³³⁴ *Κλειώ* 29/10.1.1880.

³³⁵ *Κλειώ*, 19/31.1.1880.

³³⁶ *Κλειώ*, 2/14.2.1880.

³³⁷ *Κλειώ*, 22/3.4.1880. Τόνιζε ότι ενδεχόμενη νίκη των άγγλων φιλελευθέρων [...] θα έλυνε πιθανόν το βουλγαρικών ζήτημα παρά τας ευχάς και τα συμφέροντα του ελληνισμού.

³³⁸ *Κλειώ*, 29/10.4.1880.

Έτσι η εφημερίδα διέκρινε αλλαγή της στάσης των Δυνάμεων με βάση τις αρχές της δικαιοσύνης και της επεικειάς. Η εφημερίδα προέβλεπε ότι οι Δυνάμεις για να *μη πικρώνωσι την αφιλοκερδώς ενεργούσαν Γαλλίαν* (και όχι για χάρη της Ελλάδας) θα δέχονταν γαλλική πρόταση που περιλάμβανε το Μέτσοβο και τα Ιωάννινα. Όμως ο *θρίαμβος* εξαρτιόταν *εν μέρει και εκ της ανδρικής και συνετής συμπεριφοράς της Ελλάδος* και των κατοίκων των περιοχών που θα προσαρτούνταν. Οι Έλληνες θα έπρεπε να αποδείξουν με την επίδειξη αρετής ότι ήταν άξιοι της εμπιστοσύνης των Δυνάμεων³³⁹.

Η φαντασίωση αυξήθηκε λίγο αργότερα, όταν η Συνδιάσκεψη δέχτηκε τη γραμμή Φρεσινέ (που περιλάμβανε τα Ιωάννινα και το Μέτσοβο) : *οπωσδήποτε ο θρίαμβος της Ελλάδος είναι καθ' όλου πλήρης, ει και επί μέρους λείπονται ουκ ολίγαι λεπτομέρειαι [...]* *Ενώπιον δε του μεγάλου τούτου θριάμβου, δεν πρέπει να φοβώμεθα τας υπολειπομένας λεπτομερείας.* Και διατεινόταν πανηγυρικά ότι *το μέγα, το φοβερόν ζήτημα, το από τοσούτου χρόνου συνέχον την καρδίαν των Ελλήνων είναι ήδη λελυμένον*³⁴⁰. Είναι φανερό ότι το μέτρο ξεπεράστηκε κατά πολύ, ωστόσο αυτό δεν ήταν τίποτα μπροστά στο άρθρο της 21/3.7.1880 όπου εξέφραζε τη λύπη της για τη μη υιοθέτηση των προτάσεων της Ελλάδας, προτάσεις που επέκτειναν τα σύνορα, ως το Βουθρωτό απέναντι από την Κέρκυρα: *οι Δυνάμεις εφάνησαν ενταύθα φειδωλότερες ερμηνεύσασαι μετά τοσαύτης γλιστρότητος την κοιλάδα του Θυάμιδος μεθ' όσην γεναιότητα ερμήνευσαν την κοιλάδα του Πηνειού.* Ευτυχώς, σχολιάζουμε εμείς, τα Ιωάννινα και το Μέτσοβο αντιστάθμιζαν το γεγονός. Πάντως στην παραφορά του φαντασιακού η εφημερίδα μπορούσε να κρίνει νηφάλια τη σημασία της επέκτασης για την Ελλάδα που ελάμβανε *σημαντικήν αύξησιν και εξαίρετον αμυντικόν σύνορον [...]* *Ιδίως η προσάρτησις ολοκλήρου της Θεσσαλίας είναι μέγας εθνικός θρίαμβος, άλλως τε και διότι η Ελλάς καθίσταται νυν όμορος της Μακεδονίας και οιωνεί φρουρός του Θερμαϊκού κόλπου έχουσα παρά τα βορειοανατολικά αυτής πλευρά την Χαλκιδικήν χερσόνησον, την υπό αμιγούς οικουμένην ελληνικού πληθυσμού*³⁴¹.

Η συνδιάσκεψη του Βερολίνου δεν είχε προβλέψει και πάλι μηχανισμούς επιβολής των αποφάσεων των Δυνάμεων. Οι ίδιες οι Δυνάμεις, την επομένη της συνδιάσκεψης άρχισαν να διαφωνούν για τον τρόπο μεσολάβησης. Σε αυτό συντέλεσε και η αλλαγή

³³⁹ Κλειώ, 31/12.6.1880.

³⁴⁰ Κλειώ, 14/26.6.1880.

³⁴¹ Κλειώ, 21/3.7.1880.

πολιτικής της Γαλλίας που έστρεψε την προσοχή της στην Τυνησία αντιδρώντας σε κάθε παραχώρηση που θα φαινόταν ως πίεση στον σουλτάνο. Επιπλέον το μαυροβουνιωτικό, η παραχώρηση του Δούλτσινου στο Μαυροβούνιο, απέσπασε την προσοχή των Δυνάμεων λόγω του κινδύνου ρωσικής επέμβασης που εγκυμονούσε. Οδήγησε σε ένταση τις σχέσεις των Δυνάμεων με την Πύλη, η οποία από τη μεριά της το εκμεταλλεύτηκε για να διασπάσει την ομοφωνία των Δυνάμεων. Έτσι όταν το ζήτημα διευθετήθηκε στις 3 Οκτωβρίου 1880 η διάθεση των Δυνάμεων για ανάμειξη στο ελληνικό έπαψε να υφίσταται.

Στην Ελλάδα, οι εξελίξεις οδήγησαν την κυβέρνηση Τρικούπη να κηρύξει επιστράτευση ώστε να εκβιάσει μια ταχεία επέμβαση των Δυνάμεων. Την τακτική αυτή ακολούθησε με μεγαλύτερη ένταση ο Κουμουνδούρος που διαδέχτηκε τον Τρικούπη μετά την πτώση της κυβέρνησής του (13/25.10.1880). Τελικά μετά από πιέσεις και διαβουλεύσεις αποφασίστηκε να πραγματοποιηθούν διαπραγματεύσεις μεταξύ των πρέσβων των Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη στις 20 Φεβρουαρίου 1881. Οι ατέρμονες διαπραγματεύσεις έληξαν όταν η Πύλη πρότεινε μια γραμμή που παραχωρούσε τη Θεσσαλία και την Άρτα στην Ελλάδα. Οι Δυνάμεις άσκησαν πίεση στον Κουμουνδούρο που υπό αυτές τις συνθήκες υποχώρησε και δέχτηκε τα όσα είχαν αποφασιστεί.

Για την *Κλειώ* η απογοήτευση, γρήγορα, αντικατέστησε τον θριαμβευτικό τόνο των άρθρων της περιόδου του Βερολίνου. Διαπίστωνε και αυτή τη σημασία που απέκτησε το ζήτημα του Μαυροβουνίου για τις Δυνάμεις αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ότι το μαυροβουνιωτικό ήταν πιο εύκολο να λυθεί γιατί το το δικαίωμα των Μαυροβουνίων προερχόταν από ρητό άρθρο της συνθήκης του Βερολίνου. Αντίθετα το ελληνικό ζήτημα ήταν γενικότερο αν και είχε ερμηνευτεί στη Συνδιάσκεψη του Βερολίνου³⁴². Η γενική φύση του προβλήματος συνέτεινε στην διχογνωμία των Δυνάμεων γεγονός που επέτεινε η στρατιωτική αδυναμία της Ελλάδας καθώς το Ανατολικό ζήτημα δε λυνόταν με υπομονή και *δοξολογίες*³⁴³.

Όσο περνούσε ο καιρός τόσο η κριτική της *Κλειούς* στην πολιτική των Δυνάμεων γινόταν εντονότερη. Μιλούσε για εμπαιγμό των Δυνάμεων αλλά και αυτοεξευτελισμό

³⁴² *Κλειώ*, 12/24.7.1880.

³⁴³ *Κλειώ*, 18/30.7.1880. Εύγλωττη η ειρωνεία για τις εκδηλώσεις ενθουσιασμού που ακολούθησαν την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων της Συνδιάσκεψης του Βερολίνου. Θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς στην *Κλειώ* τις δικές της θριαμβολογίες.

τους³⁴⁴. Το κρίσιμο του πράγματος απαιτούσε την εγρήγορση και των έξω Ελλήνων καθώς το έθνος ούτε δια τη ιδρύσεως συλλόγων δημιουργείται, ούτε δια συστάσεως βιβλιοθηκών αλλά με πρακτικές ενέργειες και ευτολμία³⁴⁵. Γι αυτό η εφημερίδα υιοθέτησε με ενθουσιασμό την επιστράτευση και με σειρά άρθρων της, εξύμνησε την *στρατοπλαστική ικανότητα*³⁴⁶ που επέδειξε το ελληνικό έθνος· την έβλεπε, όμως, μόνο ως ένα μέσον για τον εκβιασμό της επέμβασης των Δυνάμεων και σε καμία περίπτωση δεν πρότεινε την έναρξη επιχειρήσεων: *Εάν το ελληνικό έθνος εμμένει καρτερικώς εν η διεχάραξεν ήδη οδώ και συντάξη κανονικώς τας πολεμικάς αυτού δυνάμεις αι μεγάλαι κυβερνήσεις, αι υπογράψασαι την συνθήκην του Βερολίνου και το βούλευμα της συδιασκέψεως θα έλθωσι τάχιον ή βράδιον εις επίγνωσιν, ίσως κατόπιν εορτής, ότι η αναβολή του ελληνικού ζητήματος κει ο εμπαιγμός εις ουδέν άλλο εχρησίμευσαν ει μη εις την επιτάχυνσιν νέας και φοβεράς υποκινήσεως του όλου ανατολικού ζητήματος*³⁴⁷.

Σταδιακά η εφημερίδα απηύδησε, ή καλύτερα φοβήθηκε τις ανεξέλεγκτες διαστάσεις που θα μπορούσαν να πάρουν τα πράγματα. Έφτασε μάλιστα στο σημείο να προτείνει στις Δυνάμεις τη διενέργεια, *επί τέλους*, μιας καινούριας συνδιάσκεψης προκειμένου να ανατρέψουν το Βερολίνο αντί να εμπαίζουν ένα μικρό κράτος³⁴⁸.

Όταν έγινε αντιληπτό ότι οι Δυνάμεις δεν ήταν διατεθειμένες να δεχτούν τη συμπεριφορά της Ελλάδας, γεγονός που η εφημερίδα απέδιδε στο φιλειρηνικό κλίμα στην Ευρώπη, η *Κλειώ* κάνοντας στροφή 180 μοιρών, δε δίστασε να κατηγορήσει τον Κουμουνδούρο για τις φιλοπόλεμες δηλώσεις του³⁴⁹ και κάλεσε την ελληνική κυβέρνηση να προσαρμοστεί στις παραινήσεις των Άγγλων που εργάζονταν υπέρ αυτής θεωρώντας ότι όσο η ομοφωνία έστω και τυπικά διατηρείται η Ελλάδα δεν πρέπει να εμφανίζεται ως *ταραχοποιός*³⁵⁰.

Σχολιάζοντας την διακοίνωση των Δυνάμεων τόνιζε ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να απορρίψει την πρόταση. Αναγνωρίζοντας ότι η θέση της κυβέρνησης ήταν *ακανθεδωστάτη* συμβούλευε τον Κουμουνδούρο να ζητήσει την εγγύηση των Δυνάμεων

³⁴⁴ Κλειώ, 26/7.8.1880. Οι Δυνάμεις δεν έπρεπε να *περιάψουν* αυτά *οίκοθεν όνειδος εις την ιδίαν αξιοπρέπειαν και αυθεντείαν*, ούτε να εμπαίζουν μικρό κράτος που τους εμπιστεύτηκε

³⁴⁵ Κλειώ, 9/21.8.1880.

³⁴⁶ Κλειώ, 11/23.10.1880.

³⁴⁷ Κλειώ, 11/23.10.1880.

³⁴⁸ Κλειώ, 25/6.11.1880.

³⁴⁹ Κλειώ, 17/29.1.1881.

³⁵⁰ Κλειώ, 22/5.2.1881.

για την εκκένωση των υπό παραχώρηση περιοχών³⁵¹.

Τη ρύθμιση που συμφωνήθηκε χαρακτήρισε γεωγραφικό τραγέλαφο, και την απώλεια της Ηπείρου τραύμα στην εθνική συνείδηση. Επιδιώκοντας ουσιαστικά να «χρυσώσει το χάπι» η *Κλειώ* παρατήρησε ότι την τελική ευθύνη για την κατάσταση φέρει η *πολιτική της απρονοησίας* του 1877 που την απέδιδε στο απaráσκευο του ελληνικού έθνους και τόνισε την ανάγκη ισχυρού ναυτικού που θα μπορέσει να υπερφαλαγγίσει τα Ιωάννινα και το Μέτσοβο³⁵². Τέλος, στην πρόταση να εκχωρηθούν οι νέες περιοχές στον βασιλιά, διέβλεπε την πρόθεση να *θεραπεύσωσι την προσωπικήν φιλοτιμίαν του βασιλέως των Ελλήνων, παρ' αζίαν προσβεβλημένη* και έτσι να αποσοβηθεί ενδεχόμενη πολιτειακή ανατροπή³⁵³.

Είναι σαφής η αντίληψη ότι το βάρος της απόφασης για το ελληνικό ζήτημα φέρει η Ευρώπη, σε συνδυασμό με την αδυναμία της ελληνικής πλευράς να εκβιάσει λύση με τη χρήση αξιόμαχου στρατού. Διαβλέπει την δύσκολη κατάσταση της κυβέρνησης Κουμουνδούρου ενώ αξιοπρόσεκτες είναι οι μεταμορφώσεις της *Κλειούς* που αντανακλούν την αγωνία της για την όποια έκβαση. Αξιοσημείωτη, σε αυτό το πλαίσιο είναι και η πρόταση για νέα συνδιάσκεψη των Δυνάμεων πίσω από την οποία υποβόσκει η έντονη ανησυχία της μήπως το Θεσσαλικό οδηγήσει σε πολιτειακές μεταβολές..

4. Η συγκατάνευση στην εξωτερική πολιτική του Τρικούπη

Οι επόμενες κρίσεις στην εξωτερική πολιτική του βασιλείου μέχρι την παύση της κυκλοφορίας της εφημερίδας ήταν η εξέγερση του Οραμπί στην Αίγυπτο και το ζήτημα της συμμετοχής της Ελλάδας στην καταστολή της και το επεισόδιο στο Καραλί Δερβέν. Όπως είναι γνωστό η κυβέρνηση Τρικούπη αποφάσισε την αποστολή πλοίων στην πρώτη περίπτωση ενώ στη δεύτερη εκβίασε στρατιωτικά τη λύση υπέρ της Ελλάδας αναφορικά με την κατάληψη του στρατηγικού σημείου.

Αρχικά η εφημερίδα σημείωνε ότι όλα έδειχναν ότι θα οι αγγλογάλλοι θα επενέβαιναν καθώς ο Σουλτάνος δεν δεχόταν τους όρους τους και τόνιζε ότι η Ελλάδα χωρίς να έχει εδαφικές αξιώσεις είχε ωστόσο συμφέροντα επειδή η ελληνική *αποικία* ήταν η πλουσιότερη και πολυπληθέστερη από τις ελληνικές παροικίες. Η εφημερίδα

³⁵¹ *Κλειώ*, 4/16.4.1881.

³⁵² *Κλειώ*, 25/7.5.1881.

³⁵³ *Κλειώ*, 9/21.5.1881.

τόνιζε ότι εαν τελικά γινόταν δεκτή η συμμετοχή της Ελλάδας αυτό θα σήμαινε την επιείκεια των Δυνάμεων και την αναγνώριση της έξοχης θέσης του ελληνισμού. Για άλλη μια φορά συμβούλευε την ελληνική κυβέρνηση να θέσει τις εύλογες απαιτήσεις της στην επιεική εκτίμηση των δυνάμεων³⁵⁴. Πάντως η εφημερίδα δεν ασχολήθηκε εκ νέου με την ελληνική συμμετοχή αν και κάλυψε εκτενώς τα της εξέγερσης.

Αναφορικά με το επεισόδιο στο Καραλί Δερβέν η στάση της καθορίστηκε τόσο από την αντιπολιτευτική της διάθεση απέναντι στον Τρικούπη όσο και από τα διδάγματα του πρόσφατου παρελθόντος της περιπέτειας της προσάρτησης της Θεσσαλίας. Σε γενικές γραμμές άσκησε κριτική στους χειρισμούς του πρωθυπουργού θεωρώντας το ζήτημα δευτερεύον, επισημαίνοντας τις εσωτερικές συνιστώσες του ζητήματος. Κύρια ανησυχία της ήταν, ως συνήθως, μήπως η κατάσταση ξεφύγει και κηρυχθεί πόλεμος. Όπως συνήθως συμβούλεψε η Ελλάδα να συμμορφωθεί με τις υποδείξεις των Δυνάμεων αν και στο τέλος αναγνώρισε την επιτυχία της κυβέρνησης Τρικούπη.

Αρχικά κατέκρινε την κυβέρνηση θεωρώντας ότι το επεισόδιο ήταν άσκοπο και ότι η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να είχε συμβουλευτεί τις Δυνάμεις. Συνέκρινε μάλιστα την αιματηρή επιχείρηση για μια χούφτα γη με την αναίμακτη προσάρτηση της Θεσσαλίας³⁵⁵. Στο επόμενο φύλλο της η εφημερίδα φάνηκε πιο διαλλακτική απέναντι στον Τρικούπη καθώς σημείωνε ότι η Ελλάδα δικαιούνταν να ζητήσει κατά γράμμα την εφαρμογή των *επισημως δεδομένων*. Πάντως υποστήριζε ότι η μη γενίκευση του επεισοδίου οφειλόταν στην επέμβαση των Δυνάμεων και τη διαλλακτική στάση της Πύλης³⁵⁶. Καθώς η κρίση παρατεινόταν η εφημερίδα υποστήριξε ότι το ζήτημα δεν άξιζε πόλεμο και ότι η Ελλάδα και η Τουρκία θα υπάκουαν τελικά στις Δυνάμεις που ήταν εκείνες που χάραζαν και τα σύνορα. Σημείωνε ότι ο ευρωπαϊκός τύπος κατηγορούσε τον Τρικούπη για αυθάδεια, κάτι που η εφημερίδα απέρριπτε ειρωνονευόμενη παράλληλα τον έλληνα πρωθυπουργό: αλλιώς γράφονταν τα «τις πταίει» και αλλιώς οι διπλωματικές διακοινώσεις. Κατά την εφημερίδα ο Τρικούπης στόχευε στην εσωτερική αναστάτωση γιατί γνώριζε ότι οι Δυνάμεις δεν θα ασχολούνταν με το θέμα³⁵⁷. Παρόλα αυτά, όταν άρχισε να διαβλέπει αίσιο τέλος για την ελληνική πλευρά, παραδέχτηκε ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε δίκιο³⁵⁸. Τελικά, η έριδα

³⁵⁴ *Κλειώ*, 26/8.7.1882.

³⁵⁵ *Κλειώ*, 21/2.9.1882.

³⁵⁶ *Κλειώ*, 28/9.9.1882.

³⁵⁷ *Κλειώ*, 4/16.9.1882.

³⁵⁸ *Κλειώ*, 11/23.9.1882

έληξε αίσια με ανάμιξη της Ρωσίας μετά από παράκληση του Γεωργίου και η Τουρκία υποχώρησε. Η εφημερίδα τόνισε ότι δεν έπρεπε να υπάρχουν προστριβές στις ελληνοτουρκικές σχέσεις καθώς ο ελληνισμός ήταν δύναμη εκπολιτιστική και δεν απειλεί το τουρκικό κράτος ³⁵⁹.

³⁵⁹ *Κλειώ*, 18/30.9.1882.

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ

Μια εφημερίδα της συντηρητικής διανόησης;

Ολοκληρώνοντας την εργασία μας θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε κάποιες βασικές πλευρές του πολιτικού λόγου της εφημερίδας, εντάσσοντάς τον στην περίοδο. Το κύριο χαρακτηριστικό που θα μπορούσαμε να επισημάνουμε είναι ότι ο λόγος αρθρώνεται στη λογική της μείξης φιλελευθερισμού-συντηρητισμού της ελάσσονος δηλαδή αλλαγής βασισμένης στην εμπειρία³⁶⁰. Η δυσκολία στην προσπάθεια αυτή είναι η συνεχής αλλαγή θέσεων του Θερειανού (αφού γι αυτόν κυρίως μιλάμε) ανάλογα με τις περιστάσεις, που, όπως έχουμε επισημάνει, ανταποκρίνεται στον στόχο της υπεράσπισης του ελληνικού κράτους και της μοναρχίας. Το νήμα που θα μας καθοδηγήσει είναι η παραδοχή ότι επρόκειτο κατά βάση για έναν συντηρητικό διανοούμενο με φιλελεύθερο προσανατολισμό.

Προτού προχωρήσουμε στην ανάλυση κρίνουμε σκόπιμο να παρουσιάσουμε τις κύριες βάσεις της συντηρητικής σκέψης³⁶¹. Με τον όρο συντηρητισμός εννοούμε περισσότερο έναν τρόπο σκέψης παρά ένα σαφώς καθορισμένο σύστημα αξιών. Θεμέλιο του συντηρητικού τρόπου σκέψης είναι η αποδοχή του θεσμικού στάτους κβο. Η συνειδητοποίηση ότι οι θεσμοί δέχονται επίθεση οδηγεί τους συντηρητικούς θεωρητικούς να προσπαθούν να αμυνθούν υπέρ της χρησιμότητας αυτών των θεσμών. Κρίσιμη είναι η επισήμανση ότι οι συντηρητικοί δεν υπερασπίζονται συγκεκριμένους θεσμούς αλλά τους υπάρχοντες. Οι θεσμοί πρέπει να κρίνονται στο πλαίσιό τους. Έτσι, ξένοι θεσμοί που αντανakλούν διαφορετική ιστορική εμπειρία θεωρούνται χρήσιμοι χρήσιμοι σε ξένο περιβάλλον, στο πλαίσιό τους. Και αυτό συμβαίνει γιατί η ιστορική επιβίωση ενός θεσμού ή πρακτικής θεωρείται εμφανής απόδειξη ότι εξυπηρετεί κάποιες ανάγκες, υπηρετεί κάποια χρήσιμη λειτουργία. Συνακόλουθα, οι θεσμοί κατά τους συντηρητικούς θα πρέπει να κρίνονται όχι με βάση τα κίνητρα και τις προθέσεις των ιδρυτών τους, και όχι με τους σκοπούς τους αλλά με τα αποτελέσματα στην προαγωγή της ανθρώπινης ευημερίας. Η ευημερία των ατόμων από την άλλη εξαρτάται από τη λειτουργικότητα των θεσμών.

Όπως θα δείξουμε αυτές είναι οι κατευθυντήριες αρχές της πολιτικής φιλοσοφίας του Θερεινού, καθώς πάνω τους χτίζει τα επιχειρήματά του, είτε φιλελεύθερα είτε

³⁶⁰ Σεβαστάκης, ό.π., σ. 437

³⁶¹ Τα χαρακτηριστικά του τρόπου σκέψης του συντηρητισμού, που παρουσιάζονται εδώ αντλούνται από την εισαγωγή της έκδοσης Jerry Muller (ed.) *Conservatism an anthropology of social and political thought from David Hum to the present*, Princeton Univ. Press, New Jersey, 1977, σ. 5-31, κυρίως 5-20.

συντηρητικά.

Ένα πρώτο βασικό στοιχείο της πολιτικής σκέψης του Θερειανού ήταν η σχέση ηθικής και πολιτικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τις περιστάσεις η σπουδαιότητα της μιας έναντι της άλλης αλλάζει στο χρόνο. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο περιόδους. Η πρώτη εκτείνεται ως το 1868 περίπου και η δεύτερη από το 1868 ως το 1883.

Κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου είναι σαφής η προτεραιότητα που δίνεται στην ηθική ανάπτυξη έναντι της πολιτικής. Η ηθική ανάπτυξη ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ορθή πολιτική ανάπτυξη. Έτσι, ο Θερειανός, επιδιώκοντας να απαντήσει στις κατηγορίες ότι οι Έλληνες δεν ήταν άξιοι συντάγματος, τόνιζε ότι η πολιτική ανάπτυξη στηρίζεται στην ηθική ανάπτυξη, που είναι αποτέλεσμα μακροχρόνιας πολιτικής ύπαρξης : *Ο πολιτικός βίος ενός έθνους δεν διαπλάσσεται εκ του παραχρήμα · ουχί τριάκοντα, ουχί πενήκοντα, αλλ' εκατοντάδες ενιαυτών απαιτούνται μέχρι να ωριμάσωσι μεν και πηχθώσιν οι χαρακτήρες ενός λαού, εκζυμωθή δε και θεμελιωθή ο πολιτικός βίος επί αμετακινήτων θεμελίων. Η μόρφωσις του πολιτικού βίου είναι, ούτως ειπείν, το κεφάλαιον της ορθής αναπτύξεως των κοινωνικών και ηθικών του έθνους αρετών [...].* Η ανάγκη ηθικής μόρφωσης προβλήθηκε και ως απάντηση στην εσωτερική αντιπολίτευση, όπως διαπιστώσαμε στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας *Η ιστορία μας διδάσκει ότι όσο και αν ήναι δραστήριος ηγεμών τις, ποτέ δεν θα κατορθώση να θεραπεύση τας πληγάς των υπηκόων του, όταν μάλιστα τύχη αι ηθικαί αυτών πληγαί να ήναι αθεράπευτοι ή ανίατοι*³⁶². Παράλληλα όμως ο Θερειανός στο πλαίσιο της φιλελεύθερης λογικής διατεινόταν ότι δεν θα πρέπει να αναβληθεί η άσκηση πολιτικών ελευθεριών μέχρις ότου διαμορφωθεί πολιτικά το έθνος³⁶³.

Το σχήμα της προτεραιότητας της ηθικής ανάπτυξης σκληραίνει κατά την περίοδο των Ιουνιανών και των συζητήσεων για την ψήφιση του Συντάγματος του 1864. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας η *Κλειώ* συμβούλεψε τον βασιλιά να κηρύξει δικτατορία, γεγονός που αντανάκλούσε την αγωνία της να τελειώσει με την επανάσταση.

Σε αυτό το πλαίσιο ο Θερειανός εγκαταλείπει τον φιλελευθερισμό και υιοθετεί τα σχήματα του συντηρητισμού³⁶⁴. Κύριο στοιχείο του είναι η δυσπιστία του προς

³⁶² *Κλειώ*, 30/12.7.1861

³⁶³ *Κλειώ*, 21/2.5.1862.

³⁶⁴ Σύμφωνα με τον Muller επανερχόμενα θέματα στη συντηρητική σκέψη είναι: οκεπτικισμός αναφορικά με τη δύναμη των γραπτών συνταγμάτων (το πραγματικό σύνταγμα βρίσκεται σε ιστορικούς

καθολικά δεσμευτικές a priori διατυπώσιμες αρχές στη βάση οικουμενικών δικαιωμάτων. Οι συνταγματικές ρυθμίσεις θα πρέπει να συνδέονται και να αντανακλούν τα ήθη ενός λαού³⁶⁵. Το Σύνταγμα ως εξωτερικός νόμος δεν θα μπορέσει να εγγυηθεί την πρόοδο και την ευημερία της Ελλάδας από μόνο του. Η λειτουργία του προϋποθέτει την ύπαρξη *εμφύτου νομοθεσίας ήτις πηγάζει αυτομάτως από του ηθικού χαρακτήρος κάθε έθνους που διαπλάθεται με την υγιή παιδεία και την χριστιανική ανατροφή. Ουδεμία ελευθερία δύναται να υπάρξει ή να ακμάση άνευ αρετής* ο νόμος είναι νεκρό γράμμα αν δεν *ερείδεται επί του ήθους*. Ο άγραφος νόμος προηγείται του γραπτού

Η ίδια λογική διέπει και τη σκέψη του για τις πολιτικές ελευθερίες³⁶⁶. Η ελευθερία (που συνίσταται στον μετριασμό των πολιτικών παθών) δεν είναι *μία και αδιαίρετος*³⁶⁷ αλλά απαιτεί *κοινωνικήν τινά μόρφωσιν, της οποίας ουδέ καν ίχνος υπάρχει εν Ελλάδι*³⁶⁸. Η ελευθερία τελικά είναι *τι χρήμα πολυσήμαντον, πολυειδές, μεμερισμένον, μέχρι τινος δε και αόριστον. Τι ωφελεί η ελευθερία του τύπου ένα λαόν του οποίου τα πολιτικά στοιχεία δεν διεκοσμήθησαν εισέτι [...] εις ένα λαόν εν γένει μεν αγαθόν και φιλόνομον αλλ' εύπιστον εις τας δημαγωγικάς υπαγορεύσεις του τυχόντος και διακειμένου εισέτι, ούτως ειπείν, εν τη αρχαϊκή της παιδευσίας απλοϊκότητι;*³⁶⁹ Οι συνταγματικές ελευθερίες στην Ελλάδα δεν απορρέουν από κοινωνικές ανάγκες είναι μίμηση των συνταγμάτων του Βελγίου και της Δανίας και *ελήφθησαν εξ' εφόδου και επί σκοπώ ξενηλασίας*³⁷⁰.

Η διάκριση μεταξύ ελευθερίας και ευημερίας αποκτά καίρια σημασία: *Και δεν είναι*

θεσμούς και πρακτικές), ο κεντρικός ρόλος των εθίμων και των ηθών, η ανάγκη για κοινωνικούς περιορισμούς, η δυσπιστία απέναντι στην τάση απελευθέρωσης, η έμφαση στην οικογένεια, η νομιμότητα της ανισότητας και η ανάγκη της ιεραρχίας, η ασφάλεια της ιδιοκτησίας ως κύρια λειτουργία της πολιτικής τάξης, η σημασία του κράτους ως υπέρτατου εγγυητή της ιδιοκτησίας και του νόμου και έτσι η ανάγκη να διατηρηθεί η πολιτική αυθεντία Muller, *ό.π.*, σ. 18.

³⁶⁵ Κλειώ, 27/9.12.1864. Τα ήθη νοούνται ως ηθική αλλά και έθιμα. Η ταυτότητα απόψεων με τον Τοκβίλ είναι χαρακτηριστική. Στη θεωρία του Τοκβίλ υπερτονιζόταν ο ρόλος των ηθών έναντι των νόμων και των τυχαίων γεωγραφικών και ιστορικών παραγόντων Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, «Ο Αλέξης ντε Τοκβίλ και ο σύγχρονος ατομικισμός: η θεωρία των ενώσεων», *εφ. Η Αυγή*, 25/11/2005. Έτσι πχ ο Τοκβίλ θεωρούσε ότι η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και συνακόλουθα η παραδοχή της καθολικής ψηφοφορίας προϋπήρχαν στα ήθη των άγγλων αποίκων που εγκαταστάθηκαν στη χώρα, μάλιστα υπήρξε η γενεσιουργός αιτία των αποικιών: *Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας ήταν αυτή που γέννησε τις αγγλικές αποικίες στην Αμερική*, Αλέξης ντε Τοκβίλ, *ό.π.*, σ. 85.

³⁶⁶ Η εφημερίδα δέχεται τις κλασικές αστικές ελευθερίες αλλά όχι τις πολιτικές (βλ. Κλειώ, 21/2.9.1864)

³⁶⁷ Πρόκειται για διατύπωση του Σαρίπολου στην έκθεση της Επιτροπής του Πολιτεύματος αναφορικά με την ελευθερία του Τύπου *Εκθεσις της επί του Πολιτεύματος Επιτροπής της εν Αθήναις Β' Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Αθήνα 1864, σ. 5.

³⁶⁸ Κλειώ, 11/23.9.1864.

³⁶⁹ Κλειώ, *ό.π.*

³⁷⁰ Κλειώ, 31/12.8.1864

ατιμία να κινδυνεύει η Ελλάδα υπό της πληθώρας της ελευθερίας καθ' ην στιγμήν στερείται και αυτόν τον επιούσιον άρτον, ου μόνη η ανάπτυξις της γεωργίας και της βιομηχανίας δύναται να χορηγήση εις αυτήν;³⁷¹ Ο ίδιος ο λαός λίγο ενδιαφέρεται για τους τύπους της ελευθερίας καθώς επιθυμεί μόνο να προοδεύση και να ευημερήση³⁷². Η έννοια της ευημερίας ήταν κεντρική στην αστική ρητορεία της εποχής. Η οικονομική ανάπτυξη της περιόδου 1848-1870 έδωσε χρόνο στις παλινорθωμένες δυναστείες να συνέλθουν πολιτικά από το κύμα του 1848 και νομιμοποίησε τη σταθερότητα και την ευημερία, που πολιτικά είχε μεγαλύτερη σημασία από όσο η νομιμότητα των δυναστειών τους.³⁷³

Μαζί με την ευημερία έχει παρατηρηθεί ότι μετά το 1848 η ευταξία έγινε, αν όχι έσχατος σκοπός η πλέον επιθυμητή και πολύτιμη επιδίωξη³⁷⁴. Παράλληλα η πολιτική σταθερότητα, έπαυσε να προσεγγίζεται ως μέσο και εργαλείο προς επίρρωση άλλων σκοπών και περιεχομένων και καθίσταται αυτόνομο ιδεώδες και δημόσιο αγαθό³⁷⁵, γεγονός που έχουμε επισημάνει ήδη στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας.

Μπορεί τα παραπάνω να εντάσσονται στους κοινούς τόπους του συντηρητισμού, όμως ο Θερειανός, σε αντιστοιχία με τις συντηρητικές θεωρητικές του καταβολές δεν αρνείται την αλλαγή ή τουλάχιστον δεν κλείνει τα μάτια του στα συντελεσμένα. Γι αυτό και δεν διστάζει να υπερασπιστεί τη Μεταπολίτευση. Αυτό που τον ενοχλεί, ως γνήσιο εκφραστή του συντηρητικού φιλελευθερισμού, δεν είναι η αλλαγή αλλά η προωθημένη μορφή της. Ο ίδιος δηλώνει, ακόμα και όταν βρίσκεται σε πλήρη παραφορά, ότι δεν τάσσεται εναντίον του συντάγματος και το εννοεί. Στη σκέψη του κυριαρχεί η ιδέα της προόδου και της εξελικτικής πορείας της πολιτικής ιστορίας ενός έθνους, που ήταν κοινός τόπος στην αστική σκέψη της εποχής.

Αναφορικά με το είδος των επιχειρημάτων αυτά θα μπορούσαν να ενταχθούν στις κατηγορίες των επιχειρημάτων που, σύμφωνα με τον Albert O. Hirschman αντιδρούν σε μια μεταρρύθμιση τονίζοντας ότι α) η μεταρρύθμιση θα παράξει, χωρίς να υπάρχει πρόθεση, ακριβώς τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτό που επιδιώκει (θέση του αντίθετου αποτελέσματος, perversity thesis) και ότι β) κάθε απόπειρα για αλλαγή είναι μάταιη, κάθε αλλαγή είναι διακοσμητική καθώς οι βαθιές δομές της κοινωνίας δεν

³⁷¹ Κλειώ, ό.π.

³⁷² Κλειώ, 31/12.8.1864

³⁷³ E. J. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σ. 54 και 57. Αναφέρει χαρακτηριστικά την περίπτωση του Ναπολέοντα της Γαλλίας επισημαίνοντας ότι η ευημερία της περιόδου του χάρισε «εκείνες τις σχετικά γνήσιες και εντυπωσιακές εκλογικές πλειοψηφίες που έκαναν αληθοφανή τον ισχυρισμό του ότι ήταν «δημοκρατικός αυτοκράτορας», ό.π., σ. 57.

³⁷⁴ Σεβαστάκης, ό.π., , σ. 441.

³⁷⁵ Ό.π., σ. 445.

αλλάζουν (θέση ματαιότητας, *futility thesis*). Μια τρίτη θέση που διακρίνει είναι αυτή της διακινδύνευσης (*jeopardy thesis*) δηλ ότι υπάρχει κίνδυνος από την αλλαγή να καταστραφεί κάτι ήδη καλό. Όπως σημειώνει ο Hirschman, οι δύο πρώτες θέσεις συχνά διατυπώνονται μαζί για να δηλωθεί ότι μία μεταρρύθμιση απέτυχε³⁷⁶. Ο ίδιος παρατηρεί ότι το επιχείρημα περί ματαιότητας έπαιξε ένα μεγάλο ρόλο σε χώρες όπως η Γερμανία, η Ιταλία και η Γαλλία, όπου οι ατομικές ελευθερίες δεν ήταν εξασφαλισμένες και έτσι δεν υπήρχε τίποτα για να χαθεί³⁷⁷ και χρησιμοποιούνται όταν το περιβάλλον είναι εχθρικό. Νομίζουμε ότι οι παρατηρήσεις του Hirschman ισχύουν και στην ελληνική περίπτωση, όπου διακρίνουμε την κυριαρχία των θέσων ματαιότητας και αντίθετου αποτελέσματος. Και στην Ελλάδα δεν υπήρχε μια καλύτερη προτεραιότητα κατάσταση που θα βρισκόταν σε κίνδυνο. Ο Hering σωστά επισημαίνει οι δυνατές επιλογές της νέας γενιάς στην Ελλάδα σε σχέση με τους ευρωπαίους ήταν απλούστερες. Δεν υπήρχαν αγώνες εναντίον του απολυταρχισμού ούτε προβλήματα συνδεδεμένα με τη διάλυση της παλιάς κοινωνίας (αυτές οι αντιστοιχίες υπήρχαν μόνο στα Επτάνησα). Κανείς δεν αμφισβητούσε τη νομιμότητα του νέου κράτους στο όνομα μιας οθωμανικής δυναστείας, τη στιγμή που το κράτος αυτό είχε γεννηθεί μέσα από μια επαναστατική εξέγερση κατά του σουλτάνου³⁷⁸.

Τη θέση ματαιότητας μπορούμε να διακρίνουμε στη θεώρηση του ήθους ως μιας κρυμμένης κανονικότητας που συνέχει την κοινωνική οργάνωση και καθιστά μάταια κάθε αλλαγή. Η θέση περί αντίθετου αποτελέσματος διαφαίνεται από τις αρνητικές συνέπειες της μεταπολίτευσης, όπως τις έχουμε περιγράψει στο οικείο κεφάλαιο. Οι δύο αυτές θέσεις κυριαρχούν στην πολιτική σκέψη του Θερεϊανού σε όλη τη διάρκεια έκδοσης της *Κλειούς*. Στη συγκυρία του 1864, πάντως, χρησιμοποιείται και η θέση επικινδυνότητας όχι όμως για να προβάλλει μια προϊούσα καλή πολιτική κατάσταση αλλά για να προβάλλει τον κίνδυνο καταστροφής του ελληνικού κράτους.

Την έξαρση συντηρητισμού το 1864 διαδέχεται σταδιακά μέχρι το 1868 μια στροφή προς τον φιλελευθερισμό. Σε αυτό το πλαίσιο η πνευματική/διανοητική/πολιτική ανωτερότητα εκλαμβάνεται ως σπουδαιότερη από την ηθική ανατροφή. Η αλλαγή φάνηκε με το άρθρο για τη δολοφονία του ηγεμόνα της Σερβία Μιχαήλ με το οποίο

³⁷⁶ Albert O Hirschman., *The rhetoric of reaction. Perversity, futility, jeopardy*, Belknap Press, ⁴1995, σ. 136.

³⁷⁷ *Ο.π.*, σ. 139.

³⁷⁸ Hering, *ό.π.*, σ. 321

Θερειανός προσπαθούσε να αντιστρέψει την εικόνα της Ελλάδας και της Σερβίας στην Ευρώπη³⁷⁹. Σε αυτό η ηθική χρεωνόταν με στασιμότητα³⁸⁰, ήταν συνώνυμο της απαιδευσιάς, εν τέλει της οπισθοδρόμησης. Αυτό που τώρα αποκτούσε σημασία για τον Θερεινό ήταν η αδιάκοπη πρόοδος και κίνηση των *προοδευτικής όψεως των διανοητικών αληθειών*. Η κινητικότητα των της διανοητικής ανάπτυξης συνδεόταν άμεσα με την άνοδο του πολιτισμού καθώς αποτελούσε ειδοποιό στοιχείο του τελευταίου (κίνηση ιδεών = πολιτισμός). Μάλιστα η διανοητική ανάπτυξη συντελεί σε μεγαλύτερο βαθμό στην μονιμότητα των εξαγομένων αυτής από την μονιμότητα της ηθικής. Τη θέση της ηθικής παίρνει τώρα η ελευθερία και ο πολιτικός χαλασμός που αυτή συνεπάγεται και που διαμορφώνει σταδιακά τον πολιτικό βίο μιας χώρας: *όλαι εκείναι αι επικίνδυνοι περιπέτειαι και ολισθηραί περιπλανήσεις και άτακτοι ορμαί προσέθηκαν αοράτως νέα στοιχεία εις τον βαθμηδον κατασκευαζόμενον πολιτικόν βιον της ελευθέρας μεριδος του έθνους*.

Ο Θερειανός οικιοποιείται τη φιλελεύθερη ιδέα της προόδου πολιτισμού και της διαμόρφωσης της πολιτικής κατάστασης μέσω της διανοητικής ανύψωσης, και παράλληλα εξυμνεί την ελευθερία, ωστόσο αυτά τα εντάσσει στη συντηρητική λογική του. Οι πολιτικοί αγώνες αοράτως διαμορφώνουν τον πολιτικό βίο. Τη θέση της ηθικής στη θέση της ματαιιότητας ως στοιχείο που συνέχει την κοινωνία έχει πάρει τώρα η ελευθερία και ο πολιτικός χαλασμός, που είναι αποτέλεσμα της.

Τελικά όλα τα παραπάνω εκπορεύονται από το φόβο της Δημοκρατίας. Η Δημοκρατία είναι για τον Θερειανό εσωτερικός εχθρός χειρότερος ακόμα και από τις εθνικές μειονότητες³⁸¹. Η μοντέρνα θεωρία της Δημοκρατίας, όπως την αντιλαμβάνονταν οι οπαδοί του Ματσίνι, ήταν αντίθετη με την αρχαία δημοκρατία, γιατί η δεύτερη δεν είχε καμία σχέση με την κοινοκτημοσύνη και ήταν επί της ουσίας μοναρχία ενός ανώτερου πνεύματος (του Περικλή). Ο Ματσίνι με την τον όρο δημοκρατία εννοεί *φυσικώς ότι το κεφάλαιον των ατόμων οφείλει να εξουσιάζει αυθαίρετως, έστω δε και αλογίστως, άπαντα του κράτους τα στοιχεία*³⁸².

Όμως ο Θερειανός είναι συντηρητικός. Η Δημοκρατία δεν ταιριάζει στην Ελλάδα αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν ταιριάζει στη Γαλλία. Ως γνήσιος συντηρητικός

³⁷⁹ Κλειώ, 20/1 .8.1868. Βλ. και την ανάλυση στο τρίτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους της παρούσας εργασίας.

³⁸⁰ *Ουδέν στασιμότερον και ήττον ευμετάβλητον της ηθικής.*

³⁸¹ Κλειώ, 6/18.10.1861.

³⁸² Κλειώ, 2/14.11.1862.

δέχεται τους θεσμούς όπως υπάρχουν αν κρίνει ότι λειτουργούν και ταιριάζουν στα ήθη των λαών. Έτσι δεν είναι περίεργη η θερμή υποστήριξή του προς την Γαλλική δημοκρατία μετά το θάνατο του Γαμβέτα. Ο Γαμβέτας συγκέντρωνε όλα τα στοιχεία που έθελγαν τον συντηρητικό Θερειανό: ήταν το σύμβολο της Δημοκρατίας και επιβεβαίωνε τη θεωρητική αρχή του Θερειανού δημοκρατία = ενός ανδρός αρχή ήταν εγγυητής του καθεστώτος και της τάξης απέναντι στην απειλή του όχλου και των μοναρχικών, σύμβολο της γαλλικής αντίστασης εναντίον των Γερμανών το 1871³⁸³. Η εφημερίδα δεν δίστασε να συνηγορήσει υπέρ των νόμων της Δημοκρατίας εναντίον των βασιλικών φατριών, κρίνοντας, πάντως ότι, ευτυχώς, η Δημοκρατία δεν κινδύνευε γιατί κανείς στη Γαλλία δεν επιθυμούσε νέες περιπέτειες. Ακόμα και αν η Δημοκρατία υποχωρούσε στην αυθεντία του ενός (όπως έγινε επί Ναπολέοντα προσθέτουμε εμείς) το πολίτευμα θα ήταν πάλι δημοκρατικό έστω και τύποις. Δεν υπήρχε περίπτωση επιστροφής στη μοναρχία³⁸⁴.

Το ίδιο μοτίβο ισχύει και στην ανάλυση της καθολικής ψηφοφορίας. Στην περίοδο πριν το 1868 η καθολική ψηφοφορία καταδικαζόταν με την κυρίαρχη λογική ότι συντελούσε στη διαφθορά των εκλογών λόγω της χαμηλής ηθικής στάθμης των Ελλήνων οδηγώντας στη χαλιναγωγή της ψήφου από την κυβέρνηση³⁸⁵. Αξίζει να επισημανθεί ότι το επιχείρημα περί διαφθοράς ήταν ο πυλώνας της επιχειρηματολογίας κατά της καθολικής ψηφοφορίας τόσο από φιλελεύθερους όσο και από συντηρητικούς, σε σημείο που ακόμα και αν δεν υπήρχε θα έπρεπε να την εφεύρουν.

Όπως είδαμε, όμως, το 1870 η εφημερίδα προέβη στην υπεράσπιση της καθολικής ψηφοφορίας. Η καθολική ψηφοφορία παίρνει τώρα την κυρίαρχη θέση στο σχήμα της ματαιότητας. Ο Θερειανός, ήταν ιδιαίτερα δεκτικός στο γεγονός ότι οι εκλογές με καθολική ψηφοφορία επαναβεβαίωσαν την διαφορά και όχι την ισότητα³⁸⁶. Και δεν είναι επίσης τυχαίο ότι στηρίζει την επιχειρηματολογία του στην ανάγκη εκπροσώπησης των αγροτών. Όπως είναι κοινός τόπος στην έρευνα οι χωρικοί ήταν

³⁸³ Βλ. *Κλειώ*, 25/6.1.1883, 1/13.1.1883, 8/20.1.1883.

³⁸⁴ *Κλειώ*, 15/27.1.1883. Ο φόβος της Δημοκρατίας πιστεύουμε ότι στην περίπτωση της *Κλειούς* έχει τις ρίζες του περισσότερο στις εξελίξεις που διαμορφώνονταν εκτός Ελλάδος. Η *Κλειώ* ζούσε σε μια Ευρώπη όπου ο τρόμος του κομμουνισμού και των πολιτειακών μεταβολών ήταν υπαρκτός και μετέφερε στην ελληνική πραγματικότητα ξένες πραγματικότητες και φοβίες.

³⁸⁵ *Η καθολική ψηφοφορία δεν ταιριάζει εις ένα τόπον, ολίγον ανεπτυγμένον ηθικώς και πνευματικώς και καταντά πολιτική παρωδία, αυτόχρημα προσωπείον της κοινής γνώμης, της οποίας παρίσταται ως ειλικρινέστατος δήθεν διερμηνεύς και δηλώνει ότι η καθολική ψηφοφορία είναι μηχανή, την οποίαν πάσα κυβέρνηση δύναται να στρέφει όπως και όπου θέλει. Προς τούτο αρκούσι τα εν ταις υποδεεστέραις της κοινωνίας τάξεσιν υπάρχοντα ελατήρια της διαφθοράς*, *Κλειώ*, 27/9.5.1868, απάντηση σε επιστολή του Τιμολέοντα Φιλήμονα, εκδότη του *Αιώνας*.

³⁸⁶ Kahan., *ό.π.*, σ. 159.

ιδιοκτήτες ή δυνάμει ιδιοκτήτες της γης που καλλιεργούσαν και πάνω σε αυτή τη βάση οι δυνάμεις που αντιδρούσαν στη δημοκρατία στηρίχθηκαν για να εξασφαλίσουν τη συμμαχία τους. Η γαλλική εμπειρία όπως την αντιλαμβάνονταν ο Τοκβίλ ήταν χαρακτηριστική. Η ιδιότητα του ιδιοκτήτη παράγει μια κοινή αντίληψη συμφερόντων τόνιζε ο Τοκβίλ, ήταν κατ' αυτόν καθοριστικός παράγοντας για την άμβλυνση των μειονεκτημάτων της καθολικής ψηφοφορίας, που συντελούσε στην ανώδυνη εφαρμογή της στη Γαλλία όπου ο πλούτος ήταν μοιρασμένος³⁸⁷. Όπως και στον Τοκβίλ έτσι και στον Θερειανό η ιδιοκτησία νοείται ως εγγύηση σταθερότητας, στοιχείο που συνέχει τις κοινωνικές τάξεις συμβάλλοντας στην συνειδητοποίηση της ταυτότητας συμφερόντων μεταξύ τους και της ανάγκης της σταθερότητας.

Σε αυτό το σημείο μπορούμε να πούμε ότι η ελληνική πολιτική ελίτ σκεφτόταν γαλλικά και εκφραζόταν αγγλικά. Με αυτό εννοούμε ότι η κοινή ιστορική πορεία των πολιτευμάτων των δύο κρατών, δηλ. η επικράτηση της καθολικής ψηφοφορίας και της δημοκρατίας στη Γαλλία, της «βασιλευομένης δημοκρατίας» στην Ελλάδα ανάγκασαν τις πολιτικές ελίτ να παράγουν έναν παρόμοιο πολιτικό λόγο αναφορικά με την καθολική ψηφοφορία ή καλύτερα ανάγκασαν την ελληνική πλευρά να δανειστεί μέτρα και τρόπο σκέψης γαλλικό. Σε αυτό το πλαίσιο εξηγείται η υιοθέτηση της ευρείας περιφέρειας και η αποδοχή, τελικά, της καθολικής ψηφοφορίας. Δεν είναι τυχαίο πχ. ότι ο Σαρίπολος, γνήσιος πολιτικά φιλελεύθερος της περιόδου, επέμεινε στη δεύτερη έκδοση της γραμματείας του (1875) στο προσόν της μόνιμης και σταθερής κατοικίας ως κριτήριο ικανότητας ψήφου³⁸⁸. Το ίδιο μέτρο προώθησαν οι γάλλοι φιλελεύθεροι το 1850 κατορθώνοντας να μειώσουν αρκετά το εκλογικό σώμα³⁸⁹. Η ελληνική διανόηση και η πολιτική ελίτ έπρεπε να μιλά αγγλικά δηλ. κοινοβουλευτικά, ώστε να μπορέσει να σταθεί απέναντι στον βασιλιά, αλλά γαλλικά όταν η αντιπαράθεση έθιγε την κοινωνική πραγματικότητα.

Είπαμε ότι ο συντηρητισμός δέχεται την αλλαγή. Και από τη μεριά του ο Θερειανός εντάσσει την καθολική ψηφοφορία στο συντηρητικό του σχήμα. Η καθολική ψηφοφορία ενδυναμώνεται και θεωρείται σύμφυτη με το έθνος άρα και το ήθος του λαού. Πρόκειται για την κανονικότητα (στο λόγο της ματαιότητας) που κυβερνά ανεπαίσθητα την κοινωνία και κάθε απόπειρα εναντίον της συνιστά όχι μόνο επίθεση

³⁸⁷ Melonio Françoise et Guellec Laurence (ed), *Tocqueville. Lettres choisies souvenirs, 1814-1859*, Gallimard, Παρίσι, 2003., σ. 1073.

³⁸⁸ Μποχώτης, *ό.π.*, σ. 230.

³⁸⁹ Kahan, *ό.π.*, σ. 80.

αλλά και διαστρέβλωση του ίδιου του χαρακτήρα του έθνους..

Οι επισημάνσεις αυτές είναι, νομίζουμε κρίσιμες για την κατανόηση της πολιτικής τον 19ο αιώνα. Υπό αυτό το πρίσμα ενισχύονται οι αντιλήψεις που στέκονται κριτικά απέναντι στην θέσπιση της ευρείας περιφέρειας και του συστήματος της ενιαίας ψήφου³⁹⁰ ως μέτρων για την πάταξη της διαφθοράς, την αποκέντρωση, και τη διευθέτηση της καθολικής ψηφοφορίας από φιλελεύθερους πολιτικούς. Ο Σωτηρέλης έχει επιχειρηματολογήσει με νομικά επιχειρήματα³⁹¹. Από την άλλη, είναι υπερβολικός ο ισχυρισμός του Μποχώτη ότι ο τρικουπικός φιλελευθερισμός, όπως εκφραζόταν από τις μεταρρυθμίσεις του 1886, «ήταν σαφώς αντιδημοκρατικός και αντιδραστικός σε σχέση με τον αγγλικό, αφού προσπαθούσε να εξασθενίσει την πολιτική δημοκρατία, ενώ ο τελευταίος σταδιακά την ενίσχυε»³⁹². Ο ισχυρισμός, ενώ σωστά επισημαίνει την προσπάθεια ενίσχυσης του φιλελεύθερου έναντι του δημοκρατικού χαρακτήρα του πολιτεύματος στηρίζεται στη σύγκριση δύο ανόμοιων πραγματικοτήτων. Ο αγγλικός φιλελευθερισμός είχε μπροστά του σχεδόν έναν αιώνα προκειμένου να φθάσει στην καθολική ψηφοφορία, και είχε όλον τον καιρό να οργανώνει θεωρητικά σχέδια μετάβασης στη δημοκρατία=καθολική ψηφοφορία ενώ ο τρικουπικός φιλελευθερισμός, για να το θέσουμε καλύτερα ο ελληνικός φιλελευθερισμός και το πολιτικό σύστημα (όπως και η Γαλλία) εν γένει ζούσαν ήδη την καθολική ψηφοφορία. Άλλωστε το μέτρο της διεύρυνσης της εκλογικής περιφέρειας, όπου εφαρμόστηκε, δεν είχε τα αποτελέσματα που προσδοκούσαν, γεγονός που στάθηκε ίσως ένας από τους λόγους που δεν το επανέφερε ο Τρικούπης το 1892³⁹³

Η όλη προβληματική τέλος ταιριάζει στην συντηρητική πολιτική σκηνή της Ευρώπης. Έχει παρατηρηθεί ότι στην Ευρώπη μετά το 1848 έλαβε χώρα μια αλλαγή μεγάλης σημασίας για την εξέλιξη των ευρωπαϊκών πολιτικών συστημάτων. Έχοντας αποκρούσει και εξουδετερώσει την επαναστατική προοπτική (τουλάχιστον την περίοδο 1848-1875), αλλά όχι και το φάντασμά της, οι υπέρμαχοι της κοινωνικής ευταξίας

³⁹⁰ Βλ. Σωτηρέλης, *ό.π.*, 249-255.

³⁹¹ Ο Σωτηρέλης χαρακτηρίζει τη θεώρηση πίσω από τους νόμους του 1886 ως «αστικοφιλελεύθερη αντίληψη της «αντιπροσωπευτικής εντολής»» η οποία μεταφερόταν άκριτα στις συνθήκες της ελληνικής κοινωνίας. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η μη δέσμευση του βουλευτή από τους εκλογείς της περιφέρειάς του, σε συνδυασμό την μη ένταξή του σε κόμματα και συλλογικούς ψηχανισμούς θα παρήγε τα αντίθετα αποτελέσματα, θα οδηγούσε δηλ. στην αποθέωση του «προσωπικού συστήματος» του οποίου η κατάργηση υποτίθεται ότι επιδιωκόταν. Το γεγονός αυτό τον κάνει να υπερασπίζεται τους αντίπαλους των μεταρρυθμίσεων γιατί υπερασπίστηκαν το δεσμό βουλευτή-εκλογέα και το γεγονός ότι στη Βουλή εκφράζονται όχι ικανότητες αλλά συμφέροντα και αρχές και έτσι βρίσκονταν θεωρητικά πιο κοντά την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας σε μια λαϊκίστικη έστω εκδοχή της *ό.π.*, σ. 250 .

³⁹² Μποχώτης, *ό.π.*, 19.

³⁹³ Σωτηρέλης, σ. 248-249.

έπρεπε να μάθουν να πολιτεύονται στο όνομα του λαού.³⁹⁴ Έτσι, παρατηρείται η τάση οι κυβερνήσεις στη δυτική Ευρώπη να ικανοποιούν μερικά από τα αιτήματα της λαϊκής αντιπολίτευσης.³⁹⁵ Το ζήτημα, πλέον, δεν ήταν η μετωπική σύγκρουση με τα φιλελεύθερα αιτήματα αλλά ο ευνοϊκός αναπροσανατολισμός του φιλελευθερισμού και του εθνικισμού. Το ερώτημα ήταν ποιες παραχωρήσεις στις νέες δυνάμεις μπορούσαν να γίνουν χωρίς να απειληθούν οι κοινωνικές και πολιτικές δομές και μέχρι ποιο σημείο μπορούσαν να προχωρήσουν.³⁹⁶ Σε αυτό το πλαίσιο σημειώνεται το αξιοσημείωτο γεγονός, άκρως συντηρητικές κυβερνήσεις και πολιτικοί άνδρες να πρωτοστατούν πχ. στην επέκταση του εκλογικού δικαιώματος (Ντισσραέλι, 1867, Βίσμαρκ, 1870) και τη θεσμοθέτηση φιλιλαϊκών μέτρων. Η αλήθεια είναι ότι μάλλον είχαν να κερδίσουν παρά να χάσουν καθώς η ενσωμάτωση των αγροτικών πληθυσμών στο πολιτικό παιχνίδι μέσω της καθολικής ψηφοφορίας αποδείχτηκε, τουλάχιστον μέχρι την κρίση του 1873, όχι μόνο ανώδυνη, αλλά και ενισχυτική των συντηρητικών πολιτικών σχηματισμών, ιδεολογιών και νοοτροπιών. Αναπόφευκτα, όμως, η είσοδος στην πολιτική μέσω της καθολικής ψηφοφορίας των λαϊκών μαζών των πόλεων έπαιξε τελικά διαφορετικό ρόλο από αυτόν που περίμεναν οι συντηρητικοί της Ευρώπης.³⁹⁷ Την περίοδο πάντως που εξετάζουμε, τα αρνητικά αυτά στοιχεία (για τους συντηρητικούς) δεν είχαν αναφανεί.

Μέσα από αυτό το πρίσμα μπορεί να εξηγηθεί τόσο η αλλαγή θέσεων της εφημερίδας όσο και η συνεχής επίκληση της αταξικότητας της ελληνικής κοινωνίας, παρόλο που αντιφάσκει όταν υπερασπίζεται τις κοινωνικές τάξεις που θα πληγούν από τυχόν περιορισμό του εκλογικού δικαιώματος. Ο κοινωνικός ομαλισμός είναι ιδεολόγημα προκειμένου να μη καλυφθούν οι κοινωνικές διαφορές και ειδικότερα για τον Θερεϊανό αναφέρεται κυρίως στην ανυπαρξία εργατικής τάξης

Τέλος, ο συντηρητισμός της διαφαινόταν από το γεγονός ότι εξηγούσε με όρους ηθικής την οικονομική δραστηριότητα. Η ηθική ανατροφή ήταν η βάση της οικονομικής δραστηριότητας και η έλλειψή της η πηγή των παθημάτων. Μόνο με αυτή τα έθνη, όπως οι άνθρωποι, συναισθάνονταν την αξία της αξιοπρέπειας και κάνουν σωστή χρήση της ανεξαρτησίας τους. *Δια της ηθικής ανατροφής αποκτώνται βαθμυδόν αι χρησταί εκείναι έξεις, όσαι αποτελούσι τον ανεκτίμητον πλούτον του επιτηδεύοντος αυτήν έθνους. Δι αυτής, απορρέουσιν, ως φυσικά εξαγόμενα, ένθεν μεν η φιλοπονία, η δια*

³⁹⁴ Hobsbawn, ό.π, σ. 49.

³⁹⁵ Ό.π., σ. 112

³⁹⁶ Ό.π., σ. 113-4

³⁹⁷ Ό.π., σ. 167-168

*της εργασίας αναδεικνύουσα τον άνθρωπον πραγματικώς ελεύθερον και απελαύνουσαν την λύμην της οκνηρίας · ένθεν δε, η περί τας συναλλαγάς και τας αποτίσεις ακρίβεια δ' ης εδραιούται η δημοσία πίστις · προς δε ταύταις, η δραστηριότης και η επιμέλεια αι αποτελούσαι τον πρώτιστον μοχλόν της βιομηχανίας · η οικονομία δι ης αποταμιεύονται και χρησιμοποιούνται τα κεφάλαια · η σωφροσύνη, η χρηστότης, η μετριοπάθεια και η καθαρά αυτοσυνειδησία της ιδίας ατομικότητος*³⁹⁸.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι παρά τις μεταμορφώσεις της εφημερίδας, η λογική της παραμένει συντηρητική με φιλελεύθερο όμως προσανατολισμό. Η κυριαρχία της φιλελεύθερης ρητορικής είναι ενδεικτική τόσο της ισχύος του φιλελευθερισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, όσο και της απιθανότητας επιστροφής της ελληνικής πολιτικής σε απολυταρχικές λύσεις, όπως η *Ημέρα* προπαγάνδιζε. Η *Κλειώ* αποδείχτηκε τελικά δεκτική στα μηνύματα των καιρών, ρεαλιστική και προσαρμοστική στις καταστάσεις. Είναι λοιπόν δίκαια η αναγνώριση που έχαιρε στον αιώνα της.

³⁹⁸ *Κλειώ*, 27/8.9.1865. Είδαμε στο πρώτο μέρος ότι με όρους ηθικής εξηγούσε και την κρίση των λαυρεωτικών.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Εφημερίδες

Εκλεκτική, 1869-1870

Ημέρα, 1861-1864

Κλειώ, 1861-1883

Μέλλον, 1865

Αρχεία - συλλογές

Σαρίπολος, Νικόλαος (συλλογή εφημερίδων), Ε.Λ.Ι.Α.

Ειδικά δημοσιεύματα

Διήγησις των περί την εν Τεργέστην Ελληνικήν κοινότητα σπουδαιότερων συμβάντων από της συστάσεως αυτής μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, Τεργέστη, Τύποις «Αυστροουγγρικού Λόυδ», 1882

Έκθεσις της επί του Πολιτεύματος Επιτροπής της εν Αθήναις Β' Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, Αθήνα 1864

Θερεϊανός Διονύσιος, *Ολίγα περί του εθνικού και πολιτικού βίου των Ελλήνων*, τύποις του Αυστριακού Λόυδ, Τεργέστη 1868

Ο Χρόνος. Ημερολόγιον του έτους 1865 μετά εικονογραφιών. Έτος τέταρτον, Αθήνα 1864

Παρασκευαΐδης Φιλοποιμήν, *Σκέψεις τινές επί της καταιγίδος η οποία πλήττει το σκάφος της ημετέρας πολιτείας*, Αθήνα 1868

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρεάδης Ανδρέας, *Έργα*, Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1939, τ. Β'

Αντωνόπουλος Ανδρέας, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό Ζήτημα 1866-1881. Η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινούπολης*, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών – Εκδόσεις Τσουκάτου, Αθήνα 2007

Βικέλας Δημήτριος, *Άπαντα*, Α. Αγγέλου (επιμ.), τ. Α' «Αυτοβιογραφία», Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1997

Βοβολίνης Κ. & Σ., *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, Έκδοσις Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, Αθήνα, τ. Γ',

Βυζάντιος Αναστάσιος Σ., *Έργα*, Εκδίδονται υπό Αλεξάνδρου Σ. Βυζαντίου, Τύποις του Αυστριακού Λόυδ, Τεργέστη 1893

Γαρδίκια Κατερίνα, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκληρώσεως (1821-1920)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999

Δαφνής Γρηγόριος, «Η πολιτική κατάσταση της χώρας κατά το 1865 και το 1866», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ', σ. 237-253

Δαφνής Γρηγόριος, «Η στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στην Κρητική Επανάσταση και η κατάσταση της χώρας ως το 1869», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σ. 277-289

Δερτιλής Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, τόμοι 2, Αθήνα ³2005

Δερτιλής Γιώργος, *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980

Δημητρακόπουλος Οδυσσέας, «Ο αντιδυναστικός αγώνας και η έξωση του Όθωνος» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ', σ. 186-194.

Διάλλα Αντωνία, *Πανσλαβισμός και Ανατολικό Ζήτημα στο δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα: ο Ρωσικός Διάλογος*, Διδακτορική διατριβή (επιβλ. καθηγητής: Γ. Β. Δερτιλής), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002

Διαμαντούρος Ν. , «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19^ο αιώνα» στο Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου, Αθήνα 1984, σ. 55-73

Διαμαντούρου Ιωάννα, «Η Κρητική Επανάσταση» (1866-1869), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ', σ. 253-277

Εξερτζόγλου Χάρης, *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: το κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος», 1871-1881*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989

Ζώης Λεωνίδας, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1963, τ. Α'.

Θεοδώρου Βάσω, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)» *Ιστορικά*, τχ. 7, Δεκέμβριος 1987, σ. 119-154

Καράβας Σπύρος, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του 'ελληνισμού' (1876-1878)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 36, Ιούνιος 2002, σ. 23-74

Κατσιαρδή-Hering Όλγα, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης: 1751-1830*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, τ. Α', Αθήνα 1986

Κωφός Ευάγγελος, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001

Κωφός Ευάγγελος, «Η ανατολική κρίση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ', σ. 317-333

Λούβη Λίνα, *Περιγέλωτος Βασίλειον. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα 1875-1886*, Εστία, Αθήνα 2002

Μάγερ Κώστας, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, Αθήνα 1857, τ. Α'

Μακρυμίχαλος Στ., «Η έκδοση της εφημερίδος «Ημέρα» στην Τεργέστη στα 1855. Από την ανέκδοτη αλληλογραφία του ιδρυτού της Σμυρναίου λογίου και δημοσιογράφου Ι. Ισ. Σκυλίτση», ανάτυπο από το περιοδικό *Ο Εραμιστής*, τχ 43, έτος Η', Αθήνα 1970

Μάνεσης Αριστόβουλος, «Ο υπέρμαχος του Κοινοβουλευτισμού» στο *Καθημερινή*, Επτά Ημέρες (ένθετο), 3 Νοεμβρίου 1996, σ. 18-20

Ματάλας Παρασκευάς, *Έθνος και ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003

Μαυρομούστακου Έβη, «Η δεδηλωμένη υπό το βάρος των πηγών», στο Αρώνη-Τσίχλη Καίτη - Τρίχα Λύντια (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 175-200

Μοσχονάς Νικόλαος, «Το Ιόνιο Κράτος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ, σ. 200-217

Μπαλτά Νάνση, «Η καρδιοβόλος αγωνία της κάλπης» *Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη 1881-1895*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001

Μποχώτης Αθανάσιος, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003

Οικονόμου Αρ. Αλέξανδρος, *Τρεις άνθρωποι. Συμβολή εις την ιστορίαν του ελληνικού λαού*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα 1953

Παπαϊωάννου Απόστολος, «Ο ελληνικός τύπος», στο *Καθημερινή*, Επτά Ημέρες (ένθετο), 17 Δεκεμβρίου 1995, σ. 22-24

Σαχίνης Απόστολος, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964.

Σεβαστάκης Νικόλαος, «Ανάμεσα σε Φιλελευθερισμό και Συντηρητισμό: το 1848, ο Τοκβίλ και η “δημοκρατία του κέντρου”», *Τα Ιστορικά*, τχ. 39, Δεκέμβριος 2003, σ. 435-450

Σκοπετέα Έλλη, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988

Σωτηρέλης Γιώργος Χ., *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα (1864-1909)*, Θεμέλιο, Α' ανατύπωση, Αθήνα 2003

Τοκβίλ Αλέξις ντε, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, εισ . Γ. Μανιάτης, μτφ. Μπάμπης Λυκούδης, Στοχαστής, Αθήνα 2001, τ. 1

Τσαπόγας Μιχάλης, «Η Συνταγματική Μοναρχία: Περιεχόμενο και εφαρμογή του Συντάγματος του 1844», στο *30 χρόνια από το σύνταγμα του 1975. Τα ελληνικά συντάγματα από τον Ρήγα έως σήμερα*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2004, σ. 55-58

Τσαπόγας Μιχάλης, «Το Σύνταγμα του 1864 και η εφαρμογή του μέχρι το 1909», στο

Βουλή των Ελλήνων, *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975. Τα ελληνικά συντάγματα από το Ρήγα έως σήμερα. Κατάλογος έκθεσης*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2004, σ. 67-72.

Τσιτσέλης Α., *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τ. Α΄

Χάρης Εξερτζόγλου, «Τα εσωτερικά ελληνικά εθνικά δάνεια (1862-1876): η τοποθέτησή τους στην Κωνσταντινούπολη», *Τα Ιστορικά*, 4, Δεκέμβριος 1985, σ. 297-312

Χατζηωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993

Χριστοδούλου Α. Γεώργιος, «Η εφημερίδα Κλειώ Τεργέστης (1961-1883). Δοκίμιο αναλυτικής βιβλιογραφίας. Μέρος Πρώτο. Τα έτη Α΄-Β΄ (1861-1863)», *Παρουσία Ε.Δ.Π. Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών*, τ. Β, 1984, σ. 139-196

Hadziiosif Christos, «Class structure and class antagonism in late nineteenth century Greece», στο Philip Carabott (ed.) *Greek Society in the Making, 1863-1913. Realities, Symbols and Visions*, Hampshire 1997, σ. 3-17

Hering Gunar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ΜΙΕΤ, τ. Α΄, Αθήνα 2004

Hirschman Albert O., *The rhetoric of reaction. Perversity, futility, jeopardy*, Belknap Press, ⁴1995

Hobsbawn E. J., *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, ΜΙΕΤ, Αθήνα ³2000

Kahan Alan S., *Liberalism in Nineteenth Century Europe. The political culture of limited suffrage*, Palgrave Macmillan, Houndmills/Basingstoke/Hampshire, 2003

Marcheselli Lucia, *La cultura umanistica nei periodici greci di Trieste I. «Klio»*, Università di Trieste, 1968

Melonio Francoise et Guellec Laurence (ed), *Tocqueville. Lettres choisies souvenirs, 1814-1859*, Gallimard, Παρίσι, 2003

Muller Jerry (ed.), *Conservatism an anthropology of social and political thought from David Hum to the present*, Princeton Univ. Press, New Jersey, 1977

Εγκυκλοπαίδειες

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάνικα, τ. 27

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. ΙΒ΄, ΙΣΤ΄

Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

Ηλεκτρονική σελίδα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τεργέστης:

<http://www.retecivica.trieste.it/triestecultura/biblioteche/bibciv/theriano.htm>

